mtatkki
Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az Europeana felhasználói szabályzatát.

MŰHELYTANULMÁNYOK

Keményfi Róbert: A kisebbségi tér változatai

AGRÁRIUM
KÖRNYEZETVÉDELEM ÉS INTEGRÁCIÓ
RENDSZERVÁLTOZÁS:
PIACGAZDASÁG, TÁRSADALOM, POLITIKA
TUDOMÁNYPOLITIKA
TERÜLETFEJLESZTÉS
ÉLETMINŐSÉG
KÖZLEKEDÉS
NEMZETI KULTÚRA
DUNA-VÖLGYI RÉGIÓ
TECHNOLÓGIAI FEJLESZTÉS
KISEBBSÉGKUTATÁS
INFORMÁCIÓS TÁRSADALOM – JOG
FÖLDTUDOMÁNYOK
KISEBBSÉGKUTATÁS

STRATEGIAI KUTATÁSOK A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁN

Keményfi Róbert
A kisebbségi tér változatai

REVÍZIÓ 2014

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

Sorozatszerkesztő
Glatz Ferenc

Programvezető
Szarka László

Olvasószerkesztő
Péterfi András

Lektorálta
Bartha Elek

Leltári szám. 1779
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Egyesített Társadalomtudományi
Helyszám 51.432

Magyarország az ezredfordulón
Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián
Műhelytanulmányok

Keményfi Róbert

A kisebbségi tér változatai

Budapest 2003
MTA Társadalomkutató Központ

EIK / Aj — Balogh M.
TK ig.

Leltári szám. 1779
Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Egyesített Társadalomtudomány
Helyszám 51.432

© Keményfi Róbert

A szöveget gondozta
Boros Erika

ISBN 963 508 379 3
ISSN 1419 1822

A kötetben szereplő tanulmányok az

OTKA F. 030365
Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék
NKFP 5/025. számú pályázat
Bolyai János kutató ösztöndíj
Magyary Zoltán ösztöndíj

támogatásával készültek

Kiadja az
MTA Társadalomkutató Központ
Kiadásért felel: Glatz Ferenc, a Nemzeti Stratégiai Kutatási Program elnöke
Borító: Abinéri Gábor
Tördelés: AbiPrint Bt., Budapest
Nyomdai munkálatok: Áldási és Németh Nyomda Bt., Budapest
Felelős vezető: Áldási Pálné
Megjelent 10,5 A/5 ív terjedelemben 500 példányban

Tartalom

Tér és ideológia 9

Az „etnicitás" fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban 9 • A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről 16 • Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje 23

Találkozás a térben 43

Etnikai ütközőzóna Várasfenesen 43 • Kulturális határok értelmezésének kérdéséhez 66 • Az európai görög katolikusság térfolyamatainak elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján 75

A tér megjelenítése 103

Vegyes etnikumú települések etnikai besorolása a 18. században. Vályi András kísérlete és a század forrásainak etnikai értékelései 103 • Megjegyzés a 18. századi etnikai határok ábrázolásának kérdéséhez 114 • Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához 118 • A katonai felvételezések alkalmazása a cigányság térbeli helyzetének települési vizsgálatában 134

Függelék 149

Ábrajegyzék 149 • Táblázajegyzék 149 • Térképjegyzék 149

Bibliográfia 153

MTA

Felel: Gletz F

Nyomta

„A kultúra csak igen ritkán a geográfusok kutatási területe... Így tehát vagy a fogalmak kölcsönzésére kényszerülnek, vagy mint Atlasznak, szüntelen ismeretlen területen kell folytatniuk kutatásukat egy konkrét értelmezési kulcs után. De legalább megvan az az előnyük, hogy nem hajlanak a nosztalgiára, mert sokkal inkább érdeklődnek a tények és a komplex összefüggések iránt."

(Michael Foucher)

Tér és ideológia

Az „etnicitás" fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban

A '90-es évek második felében az alapjában kvantitatív adatokat elemző etnikai földrajz területén is megjelent az eredendően társadalomtudományokban alkalmazott etnicitás kifejezés. Mivel egyrészt alapkutatásokat az etnicitás-koncepción belüli fő területekre, pl. az etnikai identitásra, nacionalizmusra vonatkozóan nem végeztem, másrészt hatalmas mennyiségű és szerteágazó a terminust értelmező szakirodalom, a következő oldalakon csak arra vállalkozom, hogy az általam is művelt etnikai tértudomány szempontjából a magyarul is elérhető szakirodalmat is számba véve rövid áttekintést adjak az etnicitás fogalmának használhatóságáról, jelentéséről. Arra szeretnék rávilágítani, hogy egy alapjában kvantitatív (mérést, térben leképzést végző) tudomány (a földrajz) hol alkalmazhatja, milyen jelentéstartammal az etnicitás kifejezést, és hogy a terminusnak mely értelmezése nyújthat egyáltalán lehetőséget a térbeli vizsgálatokra.

*

Az etnicitás *(ethnicity)* fogalma az *Oxford English Dictionary* 1972-es kiadásában jelent meg először. A kifejezés megalkotását David Riesmann amerikai szociológusnak tulajdonítják.[1] A nyolcvanas évek végén a kifejezés fokozatosan teret nyert az angolszász nyelvterület után Európa német nyelvű országaiban *(Ethnizität)*,[2] majd a kilencvenes évek elején – először fordítások révén – mint alkalmas fogalmi eszköz megjelent hazánkban is.[3] Jelentése igen összetett, sokrétű („többszólamú").[4] A kutatók a saját kutatásaiknak megfelelően a legkülönbözőbb vonásait hangsúlyozzák.

1 A fogalom megszületésének körülményeit l. Altermatt, U. 2000. 51.

2 Dittrich, E. J.–Radtke, F-O. 1989. 11–40. A tanulmány az etnicitás fogalmának árnyalt megfogalmazását adja.

3 Nagy szerepe volt Magyarországon az 1990-ben indult *Regio* című periodikában (l. pl. a *Regio*, 3. évf. [1992] 2. sz.) megjelent tanulmányoknak, melyek fokozatosan „lopták be" az etnicitás fogalmát a magyar tudományos életbe.

4 Cohen, A. P. 1997. 103. – Olyannyira „többszólamú" a kifejezés, hogy például Isajiw a kötetében 65 antropológiai és szociológiai tanulmányban vizsgálta, hogy tartalmaznak-e az etnicitásra vonatkozó konkrét meghatározásokat, és hogy ezek a meghatározások mit tartalmaznak. – Isajiw, W. W. 1979.

A kifejezés először semleges fogalomként az angolszász kutatásokban jelent meg mindazon kutatások jelölésére, amelyek az etnikai kérdésekre, etnikai problémák megközelítésére irányultak. Az angolban nincs megfelelő szó az Európa más nyelvterületein használt *etnikum* terminusra. (Ezért is alkalmazza Anthony Smith az etnicitás fogalma helyett a mi etnikum kifejezésünk értelméhez nagyon hasonló francia terminust: *„ethnie"*, ha etnikai közösségek vélt vagy valós hosszabb távú stabilitását elemzi.)[5] Az etnicitás eredeti angol értelme és az etnikum terminus között így igazából óvatos párhuzamot vonhatunk abban az értelemben, hogy mindkettő hasonló témák kutatását lefedő *gyűjtőfogalom* volt. Ám Fredrick Barth nyomán fokozatosan az etnicitás értelmezésében az európai angolszász nyelvterületeken is az amerikai vonások (alkalomhoz kötöttsége, szerkesztettsége) váltak hangsúlyossá.

Az etnicitás fogalma az Amerikai Egyesült Államokban a hatvanas évek második, a hetvenes évek első felében az addig egyeduralmi helyzetű *„melting pot"*-elméletet kiszorító új teória részeként jelent meg. Az „olvasztótégely"-elgondolás ezekben az évtizedekben már nem tudta értelmezni az etnikai identitásukat megtartó kisebbségi csoportok egyesült államokbeli fennmaradását. A *„melting pot"-teóriába* nem férő sok kivétel ezért kikényszerített egy új etnikai/kulturális értelmezési hálót, amelyet „multikulturális diskurzusnak" neveznek.[6] Éppen a bevándorló csoportok vizsgálata miatt ebben az új megközelítésben az egyik fontos *elméleti mezővé* az identitás vált. Az identitás, amelynek különböző (makro-, mezo-, mikro-) szintjei, (etnikai, vallási, kulturális) típusai a multikulturalizmus gondolati körében (annak rugalmas, tág keretei között) nem statikusan (időtlenül), hanem *mindennapi változásban*, azaz folyamatos alakulásban értelmezhetők. *Az új megközelítésben az identitás „működésének" fenntartója az etnicitás folyamata.* Ebben az összefüggésben az etnicitás egyrészt tehát a kulturális különbségek („identitások") állandó társadalmi szerveződését jelenti.[7] Másrészt a kifejezés a cselekvés és a reprezentáció egyik módjává vált. Olyan döntésre utal, melyet az emberek azért hoznak, hogy magukat vagy a többieket szimbolikusan egy bizonyos kulturális identitás hordozóiként jelenítsék meg.[8]

Az antropológiai, néprajzi, szociológiai szakirodalom Európában – hasonlóan tehát az etnicitás által „termelt" identitás változó fogalmához – magát a folyamatot, az etnicitást is két elkülönülő irányból közelíti meg.

5 Smith, A. D. 1999. 12–13.

6 E diskurzus szintjeinek nagy ívű összefoglalását és a témáról résztanulmányokat l. Feischmidt M. 1997a. A *„melting pot"*-elméletet néhány kutató, aki *„boiling pot"*-teóriára módosította (pl. Kraas-Schneider, F. 1989. 57.). Az utóbbi megközelítés lényege, hogy bár a bevándorolt csoport kultúrája az amerikaival találkozva változik (akkulturáció), de nem történik meg mégsem a teljes asszimiláció. – Steinberg, S. 1994. 50–54.

7 Barth, F. 1996. 5.

8 Cohen, A. P. 1997. 102.; Bendix, R. – Roodenburg, H. 2000. ix–xviii.

Az egyik irányzat az etnicitást állandóan *változó dinamikus* jelenségként értelmezi, melynek lényege a másiktól való eltérés *társadalmi* gyökereinek kimutatása. Fredrik Barth ezt így fogalmazza meg: *„nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát"*.[9] Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.[10] Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekinti, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.[11] Ebben a szemléletben az etnikai identitás folytonos áramlásban, „termelődőben" van. Az elgondolás nagyhatású részletes megfogalmazását Fredrik Barthnak tulajdonítják.[12] Bár Barth elméletét kritikával is illetik, mert Barth túl nagy hangsúlyt tulajdonított a kulturális identitás politikai meghatározottságának.[13] Barth 1969-es kötetét a kilencvenes években újragondolta, és a kritikai hangokra is reflektálva megalkotta hármas (makro-, mezo-, mikroszint) felosztású modelljét, amellyel az identitás különböző (társadalmi, kulturális, etnikai) rétegei értelmezhetők.[14] Visszaadva ezzel a politikai mellett az etnicitás másik, személyes (mikroszintű) arculatát.

A konstruktivista irányzat szerint nem lehet tehát az etnicitást az emberi természet elidegeníthetetlen és változtathatatlan részeként kezelni.[15] Ebből következően a gondolat tartalmazza az etnicitás *alkalomhoz* kötöttségét is.

A másik irányzat a konstruktivizmussal ellentétben úgy véli, hogy az etnikai hovatartozás *objektív* kategóriaként tételezhető (primordializmus vagy esszencializmus). Az egyén lényegi („vele együtt született"), társadalmi és történelmi meghatározottságon kívül álló jegye (attribútuma) az etnikai hovatartozás. Ebben az elgondolásban nem a kulturális különbségek eredete (az tehát eleve adott), a társadalom, a politika általi mesterséges szervezése a döntő, hanem *a mástól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása,* azaz az etnicitás mindennapi folyamata a lényeg. E szemlélet az etnikai identitást a konstruktivizmussal ellentétben statikusabban közelíti meg, mellyel rövidebb-hosszabb idejű *állandóságot* is tulajdonít az etnikai hovatartozásnak. Jelen esetben az esszencializmus azért lényeges, mert ebben a felfogásban – noha igen korlátozottan – benne van a mérés (és egyben az etnicitás abszolút térben való lekép-

9 Barth, F. 1996. 3.
10 Brubaker, R. 1996. 35.; Hobsbawm, E. J. 1992. 34.; uő 1997. 26.
11 Feischmidt M. 1997b. 14–15. – A téma szakirodalmi hátterét l. uo.
12 Barth, F. 1969.
13 Részleteket l. Cohen, A. P. 1997. 102–103.
14 Vermeulen, H.–Govers, C. 1994.; Barth, F. 1996. 3–25.
15 Brubaker, R. 1996. 35.

zésének) *lehetősége* is, hiszen az etnikai hovatartozás vélt objektív eredete a mérésre körültekintő mintavétel és szempontok alapján *egy adott időpontban* elvégzett kutatásokon keresztül módot *adhatna*. Ám azt is hangsúlyozni kell, hogy az esszencialista felfogást képviselő kutatók számára a mérés lehetősége nem merül fel, hiszen a konstruktivizmustól csupán az etnikai identitás *eredetének* megítélésében tér el, de az etnicitás esszencialista megközelítése a konstruktivizmushoz hasonlóan szintén az etnikai identitás állandó (nem mérhető) alakulására, folyamatára helyezi a hangsúlyt.

Az etnikai kérdések megközelítésében a fenti két irányzat (konstruktivista, esszencialista) csupán a főbb kutatási kereteket fedi le. Ám a kifejezés: etnicitás jelentéstartalma egyre bővült, és mindazokon a területeken, amelyeken az etnikai dimenzió nem elhanyagolható vizsgálati szál, a terminus fokozatosan kulcsfogalommá vált, és ennek eredményeképpen ma már „etnicitás-koncepció"-ról beszélhetünk.[16] Az „etnicitás-koncepció" tehát inkább laza háló, mint jól behatárolható elmélet, amelyen a legkülönbözőbb kutatói megközelítések, irányzatok „akadhatnak fenn".

Így a fent említett identitás kutatása mellett a másik kiemelt, fő területe e koncepciónak a nacionalizmus értelmezési lehetőségeinek feltárása is. A nacionalizmus dimenzióinak elemzéseiben a kutatók az etnicitás erős politikai mozgósító erejét és ideológiai megalkotottságát hangsúlyozzák. Ebből következik, hogy a nacionalizmus jelenségeinek vizsgálatában az etnicitást egyének és csoportok közötti kontaktus és nem elszigeteltség eredményeként értelmezik. A kontaktusból következik, hogy az etnicitás sem nem természetes, sem nem örökkévaló vagy egyértelmű, hanem dinamikus jelenség.[17]

A kutatók körében tehát nincs, és a fogalom hálószerűsége miatt nem is lehet egységes, egy- vagy kétmondatos megállapodás az etnicitás pontos jelentéséről.[18] Úgy látom, hogy mindenki a saját kutatási céljai számára alakítja a fogalmat és keresi (és fesztelensége miatt találhatja is) meg benne a számára szükséges elméleti alappilléreket.

A fentebb már említett Barth az etnicitást tehát a kulturális különbségek három szinten történő társadalmi szerveződésének *folyamatként* értelmezi.[19]

Van olyan kutató, aki az etnicitás kutatásában (kutatási modelljében) a problémamegoldó, társadalmi válaszokat adó funkciót hangsúlyozza.[20]

16 Altermatt, U. 2000. 51.

17 Eriksen, T. H. 1993. 42. – Jelen tanulmányban részletesen nem bemutatandó, a nacionalizmust értelmező elméleteket l. Anderson, B. 1983.; Gellner, E. 1983.; Hobsbawm, E. J. 1997.; Smith, A. D. 1995a. 9–24.

18 Először Glazer és Moynihan szociológusok igyekeztek az „etnicitás" fogalmának jelentését részletesen elemezni. – Glazer, N.–Moynihan, D. P. 1975. 1–26.

19 Barth, F. 1996. 5.

20 Biró A. Z. 1996. 247–283.

Hobsbawm úgy látja, hogy az etnicitás nem politikai program (ellentétben az általa politikai programnak tartott nacionalizmussal). A másiktól (más identitástól) való eltérés tudatos megfogalmazása a fogalom lényege.[21] Az etnicitás a különbözőség kultusza.[22]

Az etnicitás fogalma mentalitásbeli változást is jelez. Olyan mentalitásra utal, amely eltér az államalkotó népétől.[23] Az etnicitás nem kulturális, hanem társadalmi struktúra, azaz az általa (etnicitás) „termelődő" etnikai közösségek azután is létezhetnek, ha már elvesztették megkülönböztető kulturális jegyeiket.[24]

Milton Yinger az etnicitást alapvetően a multietnikus társadalmak együtt élő etnikai csoportjai közötti kapcsolat felől közelítette meg. Azaz az „etnicitást mint az etnikai csoportok közötti mindenkor változó *viszonyt*" (átjárhatóság, csoportok közötti egyenlőség) értelmezi.[25]

Az etnicitás kifejezésének széleskörű néprajzi, antropológiai, etnológiai vizsgálatát legutóbb az 1998-as amszterdami SIEF-konferencia tűzte feladatául. Vitaindító mottójában Konrad Köstlin az „etnicitás" szimbolikus határképző szerepét emelte ki: *„Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek az Európa népei között húzódó kulturális etnikai választóvonalak."*[26] Az etnikai határ az idézett szavakban szimbolikus értelmű, a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ebben a gondolatban az etnicitásnak egyrészt tehát határképző szerepe van, másrészt az identitás folyamatos „alkotását", alakítását jelenti. Sőt az etnicitás segítséget nyújt a személyes identitás megalkotásában.[27] Az amszterdami SIEF-konferencián továbbra is szembesült az etnicitás konstruktivista és esszencialista koncepciója.

Thomas Eriksen plenáris előadásában határozottan tagadta a konstruktivista szemléletet, és azt állította, hogy a kultúra gyakran el nem ismert módon működik, ahogy a szocializáció során testünkbe és agyunkba íródott.

Anthony D. Smith pedig arról szólt, hogy véleménye szerint a konstruktivista megközelítés túlságosan az egyénre koncentrál. Ez a fajta elemzés figyelmen kívül hagyja a kollektív és az egyéni szint szétválását (nem lehet az egyik viselkedésből következtetni a másikra). Smith úgy véli, hogy az etnikai folyamatok elemzésében és „stabilabb" etnikai közösségek (pl. nemzet) fogalmának

21 Hobsbawm, E. J. 1992. 34.
22 Hall, S. 1997. 79.
23 Altermatt, U. 2000. 52.
24 Steinberg, S. 1994. 65.
25 Yinger, M. 1994. 2–10.
26 Köstlin, K. 1997. 1–2. A konferencia előadásait l. Dekker, T.–Helsloot, J.–Wijers, C. 2000.
27 Dittrich, E. J.–Radtke, F-O. 1989. 24. Az etnicitás fogalmának legfontosabb rétege Patterson definíciója szerint is az individuum saját identitásának megalkotása, adott társadalmi szituációkhoz való állandó alkalmazkodása. – Patterson, O. 1975. 308. Idézi: Stark, J. 1988. 28.

meghatározásában fontosak a történeti folyamatok, a generációk közötti struktúrák, hiedelmek, átörökölt érzelmek. A konstruktivizmus túlságosan jelenközpontú, és eltúlozza az etnicitás megszerkesztett minőségét.[28]

Az alapjában Észak-Amerikára és Európára megalkotott primordialista-konstruktivista (állam- és kultúrnemzeti eltérésként is értelmezhető) modellek mellett az utóbbi évtizedekben teret nyert egy *harmadik* gondolati út is, amely az etnicitás és a vallás közötti összefüggések elemzéséből fakadt. Azok az államok kerültek így a figyelem középpontjába, amelyekben a valláshoz való tartozás a nemzetiség jelölője. A vallási hovatartozás nem teológiai tartalom vagy doktrína jelzője, hanem etnikai mutató, amely a „társadalmi határokat" szabja meg: a boszniai háború a katolikus ateisták, az ortodox ateisták és muzulmán ateisták között folyt.[29] Az iszlám országokban, Európa pravoszláv és Ázsia hindu államaiban körvonalazódó *vallási nemzetben* a nyelv, a kultúra és a származás mellett fontos nemzetépítő és nemzetet összetartó erő a szinte szakrális helyzetbe emelt államvallás. Ezekre a közösségekre, az „etnicitás harmadik modelljére" Anthony D. Smith be is vezette a „szent etnicitás" *(sacred ethnicity)* fogalmát. A kifejezéssel az etnikai közösség olyan mintájára utal, amelyben nem az etnikai dimenziók a fő összekötő kapcsok, hanem a hitbeliek. Az etnikai közösség e formája tehát „ideális" hitközösség, amelynek életét morális és rituális kódokon keresztül az isteni parancs szabályozza, és tagjait az a szent feladat köti össze, amelyet istenüktől kaptak.[30]

A Német Néprajzi Társaságon (Deutsche Gesellschaft für Volkskunde) belül alakult meg az „interkulturális kommunikáció" *(Interkulturelle Kommunikation)* bizottsága, amely a múlt terhes etnikai kutatási örökségét (pl. nyelvszigetkutatások) feldolgozva, majd attól elhatárolódva egy teljesen új kutatási szemléletet dolgozott ki Közép- és Kelet-Európa etnikai konfliktusainak, együttélési kérdéseinek vizsgálataira.[31] Az új megközelítés alapgondolata a multikulturalitás. A feladat: az etnikumok közötti szociális kapcsolatok, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek (és egymásra való reflektálásának) vizsgálata.[32] Ebben a kutatási keretben fontos szerepe van az etnicitásnak. A kulturális változások dinamikájának elemzését, az idegenhez való viszony vizsgálatát, az identitás formálódását és a fentebb már említett szimbolikus határképzés folyamatát jelenti.[33]

28 Eriksen, T. H. 2000. 185–205.; Smith, A. D. 2000. 99–100.

29 Hjärpe, J. 1993. J. 212–213.; Hobsbawm, E. J. 1997. 88–92.

30 Smith, A. D. 2000. 107–108.

31 A Müncheni Egyetemen külön szak is indult „Interkulturelle Kommunikation" néven: www.-fak12.uni-muenchen.de/ikk/

32 Roth, K. 1996. 11–27.

33 Moosmüller, A. 2000. 169–185. Az „etnicitás" koncepciójának különböző kutatói megközelítéseit összefoglalja: Heckmann, F. 1992. 30–3.

Az „interkulturális kommunikáció" szemléletében nem hagyható figyelmen kívül a *kritikai* él sem: a német nemzetmodellnek is nevezett kultúrnemzeti szemlélet statikus fogalomrendszerének elutasításaként.

Ha a fent leírtakat mégis megpróbálnám egyetlen kulcsmondattal összefoglalni, úgy fogalmaznék, hogy *az „etnicitás"* terminus olyan kutatási kereteket fed le, amelyeken belül az *„etnikai magatartások"* legkülönbözőbb szintjeit, formáit és ezen attitűdök *„termelődésének"* állandó folyamatát (azaz dinamikáját), aktualitását elemezhetjük.

*

Különböző térszerkezeti kérdéseket feltevő tudományok, azaz a földrajzon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használják az etnicitás terminust. Azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből ered.[34] Mivel a földrajznak mérhető adatokra van szüksége, az etnicitást a primordialista felfogásának (az itt idézett földrajzi meghatározás második felének) megfelelően objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) állandóságot tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Bár az etnicitás önmagában (gyűjtőfogalomként) semleges kifejezés, elvileg vonatkozhat mérhető kérdésekre is, mégis úgy vélem, hogy az etnicitást a makroszintű elemzésekben ez a statikus értelmezés (abszolút tér) éppen az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyságától", szituatív és konstruált jellegétől fosztja meg. Sőt, a tér és az etnicitás kapcsolatáról csak akkor lehet beszélni, ha a teret szubjektív, mentális szféraként értelmezzük.[35] Amint a konstruktivista irányzat az etnikai hovatartozást, úgy Kevin Lynch a tér fogalmát fosztotta meg objektivitástól. Ő és követői nyomán megszületett a szociokulturális, de szubjektív mentális tér fogalma.[36] A földrajzban szerencsésebbnek tartom tehát az etnicitás fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) relatív terek vizsgálatán keresztül az etnicitás változékonyságának visszaadására.

34 Kocsis K. 1998. 285.; Mező F. 1999b. 142–159.
35 Sztankó P. 2001. 7–9.
36 Lynch, K. 1960.

Victor Klemperer a német nemzetiszocializmus nyelvi képződményeiről írt híres naplójában elemzi a Harmadik Birodalom nyelvi kulcsszimbólumait.[37] Heinz Paechter, Bertha Hellman, Hedwig Peachter és Karl O. Paetel *Náci-német. A mai német nyelvhasználat szótára* címen adott közre egy munkát, melyben a szerzők gondosan felsorolják azokat a kifejezéseket, amelyeket a náci rendszer teremtett.[38] Azokat a fogalmakat, amelyek többsége ugyan a német összeomlást nem élte túl, de esetleges mai felidézésük a történelmi kor megértését segítik. Ha azonban ezeket a fogalmakat – példaként csak a legismertebbek közül: Lebensraum, Germanisierung, Sonderbehandlung, Besatzungspolitik, völkisch[39] – a történelmi terheltség pontos megvilágítása nélkül, más (tudományos vagy akár politikai) nyelvi környezetben használjuk, akkor helytelenül olyan kifejezéseket alkalmazunk, melyek egyértelműen a nemzetiszocialista uralmi törekvések kiszolgálására „lettek kitalálva", és az ezektől a fogalmaktól való elhatárolódás elmulasztását – szándékunktól eltérően – súlyosan félreérthetik.[40]

Úgy vélem, hogy a néprajzi nyelvsziget terminus is a születésétől kezdve fokozatosan ideológiai hangokkal terhelt fogalommá vált, amely kifejezést végezetül a nemzetiszocializmus uralma lejáratott, így a mai használata nem szerencsés (a magyar nyelvi környezetben sem) és kerülendő.

Földrajztudomány – „geopolitika"

A földrajztudományon belüli etnikai térszerkezeti vizsgálatok közép-kelet- és délkelet-európai története azt mutatja, hogy az etnikai térképezés az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig a kisnemzeti törekvések plasztikus megjelenítését szolgálta. Az etnikai földrajz tudományága éppen a politikai döntésekben játszott negatív szerepe és az ezekben szerzett keserű tapasztalatok miatt a második világháború után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt. Ez a veszély a feléledő, megújuló etnikai tértudományt is fenyegeti. Az alapkutatások eredményeit – főként a napi érdekeknek megfelelően – a politikai döntésekben gyakran kiforgatják. Jó példa

37 Klemperer, V. 1984.

38 A kötetet idézi: Cassirer, E. 1997. 41.

39 A *„völkisch"* szó elemzése: Pritz P. 1999. 89. – A kifejezés nem „népit", hanem „népiséget" jelent, amely túlmutat a szó elsődleges jelentésén. Teljes gondolatkört fed le: a nemzetiszocialista kirekesztő faji eszme világára, a német felsőbbrendűségre utal.

40 Olyan teremtett szavak ezek, melyek a tudomány és a politikai bűnözés összefonódásra emlékeztetnek. – Nem szó szerinti idézet Ralph Giordanótól. Giordano, R. 1991. 162.

erre a volt Jugoszlávia szétesett etnikai mozaikja. Az új országok megalakítását tisztázó béketárgyalásokon döntő szerephez jutottak az etnikai térképek.[41]

Hasonló szerepet kapott (és kap ismét) az etnikai tértudomány pl. közigazgatási változások alátámasztásánál is. A Szlovákia új közigazgatási felosztásához és végül kormányrendelettel megalkotott járáshatáraihoz kapcsolódó vität éppen az etnikai térstruktúrák figyelembe nem vétele gerjesztette. Ám fontos kiegészítő térképek készülhetnek az etnikai földrajz keretében Közép-Európa tarka nemzetiségi viszonyai között a hazánkban szinté nóvumként megjelenő választási földrajz számára is. És bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerephez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban az említett kisnemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a 19. század végén, a 20. század elején vált. A századfordulón ugyanis a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdtek használni (sokszor éppen ezért a nyelvi, etnikai megoszlásokat mutató forrásokat a későbbiekben titkosították). Magyarország is igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta fennálló változatlanságát*, azaz stabilitását bizonyítják.

Az első világháborút lezáró békerendszer azonban egy hamis illúziótól fosztotta meg a magyar döntéshozókat: az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és plasztikus etnikai térképek már 1919/20-ban, a béketárgyalásokon is a magyar tárgyalóküldöttségnek rendelkezésére álltak, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat. Az etnikai tömbtől leszakadó magyar területek nemzetiségi kutatásában a két világháború között sajátos irányt jelentett a Teleki Pál által 1926-ban létrehozott Államtudományi Intézet, amely óriási szerepet játszott az etnikai térképezés módszereinek kidolgozásában, finomításában (több, később híressé vált etnikai térképszerkesztési metódust fejlesztettek ki ebben az intézetben) és a feltárt eredmények bemutatásában. A legkülönbözőbb statisztikák feldolgozásából összeállított térképek elsősorban a politikai döntések, revíziós törekvések alátámasztására szolgáltak, de meg kell azt is jegyeznünk, hogy ennek ellenére igyekeztek torzítások nélkül a lehető legpontosabb nemzetiségi megoszlási adatokat – a községek szintjén is – figyelembe venni és megjeleníteni.

41 Kocsis K. 1993.

A Közép-Európa geográfiai kutatásait meghatározó német etnikai tértudomány negatív „tapasztalatait" több szálon szerezte. A század elejétől megjelentek egyrészt azok a geo- és etnopolitikai területi teóriák, amelyeket egyrészt a politika a saját körükből kiforgatva önmaga szolgálatába állított, másrészt később maguk a kutatók fogalmazták már úgy meg, vagy át ezeket az elméleteket, hogy azokkal a politikai törekvéseknek „valamilyen" tudományos ideológiai keretet adjanak. A korai burkolt, majd nyílt területi-politikai *nemzetiségi* törekvések tehát geográfiai alátámasztást is kaptak. Ennek egyik ideológiai pillérét a német geopolitikában már a 19. században is jelen lévő „Vér (Nép) és Talaj (Föld)" *(Blut und Boden)* elmélet (ennek többek között része, hogy az államnak kötelessége az idegen országokban élő népcsoportját saját, *területileg* is elidegeníthetetlen részének tekinteni) a nemzetiszocialista uralom alatt terjedt szélesebb körben el, majd vált hírhedtté.[42] Ugyanide sorolható az egyértelmű politikai célokat szolgáló, a német kisebbségekre irányuló vizsgálatokat végző két híres-hírhedt intézet, a Publikationsstelle – Berlin-Dahlem és a Publikationsstelle – Wien.[43] Ez a történeti örökség azt eredményezte, hogy térségünkben az etnikai tértudomány a nemzetiszocialista időszak után nehezen talált magára. A második világháborút több évtizedes hosszú csend követte.[44] Bár egy-egy település szintjén településtörténeti vagy néprajzi kutatások számára etnikai adatok összegzésével, etnikai térképek megjelenítésével az etnikai földrajz az ötvenes, hatvanas években a háttérben jelen volt,[45] a tudományág elméleti kérdéseinek (terminológia, módszertan) és tudománytörténetének kritikus számbavételét a német és magyar geográfia az utóbbi másfél évtizedben végezte el, és írt ezzel párhuzamosan új szellemű tanulmányokat.[46] A mai etnikai térszerkezeti kutatások szemléleti és módszertani megújulásának keretében[47] változott a tudomány fogalomrendszere

42 Kost, K. 1988. 385-395.; Corni, G. - Gies, H. 1994.

43 Kosiński, L. A. 1976. 21-34. - Példaként említhető még Haushofer munkássága is, aki a nemzetiszocialista politikai törekvéseket földrajzi érvekkel támasztotta alá, és a megindított *Zeitschrift für Geopolitik* című folyóiratában a geopolitikát egyenesen államtudományként definiálta (Ebeling, F. 1994).

44 Egy-egy tanulmány, kötet a földrajztudomány területén azért még fel-felbukkant ezekben az évtizedekben a régi szemlélettel: Moser, H. 1955. 17-28.; Gross, H. 1966. 205-211.; Buchhofer, E. 1967.; Sawatzky a tanulmányában már csupán idézőjelben használja az etnikai sziget fogalmát: Sawatzky, H. L. 1976. 111.

45 Pl. Sick, W-D. 1968. 12-22. Ennek a tanulmánynak az a jelentősége, hogy egy majd száz évvel korábbi írásra támaszkodik (Meitzen, A. 1897. 651-692.), így az eltelt évtizedek települési etnikai állapotának változását folyamatában tudja bemutatni. L. a módszert: *Etnikai ütközőzóna...* című tanulmányban. További települési példákat l. Ilyés Z. 2000. 153-183.

46 Aschauer,W. - Heller, W. 1989. 228-243.; Fischer, H. 1993. 41-61.; uő 1995a. 19-28.; uő 1995b. 5-23.; uő 1997. 65-81.; Keményfi R. 1996. 120-132.; Kocsis K. 1996. 167-180.; uő 1998. 279-301.; Vogelsang, R. 1983. 212-226.; uő 1984. 108-132.; uő 1985. 145-162.

47 L. ehhez *Az etnikai tér és a nemzetállamiság...* című tanulmányt.

is. Mivel az etnikai földrajz a nyelvsziget-kutatásokban, a „népiségtan" *(Volkstumkunde)* és a „németségtan" *(Deutschtumskunde)* területén a néprajzzal szoros kapcsolatokat alakított ki, és a nemzetiszocialista Németország hódításait etnikai térképekkel szolgálta,[48] a második világháborút követően a negatív tartalommal feltöltődött fogalmak cseréjére is szükség volt. Ezért a *nyelvsziget* fogalmát a földrajz is *elvetette* és helyette – hasonlóan a néprajzhoz – az új tartalmat hordozó *szórvány* fogalmát (l. a kifejezés értelmezését alább) vezette be.

Az etnikai földrajz a 20. század első felében szorosan összefonódott az akkori geopolitikával. Azzal a tudománnyal, amelyhez a térségünkben a második világháborús szerepe miatt szintén rossz emlék fűződik. A német kutatók napjainkban ezt a kifejezést nem használják, sőt mind a tartalmát, mind a fogalmat magát teljesen elvetik, ugyanis úgy vélik, hogy a geopolitika a nemzetiszocializmus időszaka alatt menthetetlenül lejáratódott. Olyan politikai törekvéseket szolgált nyíltan ki, olyan negatív politikai szerepet játszott, hogy még a tudomány nevének az „átmentését" sem tartották lehetségesnek.[49] Az új tartalom ebben a szituációban új elnevezést is kívánt. A geopolitika a természeti környezet politikára gyakorolt hatását túlértékelte. A kor kutatói Ratzel nyomán a politikai döntésekben a környezet teljes determináló erejét domborították ki: „A geopolitika – abban az értelemben, hogy a földrajzi tényezőnek fontos szerepe van a politikai kérdések alakulásában – valószínűleg egyidős a politikai gondolkodással. Ratzel azáltal vált a modern geopolitika megalapozójává, hogy ő a földrajznak determináns szerepet tulajdonított, s így válhatott munkássága azoknak a fasiszta eszméknek a hordozójává, amelyek a földrajzi adottságok, az élettér szűkös voltából agresszív, háborús terveket kovácsoltak."[50]

A második világháború után a földrajzi tér és a politikum összefüggéseinek kutatására és *elemzésére(!)* (tehát nem a politika szolgálatára) a geopolitika helyett a terhes tudománytörténeti örökség feldolgozása mellett ismét a *politikai földrajz* kifejezést alkalmazzák.[51] Bár meg kell azt is jegyezni, hogy francia és angolszász területeken a geopolitika kifejezésnek nincsen negatív hangzása. A szó a földrajz és a politikai kérdések összefonódásának tudományát jelöli.[52]

Az etnikai földrajz (és néprajz) tudományterületén a nyelvsziget terminussal párhuzamosan és ahhoz hasonlóan a magyar „geopolitikában" az eredeti értelmében „ártalmatlan" *gyepű* fogalma itatódott át negatív töltettel. A gyepű

48 Kocsis K. 1998. 282.

49 Az elnevezés (geopolitika) részletes kritikáját l. Gombár Cs. 1983. 561–568.

50 Pritz Pál találó összegzése. – Pritz P. 1999. 40.

51 Ante, U. 1981. 7–46.; A. Gergely A. 1997.; Hajdú Z. 1997. 3–28. (részletes szakirodalommal); Galló B. 1998. 96–124.; Mendöl T. 1999. 218–219.; Pataki G. Zs. 1999. 277–281. – A fogalom magyarországi használhatóságáról, „örökségéről": Hajdú Z. 1999. 61–65.

52 Ossenbrügge, J. 1984. 24.; Foucher, M. 1999. 17.

és a gyepűelve kettőse a térségünkben a magyar honfoglalás időszakában és az államszervezet kiépülésének kora előtt a szomszédos népeket elválasztó biztonsági övezet, amolyan „senki földje" volt.[53] E térrész (védelmi) szerepét – amelyre ebben az esetben is igaz, hogy a társadalmon belüli konfliktusok lecsendesítője is – a fokozatosan megszilárduló territoriális vármegyerendszer, a szervezett katonaság, a kiépülő határvédelem (gyepűvédőhelyek, majd később várak) és a megszerveződő őrgrófságok vették át, így elsorvadtak a gyepűk.[54] A gyepűt – amely tehát elsősorban korai határvédelmi övezetet jelöl – a nyilaskeresztes párt ideológiájában betöltött szerepe teljesen lejáratott. Ennek az ideológiának egyik pillére: „Hungária" egyesített (földjeinek) magyarsága védi a kulturált nyugatot, hiszen Magyarország nem más, mint *gyepű* a germán és a szláv népek között.[55]

Néprajztudomány

Századunk első felében a közép-európai *néprajztudomány* területén – szintén német hatásra – megjelent egy sajátos, etnikai térstruktúrákat, kartográfiákat is elemző, használó nemzetiség-kutatási irány, amely 1930-ban Gustav Jungbauer tanulmányával indult és Walter Kuhn munkájával teljesedett ki.[56] A mesterségesen megalkotott úgynevezett *nyelvszigetkutatás (Sprachinselforschung), nyelvszigetnéprajz (Sprachinselvolkskunde)* az etnikai térképek felhasználása mellett más területeken is kapcsolódott a geográfiához (mint például nemzetiségi statisztikák elemzése, településkép felrajzolása, természeti, társadalmi környezet felvázolása), és így egy komplex – ma úgy mondanánk – *interdiszciplináris* kutatási irányt jelentett.[57] Ennek a néprajzi ágnak a célterülete az anyaországon kívüli német kisebbség volt. Fő kérdése arra irányult, hogy melyek azok a kulturális jelenségek, történeti és társadalmi folyamatok, *amelyek segítik vagy gátolják a kisebbségi helyzetben élő német népcsoportokat identitásuk megőrzésében.* A kérdéssel programot is adtak a nyelvszigetek kutatóinak. A legfőbb feladat tehát a „megtartó erő" kimutatása volt, amihez a „megőrizendő németség" területi bemutatásával, szétszóródásának térképre vitelével az etnikai térképezés és a nemzetiségi tértudomány

53 Tagányi K. 1913. 97–104., 145–153., 201–206., 254–266.; Kristó Gy.–Makk F.–Szegfű L. 1973. 639–660.

54 Kristó Gy. 1988.; Györffy Gy. 1977.; Süli-Zakar I. 1996. 97–106.

55 Lackó M. 1966. – Részletesen l. *Az európai görög katolikusság térfolyamatainak...* című tanulmányt.

56 Jungbauer, G. 1930. 143–150., és 196–204.; Kuhn, W. 1934.

57 Olyan szoros a két tudomány között ekkor a kapcsolat, hogy a nyelvszigetkutatások legintenzívebb időszakában Schlenger a kultúrgeográfusok néprajzi képzettségét is fontosnak tartja. – Schlenger, H. 1936. 186–197.

adta meg a vizsgálati kereteket. A fő vizsgálati terepet a Kelet- és Dél-Európában szórványban élő németek kultúrája jelentette. Az Európa ezen részein élő németségnél a nyelvsziget-kutatások fő törekvése arra irányult, hogy kimutassa a népi tudásból azt a részt, amit az őshazából magukkal hoztak *(Altgut)*, attól, amit már az új országban teremtettek vagy a felsőbb társadalmi rétegektől átvettek *(Neugut)*, és elválasszák azoktól a javaktól, amelyek más német nyelvszigetekről, de legfőképp az idegen etnikai környezettől származnak *(Lehngut)*. Legfőbb törekvése tehát az volt, hogy a tiszta, ősi, német népi kultúrát és életet rekonstruálja, bemutassa; és felvázolja, hogy a német etnikai tömbök az „idegen tenger által ostromolt szigetek"[58]-ként zárt, jól körülhatárolható egységben megmaradtak, így kultúrájuk semmiben sem tér el az anyanépétől, hanem annak szerves részét képezi.

Még inkább félrecsúszott a harmincas évek végén a német nemzetiségek vizsgálata, és a zártságon, elszigeteltségen kívül annak a bizonyítása vette kezdetét, hogy a környezetétől eltérő, *magasabb minőségű(!)* kultúra segítette az identitásuk megőrzésében az anyaországon kívül élő németeket.[59] A nyelvszigetek kutatásának tudománytörténeti helyét röviden azért kellett bemutatni, mert egyrészt a második világháború utáni német nemzetiségi néprajzi vizsgálatokat több évtizedre visszavetették, másrészt a hasonlóan komplex, több tudományágat felölelő hazai etnikai vizsgálatokra is hatással voltak.

A honi tudományos életben is szerephez jutott a század első felében egy, a némethez hasonló tudományos földrajzi irány, melyet az emberföldrajz elnevezés fémjelzett, és amely szakág sok vonatkozásban kapcsolatban állt a néprajztudománnyal is.[60] Ám magának a *nyelvsziget* terminusnak a hazai néprajzon belüli használatát – hasonlóan a fent bemutatott etnikai földrajzhoz – *fenntartásokkal kell kezelnünk*. Igaz ugyan, hogy a nemzetiségi, magyar szórványokat bemutató térképek nagy tudományos pontossággal való megszerkesztésének, az ideológiai felhangok kikerülésének és a német szélsőséges geopolitikától való elhatárolódásnak eredményeként nem tapad Magyarországon – a némettel ellentétben – a nyelvsziget fogalmához és jelentéséhez rossz, „kellemetlen" vizsgálati szemlélet, ám a fogalom a hazai „tisztaságát" annak is köszönheti, hogy nem történt meg a honi szakirodalomban ennek a német nyelvből tükörfordított és átvett kifejezésnek – melyet a szülőhazájában negatív ítélet sújt – a valós értelmezése.

58 Ez a szinte költői kifejezés: Kuhn, Walter 1934. 13.

59 Fata M. 1999.; Gerndt, H. 1995. 53–75.; Ujváry Z. 1994. 165–176. – A nyelvsziget terminust a német nyelvészetben még napjainkban is használják, bár pontosan tisztában vannak azzal, hogy mit jelentettek ezek a kutatások a 20. század első felében: Berend, N. – Mattheier, K. 1994.

60 Kovács M. 1942.; Varga A. 1940. 87–182. – A hazai szociográfiai mozgalomban is szorosan összekapcsolódott a földrajz és a néprajz. Bodor kérdőíve alapján szinte teljes földrajzi hátterét is fel lehet mérni a vizsgálandó településnek. – Bodor A. 1935.

Az 1945 utáni nemzetiségi kutatásokban egyrészt a vele járó rossz emlékek, másrészt a kifejezés jelentésének nehézsége miatt (hogyan lehetne pl. a falvakban is a rádió, televízió korában mindentől elzárt nyelvszigetről beszélni)[61] már nem használják Közép-Európa német nyelvterületeinek kutatói a nyelvsziget terminust. Weber-Kellermann nyelvsziget-kritikája nyomán megjelenik egy új vizsgálati szempontrendszer. A hangsúly a néprajzi vizsgálatokban az addig teljesen nélkülözött *etnikumközi szociális kapcsolatok elemzésére* helyeződik át, és ebből a szemszögből közelítik meg a saját és az idegen etnikum viszonyát. A kutató a magyarra lefordíthatatlan *Interethnik* fogalmával nevezte el az új kutatások tartalmát.[62]

Különösen érdekes az etnikumok közötti kapcsolatok *(Interethnik)* kérdése *multietnikus településeken,* ahol a mindennapi együttélés szintjén lehet megfigyelni és elemezni az eltérő nyelvű, kultúrájú közösségek egymáshoz való szociális (család, iskola, egyház, szabad idő) viszonyát. A Schenk–Weber-Kellermann szerzőpáros egy bánáti vegyes etnikumú (román–szerb–német) községben végzett kutatásokat. A munka eredményeként megszületett kötet a statikus nyelvsziget-kutatási modell nemcsak elméleti, hanem kimagasló gyakorlati kritikáját is nyújtja. A mű a továbbiakban lehetetlenné teszi az itt is már csak idézőjelben használt nyelvszigetnéprajz tartalmát és az abból született nemzeti kisebbségi kliséket (pl. a saját, ősi, „tiszta" mindenáron való megőrzése).[63]

Weber-Kellermann 1959-es vizsgálati modelljétől *(Interethnik)* megindult folyamat eredményeként napjainkra a német tudományos életben önálló egyetemi szakként is megjelent egy teljes kutatási-oktatási program interkulturális kommunikáció *(Interkulturelle Kommunikation)* néven. A tárgya ennek az új kutatási iránynak, hogy a különböző kultúrák közötti interakciókat, a mindennapi és intézményes kommunikációs problémákat, a kulturális különbségeket elemezze.[64]

A Weber-Kellermann-féle kritika óta a német néprajz–európai etnológia az etnikai (kisebbségi) kérdések térbeli vetületére a *sziget* kifejezést elvetve, az angolszász szakirodalom nyomán a *diaszpóra* (és napjainkban ezzel szinonimaként a *szórvány*) terminust használja. Ez a fogalom eredeti értelmében valamely vallás követőinek szétszóródását jelenti más vallásúak között. E vallásföldrajzi kifejezést a nyelvi, etnikai kisebbségekre is átvéve azt jelenti (és érzékelteti), hogy bár *szétszóródva* élnek más népek között az adott kisebbség tagjai, de nem elszigetelten, hanem *a környezetükkel egymásra kölcsönösen*

61 Saját tereptapasztalataim alapján is azt mondhatom, hogy a Kárpát-medence peremterületeinek legkisebb falvaiban is van televízió és legalább a polgármesteri hivatalokban számítógép is. A hálózat kiépítése is folyamatos. A legszegényebb kárpátaljai községekben is tömegével vannak műholdvevők. A külvilággal (magyar falvakban az anyaországgal) folyamatos a kapcsolatuk. Azért némi malíciával jegyzem meg: már ha éppen van a faluban áram...

62 Weber-Kellermann, I. 1959. 19–47.; uö 1967. 218–231.; Becker, S. 1996. 131–142.

63 Schenk, A. – Weber-Kellermann, I. 1973.

64 Roth, K. 1996. 11–27.

ható kulturális, szociális kapcsolatot tartanak fenn.[65] Ezzel az új szemléleti tartalommal a szórvány kifejezés hazánkban is fokozatosan teret nyer.[66] Ez a fogalom egyben azt is jelenti, hogy a kisebbségi kérdéssel foglalkozó néprajznak a múlt terminológiai rendszerének kritikus számbavételével párhuzamosan arra kell törekednie, hogy ne a szórványban élő kisebbségek kulturális mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), zártságát hirdesse, hanem a környező többségi kultúrával való kapcsolatát feltárja, és a két (vagy több) kultúra egymásra hatását több szálon, árnyaltan elemezze.

Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje

A történeti etnikai tér gondolata

Ha a különböző etnikai konfliktusokról szóló tudósításokat olvassuk (pl. a közelmúlt koszovói válsága kapcsán), akkor etnikai térképekkel, nemzetiségi adatsorokkal, nemzetiségi történet rövid bemutatásával találkozunk, melyekkel a szerzők az adott összeütközés hátterét igyekeznek érthetővé tenni, a konfliktus gyökereit bemutatni és a kialakult helyzetet elemezni. Vagyis a kommentárok öntudatlanul is a 20. század első felében megjelenő, majd a második világháború után hirtelen megszakadó, s ma ismét feléledő közép-kelet- és délkelet-európai etnikai földrajz eredményeit és módszereit használják fel.[67] Bár az etnikai kérdés térbeli vonzatai iránti érdeklődés Közép-Kelet- és Délkelet-Európában egyidős a modern nemzetek kialakulásával, az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok eredménnyel) döntő feladatát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az etnikai térvetületek kutatása a kartográfia és a földrajz tudományain belül – nem utolsósorban az említett kisnemzeti törekvések kiszolgálójaként – a nemzetiségi statisztikai felmérések eredményeire támaszkodva önálló területté a 19. század végén, a 20. század elején vált. A századfordulón ugyanis néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására és térképi megjelenítésére kezdtek használni.[68] Magyarország igyekezett

65 A SIEF-en belül működő Interkulturelle Kommunikation nevű bizottság müncheni tudományos ülésének idei témája (2000. október 6–8.) a modern *diaszpórán* belüli interkulturális kommunikáció.

66 Tóth P. P. 1999. Az etnikai értelmű diaszpóra fogalmát bemutató és árnyaló tanulmányokat l. *Regio*, 1999. 3–4. sz.

67 Az etnikai földrajz és térképezés története: Kocsis K. 1996. 167–180.; Klinghammer I. 1998. 217–234.

68 Vagy éppen ezért a későbbiekben titkosítottak.

olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta tartó változatlanságát*, azaz stabilitását bizonyítják. Ebben az érdekkörben jutott magyar részről komoly szerep például az 1773-as helységnévtár 1920-as feldolgozásának és megjelentetésének.[69] A magyarhoz hasonló, de vele ellentétes törekvés jellemezte a Monarchiában élő nemzeti kisebbségeket, és a századunk első felében igyekeztek a „leendő" tárgyalásokra használhatóvá tenni (térképi ábrázolással) a saját területi gyarapodásukat igazoló, a 18. századi etnikai forrásokat is, *azaz mindkét részről úgy vélték, hogy a mai etnikai határok kétszáz évre visszanyúló stabilitása, kontinuitása adja a „történelmi" igazolást területi törekvéseik számára.*

A 19. században, a fokozatos nemzetté válással párhuzamosan, magyar oldalról az etnikai térképek – nem utolsósorban – „nemzeti önvédelemből" a nemzeti kisebbségek saját területi törekvéseinek (melyek ez esetben is megjelentek tehát térképeken) ellensúlyozására készültek.[70] Az 1720-as népösszeírás neveinek nemzetiségi alapon történő feldolgozására is csak a 19. század végén került sor, mivel a korabeli számlálóíveken még nem szerepelt a nyelvi vagy etnikai hovatartozásra kérdező hasáb. A 18. században az etnikai (nyelv-) határ megrajzolása, a nemzetiségi térkép megszerkesztése igen perifériküs szerepet játszott, *nem* érdekelte az adott kor politikusait, tudósait, a figyelem e korszak nemzetiségi megoszlásának területi vonatkozásaira csak *utólag(!)*, a 19. század második, de főként a 20. század első felében irányult. A cél egyértelmű volt: *„éles külső etnikai választóvonalak stratégiai védővonalként való megvonása"*.[71] A 18–19. századi összeírásokban a települések etnikai megítélése eleve komoly problémát okozott, ugyanis

a) nem voltak minősítési módszerek (most sincsenek igazán) erre a kérdéskörre egységesen kidolgozva,
b) nem léteztek statisztikai irányszámok sem, amelyek alapján a vegyes etnikumú települések valamilyen értékkategória alapján ide vagy oda sorolhatók lettek volna.[72]

Az említett okok miatt elmondható, hogy a hivatalos népszámlálások megindulása előtti századokban a települések etnikai besorolását a nagyfokú *leegyszerűsítés*, a *kérdés megkerülése* jellemezte. Ebből viszont nem következik az, hogy a statisztika korai művelői (18. század) nem érzékelték volna a több-

69 „E lexikon nyomán ... nagyban és egészben kétségtelenül bebizonyítható, hogy nemcsak a rutén nyelvhatár nem változott meg a magyar előnyére, hanem a tót sem." – *Lex. loc. regn. Hung.* 1920. IV.

70 Nem véletlen, hogy ekkor jut nagy szerephez a különböző összeírások névanyagának visszamenőleges nemzetiségi értékelése is: Acsády I. 1896.; Györffy I. 1915. 284–287.

71 Révay I. 1993. 31.

72 Pl. Bartholomaeides.

nyelvű települések kérdését. Ám a 19. század közepéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek. Magyarországon a modern nemzetállam kialakulásával születik meg az igény a nemzeti kisebbségek pontosabb felmérésére, így a statisztika ezzel foglalkozó ága is ebben az időben, a 19. század 60-as és 70-es évtizedeiben indul igazán fejlődésnek.

A huszadik századi, az „etnikai területet védő", a szomszédos országokban született nemzetiségi térképeket éles kritikával illető munkák[73] pszichológiai háttere értelmezhető. A trianoni döntés hamis tanulsága szülte e tanulmányokat, füzeteket: az az illúzió, hogy az államhatár-módosításokban bármilyen szerepet játszhatnak a többé-kevésbé megbízható nyelvi és/vagy nemzetiségi statisztikák alapján megállapítható etnikai választóvonalak. Noha a legkülönbözőbb módon szerkesztett és plasztikus etnikai térképek a magyar tárgyalóküldöttségnek rendelkezésére álltak már 1920-ban, a béketárgyalásokon is, ezek nem befolyásolták az előre kijelölt új államhatárokat.[74] Ilyen horderejű területi döntésnél – melyet az Osztrák-Magyar Monarchia számára Trianon jelentett – pár négyzetkilométer etnikai alapú hovatartozása szóba sem került. A húszas években Teleki Pál meg is fogalmazza félelmét. A félelem megszüntetésére vagy legalábbis csökkentésére 1926-ban létrehozza az Államtudományi Intézetet. Földrajztudósi, de elsősorban politikusi szorongása abból adódott, hogy felismerte, az első világháborút követő döntésekben semmilyen szerepet nem játszottak az etnikai térképek, statisztikák. Telekit az attól való félelem mozgatta, hogy az „egyszer majd elkövetkező revíziós tárgyalásokon" sem fogják figyelembe venni az etnikai térszerkezeteket. Ezért az Államtudományi Intézet vezérgondolatát abban jelölte meg, hogy a majdani határmódosításokhoz minél pontosabb, minél többféle szerkesztési módon és minél korábbi időszak adataiból rekonstruált etnikai térképek álljanak készenlétben, és célként tűzte ki, hogy ezek a térképek be is töltsék politikai feladatukat.[75] Ebben a gondolkodásban az etnikai határok helyzetének egészen a közép-európai népek letelepedéseinek időszakáig való visszavezetése *megadta a „saját etnikai térnek" a történeti folytonosság általi legitimációt.* És így a 19. század végén, a huszadik század első felében a „saját etnikai tér" fokozatosan *a nem-*

73 *Rumänische Landkartenfälschungen und...* 1942.

74 *A magyar béketárgyalások...* 1920. – A határok előre eldöntött futását és az etnikai viszonyok figyelmen kívül hagyását támasztják alá a békekötést megelőző antant-háttérmegbeszélések és Apponyi felszólalásának hiábavalósága is. – Litván Gy. 1998.

75 Rónai A. 1989. – El kell ismerni, hogy Teleki vágya az első bécsi döntésnél beteljesedett (l. a döntés részletes elemzését Gömörre: Keményfi R. 1998a. 124–130.), bár az etnikai választóvonalak országhatárként való meghúzása ennél a döntésnél nem a cél volt maga, csupán ismét külső, nagyhatalmi politikai eszköz.

zeti mitológia egyik fontos részévé vált: a nemzeti lét elidegeníthetetlen része az egykor birtokba vett terület.

Az etnikai földrajz közép-kelet- és délkelet-európai története azt tükrözi, hogy az etnikai térképezés az alkalmazott színszimbolikától kezdve a szerkesztési módszerek soráig – mint fentebb említettem – a kisnemzeti törekvések plasztikus megjelenítését szolgálta.[76] Ám a tudományág éppen a politikai döntésekben játszott negatív szerepe miatt a második világháború után az európai tudományos palettáról teljesen eltűnt. Közép-Európa német nyelvterületén sokszor a néprajzzal *(Sprachinselforschung), Volkstumskunde-val, Deutschtumskundéval* egybefonódva élénk etnikai-földrajzi jellegű kutatások folytak.[77] Közép-Európa nyugati felén tehát a nemzetiszocializmus negatív tapasztalata akadályozta, keleten egyrészt a békerendszerekben játszott szerepe, másrészt az „internacionalista szocializmus" ideológiája fojtotta el az etnikai feszültségek térszerkezeti elemzését, a kisebbségekkel foglalkozó tudományos intézmények szerves kiépülését.

A történeti etnikai tér gondolatának reneszánsza

Noha a nemzetiségi problémák térszerkezeti irányú vizsgálata a fenti okok miatt lejáratódott, napjainkban – párhuzamosan Közép-Kelet- és Délkelet-Európa etnikai konfliktusainak újjáéledésével – a nemzetiségi térképek és nemzetiségi térfolyamatok bemutatásának ismételt magára találását tapasztalhatjuk.

De mi indokolja térségünkben az etnikai vizsgálatok megerősödését? Miért nem hagyható figyelmen kívül napjaink etnikai konfliktusainak elemzésénél a térszemléleti megközelítés (az etnikai tér jelentése)?

Mert – sok egyéb szempont és folyamat mellett – ez is magában hordoz egyfajta választ az interkulturális kommunikáció Kelet és Nyugat közötti eltérő jelentésére. Hiszen ha a kelet-európai társadalmi rendszer összeomlása utáni helyzetre tekintünk, azt láthatjuk, hogy keleten a régi reflex – *az etnikai konfliktusok területi megoldásába vetett hit* – éledt újjá egy olyan feléledő nacionalizmus keretében, amely az egyéni szabadságjogok helyett a nemzeti közösség szabadságát és etnikailag-kulturálisan idegen politikai hatalomtól való függetlenedését (és egyben etnikai szeparációt) állítja előtérbe.[78]

A legutóbbi SIEF-konferencia mottója a következő volt: Az állami keretek fokozatosan elvesztik a jelentőségüket. *„Amióta Európában az államhatárok egyre inkább láthatatlanná válnak, egyre fontosabbak lesznek az Európa népei*

76 Kocsis K. 1996. 167–180. – Az etnikai földrajz tudományának, módszertanának, történetének összefoglalása: Kocsis K. 1998. 279–301.

77 Hoffmann T. 1998. 9–26.

78 Romsics I. 1998. 11.

között húzódó kulturális etnikai választóvonalak." Köstlin arra is felhívja a figyelmet, hogy az állami keretek leépülésével megváltozott helyzetben, az egyesülő Európában az embereknek maguknak kell az új identitásukat megtalálni, sőt „megalkotni".[79]

Az etnikai határ az idézett szavakban csak szimbolikus értelmű, csak a nemzeti identitás ikonjainak különbözőségére vonatkozik. Ám Európa középső és délkeleti felének országaiban ezeknek az egymást elválasztó határoknak a *térbeli vetületére* is törekszenek.

A történeti etnikai tér gondolatának *gyökereit* a Közép-Kelet- és Délkelet-Európában feléledő nacionalizmus alapvető jellemvonásában kell keresnünk: abban a törekvésben, *hogy az államhatároknak egybe kell esniük az etnikai határokkal.*[80] Ennek a célnak mindent – pl. gazdasági megfontolásokat is – alárendelnek. Olyan nyílt vagy rejtett törekvéseket figyelhetünk meg, melyek a szimbolikus etnikai határokat térbeli vetületként vagy akár államhatárként igyekeznek értelmezni. Európa nyugati felével szemben Keleten tehát nem a fenti köstlini új, individuális identitás „teremtésével" találkozunk, hanem a régi *államiak* feléledésével szembesülünk. Ugyanebből a megközelítésből kiindulva azt is láthatjuk, hogy Európa keleti felén a gazdasági és az etnikai kérdéseket éles határok mentén igyekeznek szétválasztani. *Míg gazdasági téren a nyugat-európai mintát szeretnék követni, a gyors gazdasági integrációt elérni, addig az etnikai együttélés uniós modelljei (pl. autonómia) szóba sem kerülhetnek.* Sőt a gazdasági és etnikai integráció mesterséges szétválasztása az etnikai konfliktusokat tovább erősíti, ugyanis a poszt-szocialista kis nemzetállamokban a rossz gazdasági helyzetben az etnikai összeütközések valószínűsége növekszik. Ha azonban két népcsoport életterei ugyanazon lehetőségek kiaknázására fedik egymást, akkor bekövetkezik a verseny. Az egymás kiszorítására való törekvés elősegíti az etnikai konfliktusok kiéleződését.[81]

A másik fél részéről pedig már publicisztikai közhely: az átláthatatlan etnikai szeparációs mozgalmaktól való félelem visszatartja a Nyugatot éppen a Kelet által „áhított" gazdasági integrációtól. Az ördögi kör így bezárult.

A modern nemzetté válás két útja – államnemzet *(Staatsnation)*, kultúrnemzet *(Kulturnation)*[82] – is magában hordoz, bár más-más hangsúllyal, térszerkezeti kérdéseket:[83] az első típus (államnemzet) alapja az ugyanazon jogi-

79 Köstlin, K. 1997. 1–2. L. ugyanezt a mottót más összefüggésben a 26. jegyzetben.

80 Gellner, E. 1983. 1.; Hobsbawm, E. J. 1997. 17.

81 L. a versenyelméletet: Barth, F. 1969.; Olzak, S. 1993. 159–182. – A versenyelmélet a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban is magában foglalja az új bevándorlókkal, gazdasági menekültekkel való hasonló bánásmódot, mint Európa nyugati felén (pl. toloncegyezmények). Ekkor a térbeli etnikai határok helyett a szimbolikus határok kerülnek előtérbe.

82 Meinecke F. 1922. 1–22.

83 A nacionalizmussal foglalkozó elméletek teljes összefoglalása túlmutat a tanulmány keretein. Csupán a nacionalizmus térszerkezeti, államterületi vonatkozásaira (Smith, A. D. 1995a. 11.) hívjuk fel a figyelmet.

politikai kerethez való tartozás és *közös terület*, de a terület csupán mint egy adott államkeret. A másodiknál (kultúrnemzet) a közös nyelv, kultúra, a közös származás mítosza játssza a döntő szerepet. A „közös származási mítoszba" azok is beleértendők, akik bár az adott állam keretein *kívül* élnek, de ugyanazon nyelvet beszélik, kultúrát birtokolják. A kultúrnemzet ismérvei között – az államnemzettel ellentétben – nem játszott döntő szerepet sem a terület, sem az állam. A területiség csak később, a 19. század közepe után kap komoly hangsúlyt, abban az értelemben, hogy a nemzetnek joga van nemzetállamban egyesülni, sőt ezt meg is kell tennie. Az utóbbi nemzetmodellt csupán egy kis gondolati lépés választja el a későbbi évszázadban Délkelet-Európában attól, hogy az államnak tehát ezekre a területekre is kiterjeszthető a fennhatósága. Az anyaállam ezekre a saját etnikai terekre gyakorolt *szimbolikus kulturális kontrollját* kiegészítheti a gyakorlati területi ellenőrzés is (támadó politikai nacionalizmus). A két nemzettípus földrajzi elterjedése alapján elkülöníthető egy nyugati (Egyesült Államok, Nyugat-Európa) nemzet-modell és egy keleti vagy *etnikai* modell.[84]

A nemzetállam értelmezésére több megközelítést is ismerünk. Általános definíció szerint a nemzetállam olyan államokat jelöl, melyek lakossága nemzetileg (nyelvileg) többé-kevésbé homogén, vagy arra törekszik, hogy eszközei (közös kultúra, jelképek, értékek, hagyományok) segítségével egyesítse a területén élő embereket.[85]

A modern nemzetállamok kialakulásának folyamatában feléledő nacionalizmus fokozatosan „fedezi fel" a nemzeti intézmények kiépülésével párhuzamosan, a nyelv és a kultúra kérdése után a „saját etnikai tér" kiterjedését és e tér határának fontosságát, a nacionalizmus keretei között pedig kezdetét veszi – mint fentebb említettem – e tér *mitologizálása* is. Napjainkban azonban ez a folyamat a nemzeti mozgalmak újjászületésével párhuzamosan *megfordult:* az „etnikai tér mítosza"[86] a Közép-Kelet- és Délkelet-Európában feléledt nacionalizmus egyik fontos, magát a nacionalizmust gerjesztő, erősítő részévé vált. Az etnikai térhez kapcsolódik – többek között – a nacionalizmus. A saját etnikai tér szerepének túlhangsúlyozása így a nacionalizmus egyik *forrásává* lett. Ennélfogva a közép-kelet- és délkelet-európai nemzetállamokban a feléledő nacionalizmus ismét nem jelent mást, mint a szimbolikus etnikai határok térbeli realizálásáért folytatott küzdelmet.[87] Századunk végén tehát az etnikai tér az új nemzetállamok konstruálásának részévé válik.

84 Smith, A. D. 1991. 8–15. – Magyar nyelven az elméleteket összefoglalja: Romsics I. 1998. 9–15.

85 Guibernau, M. 1996. 47–48.

86 A saját etnikai tér is felsorakozik tehát az etnikum fennmaradását biztosító mítoszok közé: Smith, A. D. 1995b. 30.

87 Conversi, D. 1998. 45. – Ez a törekvés akkor erősödik fel igazán, ha olyan, idegen népcsoport által lakott területről van szó, amely egy nemzet mitologikus eredetéhez tartozik (Bartha E. 1993. 46–57.): pl. a szerb-koszovói válság kapcsán), vagy hosszú, évszázados „véres" védőharcok színtere volt (pl. Erdély: magyar–román burkolt /nyílt konfliktus).

„Etnikai tér" – „nemzeti kisebbség" – „etnicitás"

A történeti etnikai tér gondolatának feléledésénél az állam jellegének meghatározásából adódó *„etnikai csoport – etnicitás"* és *„nemzeti kisebbség"* fogalmait is figyelembe kell vennünk.

Az etnikai csoport fogalmának nyugati, államnemzeti értelmében „egyszerű" kulturális és/vagy vallási, nyelvi jelentése van. Olyan csoportként értelmezi ez a megfogalmazás az etnikai csoportot, melyet bármilyen önként vállalt azonosság összekapcsolhat.[88]

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa nemzetállami keretei között az etnikai csoport fogalmában más szempontok dominálnak: közös kultúrájú és hagyományú (múltú) *népközösséget* értünk alatta. Olyan népcsoport meghatározására alkalmazzuk tehát az etnikai csoport terminust, melynek tagjait összeköti az azonos eredettudat, a kultúrát, a történeti, illetve a mindennapi tapasztalatokat közösen birtokolják, és ezek alapján közös, meghatározott identitással, összetartozás-tudattal rendelkeznek. A nemzetállami megfogalmazásban a vérközösségi gyökerek kiemelésén van a hangsúly.[89]A két eltérő megfogalmazás megvilágítja a *nemzeti kisebbség* fogalmának eltérő nyugati és keleti értelmezését is.

A keleti és nyugati felfogásbeli eltérések egyike, hogy ha *egyáltalán* meghatározzák(!) a nyugati félen a nemzeti kisebbséget, akkor azt nem értelmezik a társadalom más csoportjaitól elkülönítve, hanem csupán a különböző szociális *kisebbségek* egyik mindig *változóban, mozgásban* lévő kategóriájaként jelenítik meg. Ilyen szociális csoportok például a mozgáskorlátozottak, vendégmunkások, *nemzeti*, etnikai, vallási kisebbségek, sőt a homoszexuálisok. Bár vannak olyan felfogások is, melyek nem mossák össze a szociális és az etnikai kisebbségeket, és a nemzetiséget a szociális kisebbségektől külön, az etnikai kisebbségek egyik alkategóriájaként értelmezik. Ebben a rendszerben a szociális kisebbségek: pl. a nyugdíjasok, a mozgáskorlátozottak, a drogfüggők. Etnikai kisebbségek: rasszok, nemzeti, vallási, nyelvi kisebbségek.[90] Az *„etnicitás" fogalmát* tehát a nemzetállamokban Európa nyugati felétől (és az Egyesült Államoktól) eltérően értelmezik. Nem egy állandóan *változó dinamikus modellként*, a kulturális különbségekre, azok hangsúlyozására utaló kifejezésként, hanem statikus, *a történeti kontinuitás által legitimált térbeli rendként* fogják fel.

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa nemzetállamaiban azonban a nemzeti kisebbség fogalma „érinthetetlen",[91] és a történelmi *kontinuitás* nyomatéka hatja át. A nemzeti kisebbség nemzetállamokban elfogadott meghatározása a

88 Barth, F. 1996. 3–4.

89 A kelet-európai, néprajzi értelmű „etnikum" és a nyugati (és ezen belül is a barthi) „etnicitás" fogalmának ilyen értelmű kritikai szétválasztása: Wilhelm G. 1996. 28–29.

90 Kloss, H. 1969. 62–71.; Heckmann, F. 1978. 761–779.; Stark, J. 1988. 32.

91 Suppan, A. – Heuberger, V. 1991. 8.

következő: *„A nemzeti kisebbségek heterogén szociális struktúrájú népcsoportok, de vagy a modern nemzetállamok kialakulásával párhuzamosan, vagy országterület-módosulás (egyesítés, elszakadás) következtében egy idegen államban élnek, vagy oda kerültek, valamint az őket körülvevő környezettől eltérő nyelvvel és (általában) vallással rendelkeznek.*"[92]

A felfogásbeli eltérések egyike, hogy a nyugati félen nem értelmezik tehát külön (szinte szakrális helyzetbe emelve)[93] a nemzetiséget, hanem csupán a különböző *kisebbségek* egyik kategóriájaként. A heckmanni definíció a nemzeti kisebbségnek nem csupán a viszonyrendszerére, társadalmi struktúrájára utal, hanem a nemzetállamok számára oly fontos *térszerkezeti*, geográfiai elemet is magában foglal: az államhatárok mozgását és burkoltan a nemzetállami etnikai határok megváltozásának lehetőségét is tartalmazza.

Etnikai térfolyamatok elemzése a kelet-európai nemzetállami modell alapján

A poszt-szocialista országok etnikai konfliktusaival foglalkozó nyugat-európai kutatók is érzékelik a nemzetállami területi törekvéseket. Sundhaussen szerint – hasonlóan a fenti tudománytörténeti részben elemzett módokhoz – Közép-Kelet- és Délkelet-Európa vegyes nemzetiségű országai *(1. térkép)* még ma is az etnikailag tiszta államalakulatokra törekszenek. A nemzetiségi politika három lehetséges útja közül (homogenizáció, polietnikus modell, nemzetek feletti szervezetek útmutatásai, ellenőrzése) Kelet- és Délkelet-Európa államai tehát az első utat igyekeznek követni. Sundhaussen azon a véleményen van, hogy a közép-európai (német) nemzetfelfogás átvétele (a nemzet mint vérközösség), valamint a francia nemzetértelmezéssel való kombinálása (egy nemzet egy állam, egy állam egy nemzet) a délkelet-európai speciális feltételek között szükségszerűen az etnikai tisztogatások láncolatát váltotta ki, mert az új nemzetállamokban az elit mindenütt arra törekedett, hogy fajilag nem kevert, nemzetileg és vallásilag tiszta államot hozzon létre. A vágyott (homogén) és a reális (etnikai sokszínűség) között feszülő ellentét két reakciót válthat ki:

1. Az államhatárok az etnikai viszonyokhoz igazodnak.
2. Az etnikai településviszonyok alkalmazkodnak az államhatárokhoz.

Sundhaussen azt mondja, hogy az első pont megvalósulása egyet jelent a soknemzetiségű országok nemzetállamokká való szétesésével (versailles-i bé-

92 Heckmann, F. 1992. 62.

93 Ilyen jellegű, a nemzetiség veszélyeztetettségi érzéssel telített meghatározásaiból pl.: Nagy Gy. 1971. 681–673.; Mikó I. 1971. 681–691.

1. térkép

Versailles-teremtette kisebbségek Köztes-Európában

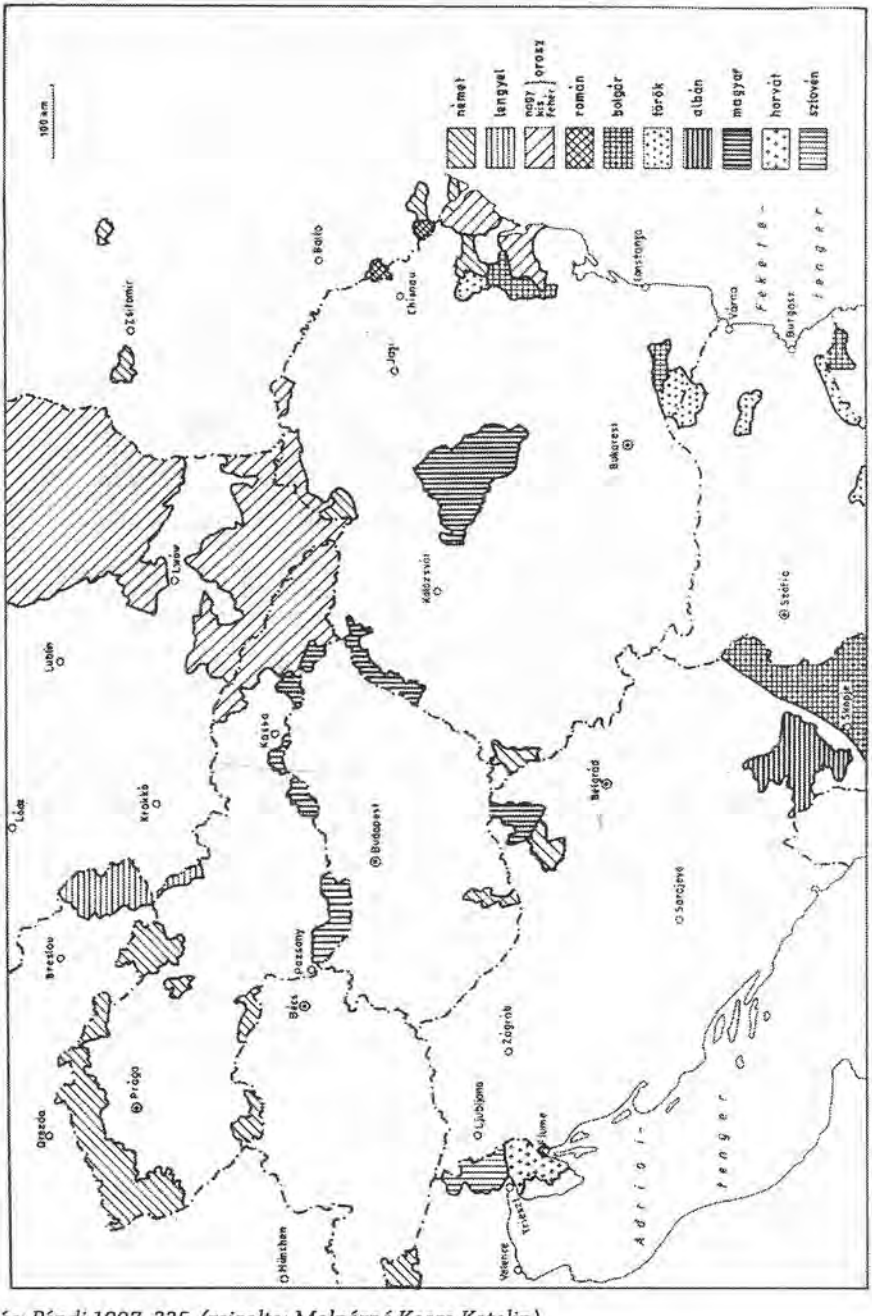

Forrás: Pándi 1997. 335. (rajzolta: Molnárné Kasza Katalin)

kék). A második pont pedig a „homogenizációs eszközök" széles skáláját jelenti (kényszerasszimiláció, népességcsere vagy akár etnocídium).[94] Meglátásait a nemzetállamok határ menti multietnikus területei kapcsán, saját, részletes gömöri kutatásaim alapján a következőképpen szeretném tovább árnyalni:

Homogén nemzetállamokra való törekvés területi módozatai
(Az etnikai és az államhatár viszonya alapján)

1. Az államhatárok az etnikai viszonyokhoz igazodnak.
Az etnikai határ és az államhatár drasztikus közelítése:
a) Etnikailag homogén kisebbségi határ menti területek esetében: nincs átmeneti, statisztikailag kevert etnikumú időszak.
b) A történeti (1900 előtti) vegyes etnikumú határ menti térségekben az etnikai kevertség statisztikai arányainak *hirtelen* megváltoztatása.
2. Az etnikai településviszonyok alkalmazkodnak az államhatárokhoz.
Az etnikai határ és az államhatár fokozatos közelítése:
a) Etnikailag homogén kisebbségi területek szétesésénél: a vegyes etnikumú térségek *kialakulása.*
b) Vegyes etnikumú térségek további bomlásánál: az etnikai statisztika *arányainak* fokozatos *eltolódása.*

Az első pontban leírtak úgy értelmezhetők, hogy a többnemzetiségű országok szétesése nem jelentette egyben azt, hogy az utódállamokban az etnikai határok egybeestek az államhatárokkal, azaz a Versailles utáni Közép-Európában és a Balkánon megmaradt továbbra is az arra való törekvés, hogy az etnikai határokat országhatárokká emeljék *(1. és 2. térkép).* Ami nem mást jelent, mint a periferiális, homogén nemzeti kisebbségi területek gyors, hirtelen intézkedésekkel való megszüntetését, egyben azok akár csupán *vegyessé való fellazulásának elkerülését is* (1. *a)* pont). Ám jelentheti azt is, hogy az állam akár erőszakosan kiterjeszti a fennhatóságát a határain kívüli, de saját etnikai területként értelmezett térségekre is (l. a szétesett Jugoszláviát). Ekkor az államhatár folyamatosan mozgó perem- vagy *ütközőzónává (frontier)* válik. Ennek a szélsőséges, *háborús helyzetnek* a kialakulását Georg Brunner az ún. *nemzetállami megkésettséggel* küzdő országokban tartja lehetségesnek. Olyan államokban, melyek arra törekszenek, hogy az államalkotó nemzet legnagyobb részét a határaik közé zárják.[95]

94 Sundhaussen, H. 1994. 3-13.

95 Brunner, G. 1995. – Brubaker ezzel az állítással azonban vitatkozik. Vitatja Kelet-Európa „lőporos hordóként" való bemutatását. Úgy látja, hogy az anyaországi nacionalizmus csak nagyon ritka esetben csap át fegyveres konfliktusba. Nem természetes jelensége a fegyveres etnikai konfliktus a kelet-európai kisnemzeti nacionalizmusoknak. – Brubaker, R. 1996. 32.

2. térkép

Etnikailag homogén és kevert területek Köztes-Európában az első világháború után

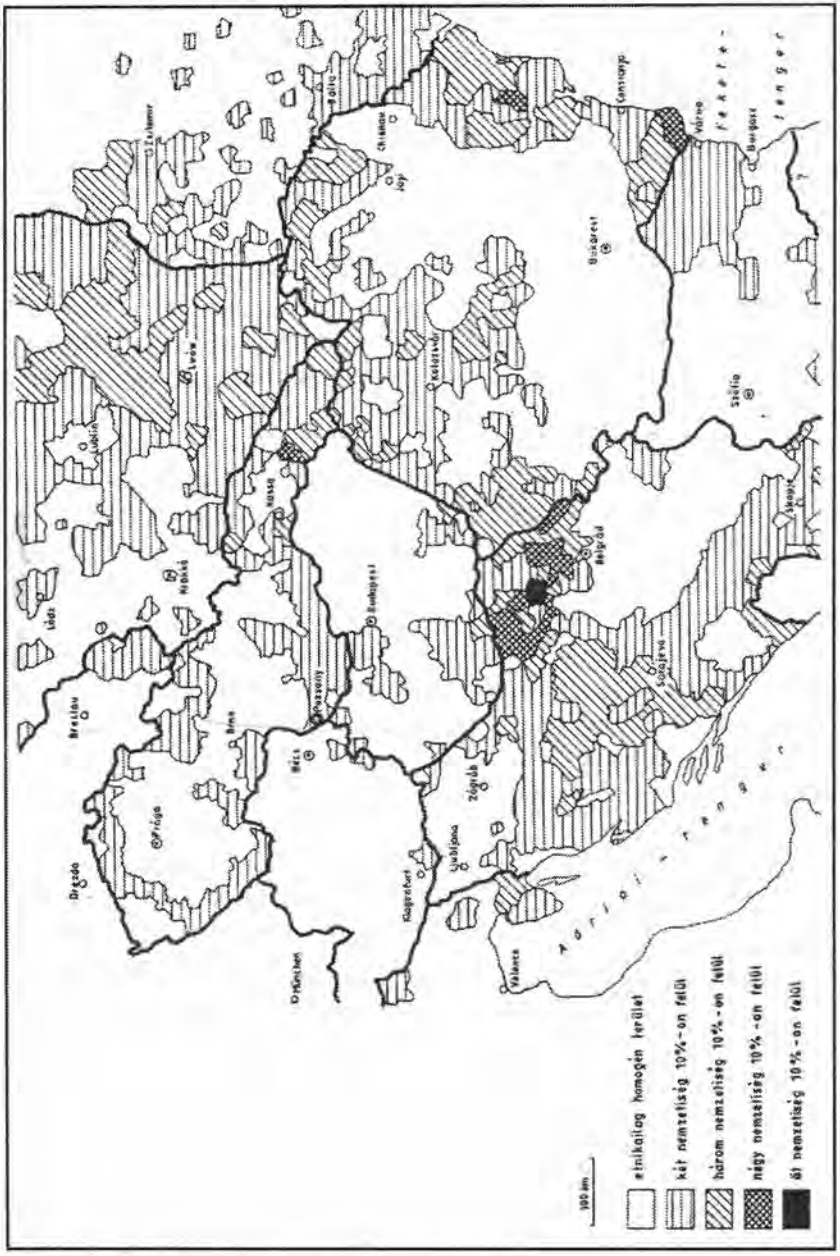

Forrás: Pándi 1997. 337. (rajzolta: Molnárné Kasza Katalin)

A történeti vegyes etnikumú etnikai határ menti régiók nemzetiségi arányainak *hirtelen* – általában egy nagy hullámban történő – megváltoztatása (1. *b)* pont) a *mesterséges kolonizációt* jelenti. Ez bekövetkezhet mesterséges falvak létrehozásával is, de a nagyarányú betelepítési folyamat főként a városi kevert nemzetiségű helységeket érinti.

Az etnikai határok országhatárokká való mesterséges „kiigazítására" és az adott államalkotó nemzettel azonos, tiszta etnikai területek kialakítására térségünkben sohasem a két érintett fél kölcsönös megegyezésével, hanem *gyors*, hirtelen és drasztikus intézkedések (nagy tömegű betelepítés, a kisebbség tökéletes kitelepítése, deportálása – l. szudétanémetek –, és ha kell, teljes kiirtása („etnikai tisztogatás"[96]) keretében igyekeztek sort keríteni.

A második pontban leírtak viszont ezzel szemben azt jelentik, hogy a többségi, államalkotó nemzetnek az a törekvése, hogy a határ menti, nemzeti kisebbségi területek etnikai térstruktúráját drasztikus eszközökkel megváltoztassa, időközben vagy *elakadt* (l. Szlovákia esetében a deportálások, lakosságcsere leállítását), vagy az államalkotó nemzet *eltekint* a gyors megoldásoktól, és más, lassabban ható „térformáló erőkre" (a perifériális, gazdaságilag kedvezőtlen helyzetre; elöregedésre; infrastruktúra elhanyagolására) bízza határ menti kisebbségének a fokozatos etnikai *erodálását*. Homogén kisebbségi térség esetében az etnikai keveredettség *kialakulása* (2. *a)* pont) tehát nem más, mint ennek a lassú folyamatnak az *indikátora*. Ugyanezt a folyamatot a történeti vegyes etnikumú területek további bomlásánál az etnikai statisztika *arányainak* fokozatos *eltolódásában* követhetjük nyomon (2. *b)* pont). Az adott községekben vagy más közigazgatási egységben addig abszolút többségben lévő kisebbség fokozatosan többségi vagy relatív többségi helyzetbe kerül, esetleg lecsúszik a második jelen lévő etnikum szintjére.

A fentiekben leírtak alapján elmondható, hogy a vegyes etnikumú térszerkezet statisztikailag *instabil*. Bármilyen esemény (pl. járvány, hadjárat, politikai megfontolások, az adott közösség kétnyelvűsége, poliidentitás, identitáscsere, mimikri, megváltozott etnikai- vagy államhatárhelyzet) felboríthatja az adott települési vagy térségi etnikai arányokat. A vegyes etnikumú térségeket nem lehet tehát mozdulatlan, évszázadokra vagy csupán évtizedekre megállapodott etnikai struktúraként felfogni, és a felbomlásukat a „történeti kontinuitás" nevében az „én" nemzetemhez tartozó kisebbségi területekkel rendelkező idegen országon számon kérni, azaz az etnikai változásokat dinamikájuktól megfosztani. Ám azt is meg kell jegyeznünk, hogy a vegyes etnikumú térszerkezetek instabilitása századunkban a nemzetállamokban *mesterségesen* gerjesztett etnikai módosító folyamatokra vezethető vissza. A nemzetállamra való törekvés ugyanis mindig egy zárt, az idegen népektől határokkal elválasztott rendszert jelent. Közép-Európa tarka etnikai mozaikja azonban

96 Lemberg, H. 1992. 27–38.

nem tette lehetővé, hogy ilyen térségek konfliktusok nélkül jöhessenek létre. A konfliktusok az *eltérő jellegű „térformáló erők"* szembenállásából adódnak. Ilyen „térformáló erők" pl.: kitelepítés, betelepülés, közigazgatási feldarabolás, elmaradó területfejlesztés. Ezzel szemben álló, a nemzeti kisebbséget megtartó „térformáló erő" pl.: endogám házasságok, anyanyelvi oktatás. A többségi nemzet *a nemzetállam konstrukciójában* ugyanis a homogén vagy vegyes sáv területi kiterjedésének csökkentésére, a területén futó belső, szinte szakralizált etnikai határok feldarabolására, felszámolására, azaz a rendelkezésére álló teljes tér (államhatárig) kitöltésére törekszik. A nemzetiségi *egyensúlyi helyzetet* csak ebben az állapotban véli megtalálni. A határ menti kisebbség viszont egy ilyen nyomásnak igyekszik ellenállni, és arra törekszik, hogy megtartsa többségét az adott területen, amely többségben a kultúra megtartásának és a kisebbségi jogok gyakorlásának a letéteményesét látja.[97] Az egymásnak feszülő érdekek azonban békés időszakban is a nemzeti kisebbségi térstruktúrák fokozatos átalakulását eredményezik.

Mint a fenti elemzésből látható, ahhoz, hogy a nemzetállami modellben az etnikai térszerkezeti elem érvényesüljön, etnikai térképeket kell szerkeszteni. A térképek szerkesztéséhez viszont mérhető (kvantitatív), jól körvonalazott statisztikai adatokra van szükség. Ám Közép-Európa nyugati felének földrajzi szakirodalmában (tehát nem csupán a társadalomtudományiban) felmerült az utóbbi évtizedekben a kérdés:[98]

Lehet-e mérni és térben leképezni az „etnicitást"?

Az etnikai térképek szerkesztésének virágkorában, a század első felében a nemzetiségi térképek egyik legfőbb törekvése az volt, hogy bemutassák a nemzetiségek, etnikumok közötti határt, kevert határsávot. A vita két alapkérdését az jelentette, hogy egyrészt milyen módszerrel veszik fel a nemzetiségi adatokat,[99] másrészt a felvételezés következtében kirajzolódó kevert sávokban található települések *milyen arányszámtól* kezdve minősülnek vegyes etnikumúnak, illetve tisztán csak az egyik vagy a másik nemzetiséghez tartozónak. Ezek a valójában *statisztikai problémák* még élesebben vetődnek fel te-

97 Az etnikai tömb mint geográfiai és egyben kulturális típus: Kraas-Schneider, F. 1989. 57.

98 Kraas-Schneider, F. 1992. 179.

99 A modern statisztikatudomány a 19. század második felében a nemzetiség aránylag leghitelesebb – bár korántsem egyedüli – ismérvének a nyelvi hovatartozást fogadta el. Jelentős mérföldkő volt ezen a téren az 1872. évi szentpétervári nemzetközi statisztikai kongresszus, amely több elvi kérdés tisztázásával és a népszámlálások egyöntetűségére tett szakmai javaslataival hatékonyan elősegítette az e téren működő szakemberek munkáját. A kongresszus úgy határozott, hogy az egyes államok nemzetiségi összetételét a jövőben a lakosság *nyelvi elkülönülése* alapján kell megállapítani: Popély Gy. 1991. 12.

lepülési szinten, hiszen az eredmények egy harmadik kérdéssel szembesítenek minket: a száraz, az adott település nemzetiségi összetételéről szóló adatsorok ugyanis nem feltétlenül tükrözik a domináns kultúrát.

Az első kérdés megválaszolására az 1980-as magyar népszámlálásnál tettek kísérletet a hazai etnikai statisztika művelői. Felismerték ugyanis, hogy nem ad pontos képet az önkéntes nemzetiségi bevallás a magyarországi pontos nemzetiségi számokról. Ezért az ún. „társadalmi minősítés" módszerével egészítették ki az önkéntes bevallást. Helyi ismeretekre támaszkodva állapították meg az egy lakásban lakó személyek együttesének nemzetiségi hovatartozását.[100] Az 1980-as hivatalos nemzetiségi felvételhez hasonlóan, ám annál még árnyaltabban[101] Hoóz István és munkatársai végezték el Baranya megye nemzetiségi statisztikai elemzését, és a kutatás eredményeit tartalmazó kötettel mintát adtak a nemzetiségi jellegű mikrovizsgálatokhoz.[102] Bár az alapvető „statisztikai mankó", az anyanyelv segítségével a „történeti" nemzetiségekhez tartozók száma így árnyaltabban (pontosabban) meghatározható, nem hagyható figyelmen kívül, hogy csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet. Ez a statisztikai irányzat úgy véli, hogy körültekintő mintavétel alapján elvégzett kutatások az etnikai hovatartozást objektív kategóriaként tételezhetik. A legkomolyabb kérdéseket ebben a minősítési módban a *cigányság* statisztikai értelmezése, felmérése jelenti. E sajátos kultúra hordozóinak „mérhető arányokká való alakítása" nem kis fejtörést okoz a társadalomföldrajzot, a szociológiát és a statisztikát művelő szakembereknek. Hogyan közelíthető meg, és milyen ismérvek alapján számlálható meg e népcsoport? Antropológiai jegyek szerint (ez leginkább *a külső* megítélésnél dominál, vagyis hogy kit tartanak cigánynak) vagy pedig az etnikai *önazonosság vállalása* alapján? A két eredmény ugyanis még csak meg sem közelíti egymást. Az 1980-as népszámlálásban például hatezren vallották magukat cigánynak, de becslés alapján (külső megítélés) ez a szám eléri a majd háromszázötvenezret.[103] Ha a nyelv oldaláról próbáljuk meghatározni a cigányságot, akkor sem kapunk még csak megközelítőleg sem pontos számokat, hiszen elenyésző számú cigány vallja valamely cigány nyelvet ismertnek.[104] Tehát a nemzetiségi és nyelvi bevallás között is ellentét feszül.[105] A cigányság statisztikai felmérésének nehézségei egyrészt egyediek, másrészt tipikusak. Egyediek, mert ez a népcsoport a társadalomban a turneri

100 *Az 1990. évi népszámlálás...* 1991. 9.

101 A vizsgálatok részletes leszármazási elemzést is tartalmaztak.

102 A módszerek részletezése: Hoóz I. 1985. 19–53.

103 Kocsis K.–Kovács Z. 1991. 78–105.

104 Az 1990-es népösszeírás Magyarországon csupán 142 283 cigányt számlál. Anyanyelvként a cigányt 1990-ben 48 072 fő vallotta a sajátjának. – 1990. évi népszámlálás... 1993.

105 A cigányság meghatározásának és mérésének nehézségeit részletesen l. az *Etnikai besorolás és statisztika...* című tanulmányban.

átmeneti (liminális) tulajdonságokkal bír. Ismérvei homályosak, tagjai kiesnek mindenféle, a társadalom által elfogadott klasszifikációs hálón, melyek meghatározzák a kulturális tér állapotait és pozícióit.[106] Tipikusak, mert a cigányság példáján bemutatott statisztikai minősítési mód abszurditása liminális társadalmi helyzetekben (háborúk, etno- és genocídiumok vagy Kelet-Európában a társadalmi rendszer összeomlása után) igaz a nemzetállami „történeti" nemzetiségekre is.[107]

Az „etnicitás" fogalma – mint a kötet első tanulmányában részletesen bemutattam – állandóan változó, dinamikus modellként jelenik meg, melynek lényege a másiktól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása. Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.[108] Az etnikai kérdések ilyen értelmű finomabb („etnicitás") megközelítésében természetesen a nemzetiségi statisztikai magatartás mindenki elidegeníthetetlen joga, és ezt az önkéntes bevallást kellene az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alapnak tekinteni. Ám ezek a magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően többször változhatnak. Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Az „etnicitás" ilyen értelmű megközelítéséből nem következik a térbeli vetület. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat" megjeleníteni.[109]

A második világháborút követően Európa etnikai kutatásaiban a fentebb vázolt új tartalmi vonalban a hangsúly az addig szinte teljesen nélkülözött *etnikumközi szociális kapcsolatok (találkozások) elemzésére* helyeződött át, és ebből a szemszögből közelítik meg a kutatók a saját–idegen etnikum viszonyát. Egy olyan tudománynak, amely jellegéből adódóan az etnikai választóvonalak futását mutatja be, a megváltozott szemléletben természetes, hogy új feladatokat kellett találnia, s meglevő eredményeit, bevált vizsgálati módszereit is szükségszerűen az új kutatási célok érdekében formálta át.

106 Turner, V. 1997. 52.

107 Niedermüller, P. 1996. 149. – Másik sokat emlegetett példa az etnikai önazonosság és a statisztikai önbevallás eltérésére a magyarországi németség második világháború utáni magatartása. A kitelepítések miatt a következő évtizedekben a hazai németség nagy része hivatalosan nem vállalta fel a kellemetlen történelmi tapasztalatok miatt német identitását.

108 Brubaker, R. 1996. 35.

109 Az „etnicitás" mérésének lehetőségét összevetve a vallásosság adatolásának eshetőségével l. *A görög katolikusság térfolyamatainak elemzési lehetőségei...* című tanulmányban.

Etnikai térfolyamatok dinamikus elemzése – nyitás az etnológia felé: statikus etnikai tér ⇒ ⇐ dinamikus etnikai helyek?

A földrajztudományban két alapvető társadalomföldrajz-iskolát különböztetnek meg: az európait, amely a társadalmi cselekvésre koncentrál, a társadalom térképző folyamatait elemzi, illetve az angolszász-amerikait, amely a társadalmi „együttélés" sajátosságaira, belső mechanizmusok működésére és az individuális térre helyezi a hangsúlyt.[110]

Az európai társadalomföldrajz fogalmát nem lehet egyetlen mondatban vagy akár pár sorban megfogalmazni. Minden műben másként definiálják, attól függően, hogy a szerzők mely részterületére koncentrálnak.[111] Ha mégis megpróbáljuk a legkülönbözőbb meghatározások lényegét összegezni, a következő, nagyon általános összefoglaló rajzolódik ki előttünk: „A társadalomföldrajz az a tudomány, amely földrajzi szemléletből az emberi tevékenységgel s annak eredményével foglalkozik."[112] Részterületei igen szerteágazók. Ezek közül csak az etnikai földrajzot mint a társadalomföldrajz egyik, etnikai térszerkezetekkel foglalkozó, etnikai statisztikai idősorokat felállító és elemző elkülönített ágát szeretném említeni, amit hazánkban a nyolcvanas évek végén, a kilencvenes évek elején orosz szakirodalom nyomán Kocsis Károly honosított meg.[113]

Az európai (és benne a német) társadalomföldrajzi szemlélet lényege a következő *kérdés feltevésében* rejlik, amely kérdésre a részterületein (pl. népesség-, településföldrajz) elvégzett vizsgálatokkal keresi a választ: milyen a viszony és milyen hatást gyakorol az ember az őt körülvevő környezetére? Ebben a gondolkodásban a környezet (tér) (mint a földrajz alapvető vizsgálati tárgya) mind a természeti, mind a társadalmi (szociális) környezetet jelenti. A társadalomföldrajz kérdésfeltevése tehát az emberi jelenlét *külső, környezeti (térbeli) kapcsolataira,* a társadalmi tevékenységnek és magának a népességnek a történelmi fejlődés során kialakult térbeli rendjére kérdez rá, és hangsúlyozottan a *jelen* összefüggéseire irányul akkor is, ha történeti adatokkal szintén dolgozik.[114] A helyi vizsgálatok összegzéséből igyekszik *mérhető(!)* összehasonlítási alapot teremteni, majd ebből általános érvényű törvényszerűségeket feltárni.

A földrajztudományon belül két ág: az etnikai és a politikai földrajz használja az „etnicitás" terminust. Azt a módot jelenti, ahogyan a személyes identitás kifejeződik, és a társadalmi rétegződés azon típusát tükrözi, amely tényleges vagy vélt leszármazáson, kulturális jellemzőkön alapuló csoportképződésből

110 Berényi I. 1997. 14.

111 Wirth gyűjtötte össze és próbálta meg rendszerezni a különböző meghatározásokat: Wirth, E. 1979. 75–86.

112 Wirth, E. 1979. 75.

113 Kocsis K. 1996. 167.

114 Enyedi Gy. 1983. 8. – A történeti demográfiát, a történeti földrajzot kivéve – és mint arról volt szó – történeti vizsgálatokat az etnikai földrajz is végez.

ered.[115] Mivel a földrajznak mérhető adatokra van szüksége, az etnicitást a primordialista felfogásának (az itt idézett földrajzi meghatározás második felének) megfelelően objektív, rövidebb-hosszabb idejű (identitásbeli) állandóságot tükröző kategóriaként vélelmezi, és így egyben a fogalomhoz statikus térbeli leképzési lehetőséget is rendel. Azonban úgy vélem, hogy az etnicitást a makroszintű elemzésekben ez az értelmezés (abszolút tér) éppen az általánosan elfogadott dinamikájától, „lobbanékonyságától" fosztja meg. Kraas-Schneider Frauke a német földrajztudomány jellegéből adódó szemléleti nehézségeket az etnikai kérdések térszemléleti kutatásaiban pontosan érzékeli. Egyrészt ő is nehézkesnek látja, hogy az etnikai földrajz számára mérhető adatokkal (nemzetiségi statisztikák, pláne minősítés) adjuk meg a „mindenkor változó magatartásokat" (l. „etnicitás"), másrészt az etnikai térszerkezeti kutatások számára (éppen az etnicitás dinamikája miatt) a földrajzi tér „túl nagy" és általános. Ugyanis a német földrajzi gondolkodásban a földrajzi környezet (tér) nagysága, jellege igen változatos (pl. ház, település vagy akár egy ország; illetve egy háztartás, egy társadalmi réteg, etnikum) lehet. Bár ennek a térfogalomnak az általánossága miatt a társadalomföldrajzban is megjelent egy olyan kutatási alapegység, mint a természetföldrajzban a táj, ahol a különböző természeti tájalkotó elemek komplex egységet képeznek. A német iskola így bevezeti alapegységként a kultúrtáj *(Kulturlandschaft)*[116] fogalmát: ahol a különböző kulturális elemek komplex, térbeli rendszert képeznek. Ám napjainkban a nagyobb térbeli összefüggések keresése mellett megjelent a társadalomföldrajzban egy új, minőségi fordulatot jelentő fogalom és kutatási irány: az *egyedi*, a „sajátos" mikrotérségek, a *helyek* vizsgálata. A figyelem így a hely – mint jellegzetesen elkülönülő alapvető térelem helyi hagyományok által befolyásolt – történeti fejlődésére, egyediségének kialakulására irányul.[117] A földrajztudományban, nyomatékosítanám tehát ismét (l. 15. o.), szerencsésebbnek tartom az etnicitás fogalmának használatát a behaviorista (kognitív) irányzatú mikrokutatásokban, amelyek már lehetőséget adnak (adhatnak) az állandóan változó személyes (belső vagy mentális) relatív terek vizsgálatán keresztül az etnikai dinamika változékonyságának visszaadására. Ebben a kvalitatív szemléletben már helye lehet (sőt van) az *etnológiának*, amely tudomány a „kistérségi jelenségekre koncentrál",[118] és helye van az angolszász individuális (mentális) terek vizsgálatának, a szintén földrajzi gyökerű kulturális ökológiában meghonosodott etnikai

115 Kocsis K. 1998. 285.; Mező F. 1999b. 142–160.

116 Hasonlóan a természeti táj fogalmához a természeti földrajzban. – Berényi I. 1997. 110.

117 Nemes Nagy J. 1998. 86–89. – „A helyet nem szabad összetéveszteni a térrel. A tér és a hely között az a különbség, hogy a térnek száma, a helynek arca van." – Hamvas Béla nyomán idézi: Nemes Nagy J. 1998. 88.

118 Kraas-Schneider, F. 1992. 178. – A tér kutatására interdiszciplináris vizsgálatok lehetőségeiről Janus 1987. tél.

pszicho-miliő fogalmának (amit egy bizonyos individuum érzékel) és az etnológiai módszerek széles skálájának is.[119]

Összefoglalás

Amint a fent leírtakból kitűnik, a szimbolikus etnikai határok és szimbolikus térfoglalási eljárások a nemzetállamokban „reális" államhatalmi törekvésekké válnak, ám nagyon nehéz és értelmetlen az etnikai határok éles határokként való definiálása. A nemzetállami törekvések kapcsán szeretnék itt Rónai András munkásságára utalni, aki a két világháború között Teleki Pál mellett az Államtudományi Intézetben (1926) tudományos téren mindent elkövetett, hogy az első világháborút lezáró béke magyarságra kedvezőtlen területi döntéseit „majdan" felülvizsgáló tárgyalások számára minél több, pontosabb nemzetiségi térkép álljon rendelkezésre. Ám egy önállóan megjelent tanulmányában ő maga is elismeri és felismeri(!), hogy Közép-Európában a „jónak" tekintett természeti tájhatárok (tenger, folyó, hegy) vagy egységes gazdasági körzetek mint államhatárok szerepét *oktalanul háttérbe* szorítja a tiszta politikai-etnikai határokra való törekvés.[120] A nemzetiségi kérdés ilyen irányú, azaz területi megoldása nem vezethet megnyugtató eredményre, mivel egyrészt nem lehet Közép-Európa tarka etnikai képét egyértelmű politikai-nemzetiségi határokkal feldarabolni, másrészt az *etnikai határ mozog*, ezért nem lehet azokat stabil, mindenkorra érvényes politikai határokká emelni. (Nem lehet az „etnicitást" éppen a dinamikájától megfosztani.) Rónai gondolkodásában megjelenik tehát a *köztes etnikai tér* fogalma. Holger Fischer német kutató áttekintette a Magyarországon készült egykori és mai etnikai térképeket, s tanulmányában kritikával illeti az olyan térképeket, melyek még a földrajzkutató szemével is túl statikusak, illetve amelyeken „köztességet", „eldönthetetlenséget" vagy egy pici „bizonytalanságot" sem vél felfedezni. Valamint nem látja az etnikai térszerkezet állandó változására való utalást.[121] Annál is inkább fontos ez, mert a tudomány eredményei – a jellegükből adódóan – a területi törekvések bármilyen alátámasztására kihasználhatók. Közép-Kelet- és Délkelet-Európa politi-

119 Kraas is felsorolja az etnológiai módszereket (pl. résztvevő megfigyelés), melyekkel egyedi kutatásokat végezhetünk, l. Kraas-Schneider, F. 1992. 178. – Néprajzi módszerek földrajzi vizsgálatokban: Keményfi R. 1998. 10–17. – A modern társadalomföldrajzban is megjelentek a mélyinterjúk a térbeli alapfunkciókkal kapcsolatos magatartástípusokra vonatkozó eredmények kontrolljára: Berényi I. 1997. 42.

120 Rónai A. 1941. 110. – Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a természeti tájhatárokra való törekvés is hordozhat politikai, etnikai megfontolásokat. L. a francia földrajztudományon belül a „természetes határok" elméletét: Hajdú Z. 1997. 7. – Rónaival a természetes tájhatárok mint államhatárok tekintetében nem ért egyet Miletics Péter sem: Miletics P. 1997. 108.

121 Fischer, H. 1993. 41–61.; uő 1995b. 5–23.

kai memorandumainak napjainkban is még szerves részét képezik az etnikai térszerkezeteket bemutató ábrák, térképek, statisztikai adatsorok (l. pl. az Együttélés Politikai Mozgalom kiadványait: *A nemzetállam és demokratikus ellenszere* című lapot). Jugoszlávia szétdarabolásában is döntő jelentősége volt annak a lehetetlen törekvésnek, hogy nemzetiségi statisztikai sorok, etnikai tömbök alapján pengeéles etnikai határok mentén kell megszervezni az új, és nemzetiségileg tiszta államalakulatokat.

Ám a nemzetiségi kérdéssel foglalkozó tudományok – beleértve a modern dinamikus társadalomföldrajzot is – a múlt kritikus számbavételével és a jelen politikai veszélyeivel azonban már arra törekszenek, hogy ne az etnikai térszerkezetek mozdulatlanságát (mozdíthatatlanságát), történeti kontinuitását hirdessék és a szeparációs politikai döntéseket szolgálják, hanem azok hatását *elemezzék*.

Találkozás a térben

Etnikai ütközőzóna Várasfenesen

Természeti környezet

Természetföldrajzilag a Fekete-Körös völgyeként határozzuk meg a tájat, ahol Várasfenes (Finiş) fekszik. A völgyet keletről a Bihar hegység több mint 1500 méter magas vonulata határolja, délről és délkeletről pedig a szintén mészkőből felépülő Béli-hegység zárja le.[122] Az utóbbi a Fekete-Körös és a Fehér-Körös ártéri határa is egyben. A Fekete-Körös Rézbányától keletre, egy pompás sziklabarlangban ered,[123] és széles völgyben jut ki a síkságra. A folyó számos patak vizét gyűjti össze, melyek közül az egyik Fenes belterületén halad keresztül. A patakot – amely a Kopasz-hegységben ered – Fenesi- vagy Nagypataknak nevezik,[124] és a Fekete-Körost pedig a bal parton éri el.[125] A falu közepén délről északra folyó patak esőzések idején vagy a tavaszi hóolvadáskor a mai napig veszélyt jelentő áradásokat okoz. A lakosság öntözésre, illetve a század elején még ivóvíz nyerésére használta ki a természetes vízfolyást. Ma a víz emberi fogyasztásra alkalmatlan, mert a környékbeli erdők kiirtásával megszűnt az a természetes növényzet, amely megfogná a talajt, és így nagyobb esőzéskor a talaj könnyen lemosódik, és pillanatok alatt zavarossá válik a folyócska vize. A község központjában fekvő szigeten pálinkafőzde üzemel. A főzésből visszamaradó anyagokat is a folyóba engedik, amelyekkel erősen szennyezik a patakot. Manapság már kutakat ásnak az ivóvíz szerzésére. A falu lakossága gátakat épít a vízfolyás felduzzasztására, és e mesterségesen létrehozott „tavakon" itatják állataikat, és úsztatják a község kacsáit. A faluban élő gyerekek is itt fürödnek nyaranta. Ha a patakot átívelő egyik hídról a községet övező tájra pillantunk, tekintetünk mindenütt természetes falakba ütközik, mivel Fenest egy katlanvölgyben találjuk. A már említett Béli-hegység e katlant délről teljesen lezárja. Keleten és nyugaton pedig a hegység elnyúló lankái zárják el a községet a külvilágtól. A falunak így egyetlen kijárata van, és ez északon található. A fenesi völ-

122 A tanulmány elméleti és módszertani hátteréről ma már árnyaltabban gondolkodom, ám az írás újraközlését azért tartom mégis fontosnak, mert ez volt az első kísérlet a rendszerváltás után „szabadabbá váló kisebbségi légkörben" települési szintű néprajzi, etnikai térszerkezeti kutatásokra.

123 K. Nagy S. 1886. 23.

124 Sipos O. 1903. 44.

125 Sipos O. 1903. 45.

3. térkép

Bihar vármegye – 1900
(rajzolta: id. Keményfi Róbert)

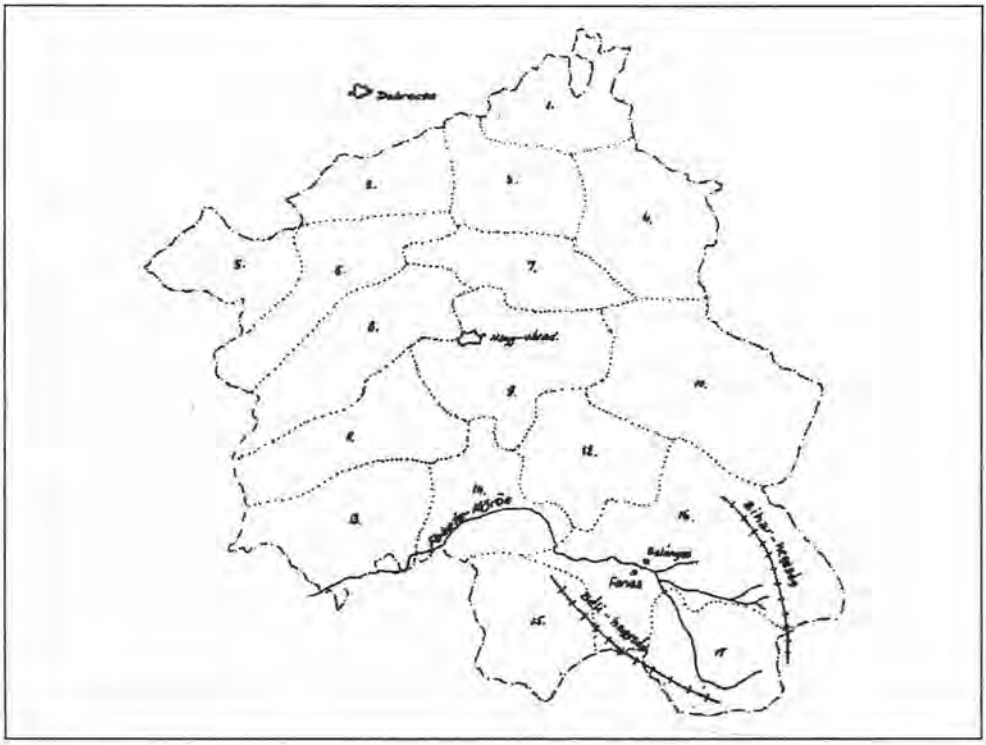

gyet lezáró „falakon fakitermelés folyik, és a fát a faluban létesült fatelep hasznosítja. A rönköket az első világháború előtt épített keskenyvágányú kisvasúton szállították a község északi határán létrehozott telepre."[126] A vágány a patakkal párhuzamosan szeli át a falut. Mára a pályatest életveszélyessé vált, de a nehéz gazdasági helyzet miatt a község önerőből nem tudja felújítani; ezért szó van arról, hogy esetleg egy osztrák cég végezné el a vágány újrafektetését, ám ennek fejében a vasút tulajdonjogát is szeretné megszerezni. A vonóerőt még mindig a húszas évek elején beállított gőzmozdony adja. A vasút azon szálak egyike, melyekkel a falu lakossága szervesen beépült az őt körülvevő természeti környezetbe. Ugyanez mondható el a község társadalmi környezetéről is. Több száz éves közigazgatási kapcsok fűzik Várasfenest a Fekete-Körös völgyének más falvaihoz és városaihoz. A mai lakosság pontosan ismeri mind a jelenlegi, mind a történelmi társadalomföldrajzi helyzetét.

126 Györffy I. 1913. 520.

1. táblázat

Várasfenes etnikai megoszlása: 1552–1870

Év	1552	1595	1740	1720	1778	1828	1850	1859	1870
Összlakosság	Af. 390	Af. 138	80	138	1050	795	1062	1080	1448
	Ff. 342	Ff. 354							
Magyar	–	–	77,5	–	66	63	–	70	–
Román	–	–	22,5	–	34	37	–	30	–

Megjegyzés: Af. = Alsófenes; Ff. = Felsőfenes (a magyar és a román arány százalékban értendő)

Társadalmi környezet

Fenes a Király-hágón innen, a történelmi Partiumban fekszik *(3. térkép)*. A Trianon előtti Magyarországot négy törvénykezési területre osztották: a Dunáninnenire, a Dunántúlira, a Tiszáninnenire és a Tiszántúlira.[127] Az utóbbi tizenöt vármegyéje közé tartozott Bihar megye is, amelyet még tovább osztottak – közigazgatási joggal bíró város: Nagyvárad, és tizenhét szolgabírói járás: központi, szalárdi, margittai, érmihályfalvai, székelyhídi, derecskei, berettyóújfalui, tordai, mezőkeresztesi, cséffai, szalontai, tenkei, béli, csékei, belényesi, vaskohi és élesdi.[128] Várasfenes a belényesi járás egyik községe volt, Belényes központtal. Ez a város ma is a vidék természetes központja. Várad püspökeinek jóvoltából már a 15. században városi rangra emelkedett.[129]

A trianoni döntés Bihar megyét kettészakította. Az elcsatolt megyerész Romániában 1968. január elseje – a tartományok (1925–1968) megszűnése – óta Bihar megyeként szintén közigazgatási egységet képez Nagyvárad (Oradea) központtal.[130] Megszűnt viszont a járási felosztás. Fenes (Finiş) maga is még három község – Füzes (Fizis), Sonkolyos (Suncuis) és Jánosfalva (Ioanis) – igazgatási központjává vált. A közigazgatási beosztás változásainak bemutatása után ahhoz, hogy megértsük a falu mai etnikai képét, végig kell tekintenünk Fenes történetét, mivel e kép több száz év alatt formálódott a jelenlegivé.

127 Fényes E. 1842. 113.
128 K. Nagy S. 1886. 15.
129 Jakó Zs. 1940. 168.
130 Hunya G. 1990. 162.; Illyés E. 1981. 33–35.

Fenes nevét Györffy szerint a fenyőről kapta. Kiss Lajos viszont úgy véli, hogy a fenőkő szóból ered a település neve, s az elnevezés egy olyan helyre, patakmederre utal, ahonnan fenőkőnek való kövek szedhetők.[131] A falut óriási fenyves övezte a középkorban. Ez a roppant famennyiség, a hegyek közé zárt védhető földterület (a vár kiszolgálása) és a patak vonzotta az embert ide letelepülni. A falu neve először egy 1291-es oklevélben fordul elő.[132] A Fekete-Körös felső völgyét már a 10–11. század fordulóján megszállták a keleti irányban terjeszkedő mezőségi magyarok. Fenes is elsődlegesen 12. századi irtástelepülés.[133] A 13. századtól maradt ránk a községtől délnyugatra fekvő várrom is, amelyet IV. Béla rendeletére Vincze váradi püspök építtetett a tatárok ellen.[134] A falu nevének első tagja (Váras-) erre utal. A vár stratégiailag nagyon fontos helyen, a Sümeg-hegyen 440 méter magasan áll, és azt az utat zárja le, amelyen át Bélörvényesre, az Alföld egyik kapujába lehet jutni. Ez az átjáró a Béli-hegységen át rövidebb, mint ha a Fekete-Körös völgyén át próbálnánk a síkságra kijutni.[135] A 14. században az 1332–1337-es pápai tizedlajstrom is említi Fenest,[136] amely még akkor is a váradi püspök birtokaihoz tartozott.[137] A középkori források egyértelműen magyar faluként tüntetik fel. A 15. század végén, a török hódoltság előtt a Magyarfenes elnevezés is felbukkan,[138] és ebből arra következtethetünk, hogy román mellételepülés történt. A Magyar előtag épp azt jelzi, hogy meg kellett különböztetni egy más nemzetiségű falutól. Az 1552. évi adóösszeírás már Alsó- és Felsőfenest említ, valószínű azért, mert a mellételepülésen is túlsúlyba került a magyarság. Ezt az ránk maradt korabeli névösszeírások is tanúsítják.[139] Fenesre a románság tehát a 14. század végén, a 15. század első felében települt be, s annak a román beáramlásnak volt az egyik állomása, ami a 13. században megindult a Fekete-Körös felső völgyét szegélyező hegyekben.[140] A termékeny völgyet az először települt magyarság már korábban megszállta, viszont a 16. század végén a belényesi hegyvidéket már teljes egészében románok lakták.[141] A 16. század a török uralom miatt megpróbáltatásokkal terhes a Fekete-Körös völgyében (bár kevésbé végigpusztított terület, mint a me-

131 Györffy I. 1913. 519. – 1211: Feneues, 1231: feneufa – Benkő L. 1967. I. 889. – Kiss L. 1988. II. 733. Fenes a fenőkő „-s" képzős származéka.
132 Jakó Zs. 1940. 241.
133 Jakó Zs. 1940. 168.
134 Bunyitay V. 1884. III. 258.
135 Györffy I.1913. 520.
136 Györffy I. 1913. 519.
137 Bunyitay V. 1884. III. 454.
138 Jakó Zs. 1940. 241.
139 Jakó Zs. 1940. 241.
140 Jakó Zs. 1940. 172.
141 Jakó Zs. 1940. 172.

2. táblázat

Várasfenes etnikai megoszlása: 1880–1910

Év	Összlakosság	Magyar	Román	Tót	Német	Egyéb
1880	1210	836	312	11	–	7
1890	1497	1060	430	7	–	–
1900	1671	1166	485	4	5	11
1910	1949	1343	595		1	9

Megjegyzés: 1880-ban beszélni nem tudók: 44 fő.

3. táblázat

Várasfenes felekezeti megoszlása: 1880–1910

Év	Latin szertartású római katolikus	Református	Görög szertartású római katolikus	Görögkeleti	Izraelita	Egyéb
1880	14	875	312	9	–	–
1890	7	1052	434	–	4	–
1900	19	1143	420	81	7	1
1910	40	1266	557	54	13	19

gye alföldi részei), és ezen belül Fenesen is, hisz Bihar ütközőmegye, Magyarország egyik legtöbbet szenvedő területe ekkor.[142] A pusztítás szinte kizárólag a magyarlakta síkságot érte. A török uralom alatt Fráter György váradi püspöktől Ferdinánd elvette Fenes birtokjogát, és azt Thay Ferencnek adományozta; a püspökség kezébe csak a 17. század végén került vissza.[143]

A török uralom megszűnésekor Fenesen – annak ellenére, hogy jól védhető helyen fekszik – mindössze öt család élte túl a veszedelmet: kettő magyar, három pedig román volt.[144] Ahogy az *1. táblázat*ból láthatjuk, ez az 1552-es népességhez képest óriási veszteséget jelentett. Erre a hatalmas méretű fogyásra abból következtethetünk, hogy az 1692-ből fennmaradt felsorolás nem tartalmaz száz évnél korábbi neveket.[145] A török hódoltság lakossága kipusztult vagy elmenekült. A megszállást követő összeírásokból kitűnik, hogy egy hatalmas arányú betelepüléssel a falu lélekszáma emelkedett.[146] A török uralom után munkáskezekre volt szüksége a földesuraknak, és különböző kedvez-

142 Jakó Zs. 1940. 181.
143 Vende A. é. n. 80.
144 Mezősi K. 1943. 317.
145 Mezősi K. 1943. 317.
146 Jakó Zs. 1940. 190.

ményekkel csalogatták a jobbágyokat a birtokaikra.[147] A magyar jobbágyság 17. századi pusztulását rác és román betelepítéssel igyekeztek pótolni,[148] de a magyar népesség nagyobb arányú fenesi beköltözésével a faluban a magyarság túlsúlya megmaradt. Bár a Fekete-Körös völgyében a Rákóczi-szabadságharc után az ide telepített idegenek a magyar néphatárt nyugatra tolták,[149] Fenesen az etnikai szerkezetben ekkor sem történt változás. 1704-ben a faluban 77,5:22,5 volt a magyar–román arány, és a románokat zsellérként írták össze.[150] A község további 18. századi népességi adatait Acsády Ignác munkájából ismerhetjük meg.[151] Ezeket használta fel Györffy István is a munkájához. Az 1778-as adatok az úrbéri összeírás eredményét tartalmazzák. Ebben a században a Fekete-Körös völgyén két pestisjárvány söpört végig: 1710-ben és 1730–40 között.[152] Az utóbbi óriási pusztítást végzett. A járványt követően Fenesre is betelepülés történt. A faluba érkezők elsősorban románok voltak, és így 1778-ra 34 százalékra ugrott az arányuk.[153] A románság ekkorra a község lakosságának egyharmadát teszi ki, de ennek ellenére még 1773-ban is magyar anyanyelvűnek írják le a falut.[154] A 19. század elején, az 1817-es esztendőben óriási méretű éhínség pusztított a Fekete-Körös völgyében.[155] A lakosság 1828-ra majd egyharmadával csökkent *(1. táblázat)*. A 19. század második felétől már több adatunk van Fenesről, hiszen 1870. január 3-án megkezdődik az első hivatalos népszámlálás, amelyet minden tíz évben megismételnek. Az 1850-es és az 1851-es adatokat pedig Fényes Elek statisztikai munkájából ismerhetjük meg.[156] Az egyes népszámlálások adatainak pontos feldolgozásával kapcsolatban tudnunk kell, hogy az 1870-ben végzett összeírásokból kihagyták a népesség anyanyelvi és nemzetiségi megoszlását. 1880-ban külön oszlopba került a legfiatalabb „beszélni nem tudó" korosztály, akiket egyik anyanyelvbe sem sorolták be. A lakosság száma ezen évtizedekben ütemesen gyarapodott. A faipar – mint jó munkalehetőség – vonzotta a letelepedőket, de a népesség növekedéséhez a természetes szaporodás is hozzájárult. Egyetlen kivételt az 1870–1880 között eltelt tíz esztendő képez, amikor a falu lélekszáma csökkent. Ennek az 1873-ban Bihar megyén végigsöprő kolerajárvány az oka *(2. táblázat)*.[157]

147 Györffy I. 1915. 278.
148 Jakó Zs. 1940. 190.
149 Jakó Zs. 1940. 190.
150 Györffy I. 1913. 522.
151 Acsády I. 1896. XII.
152 Györffy I. 1915. 278.
153 Györffy I. 1913. 522.
154 Györffy I. 1913. 522.
155 Györffy I. 1915. 278.
156 Fényes E. 1859. 256–257.
157 Györffy I. 1915. 278.

Említést kell tennünk a faluban élő, külön feltüntetett tótokról. Györffy úgy írja le őket,[158] mint a múlt század elején ide került hamuzsírégetőket. Feltehetőleg a betelepülésük az 1780–1783-ban Bélen létesített hutával kapcsolatosak.[159] A település Magyarország keleti részének jelentős üveggyártó helye volt, amely óriási hamuzsírigénnyel jelentkezett. A váradi püspökség csehországi mestereket alkalmazott,[160] akik a Felvidéken áthaladva az itteni tót hutákból toboroztak kiszolgáló személyzetet. A tótok nagyobb számban voltak jelen Fenesen, de az együttélés során teljesen beolvadtak a románságba.[161] Az 1910-es népszámlálás már nem is tünteti fel külön etnikumként őket. Fenesen vallási oka van annak, hogy miért a románságba olvadtak be a tótok. Biharba többségében római katolikus tótokat telepítettek az 1817-es éhínség után,[162] akik a magyarságba asszimilálódtak. Ezzel szemben a Felvidékről idekerült huták rutén–tót anyanyelvű tótjai[163] görög katolikusok voltak, akik vallásuknál fogva inkább a hasonló hitű románságba olvadtak be *(3. táblázat)*.

Fenesen német anyanyelvűeket is feltüntetnek a népszámlálások. A népesség-összeírásokban az izraelitákat jelezték ezen a nyelven, bár hozzá kell tennünk, hogy ez csak az 1880-as számlálásra volt teljesen igaz. Az ezt követő években már nagyrészt magyar anyanyelvűként kezelték őket,[164] és ekkor már nem fedi úgy a teljes zsidó lakosság számát a német anyanyelvűek száma. Felekezet alapján 1890-től tüntetnek fel izraelitákat a községben, és számuk húsz év alatt megháromszorozódott. Sajátos folyamat játszódott le. Amíg az etnikai asszimiláció folyamatos volt, addig a felekezeti elkülönülés egyre kifejezettebbé vált. Fenesi jelenlétük Belényessel hozható összefüggésbe. Belényes mint a Fekete-Körös felső völgyének kereskedelmi központja nagyszámú zsidó népességet vonzott. Maga a város Bihar megyében – Nagyvárad után – az egyik legnagyobb hitközséggel rendelkezett.[165] Az 1910-es összeírás 611 főt említ, s az Belényes lakosságának tizenöt százalékát jelentette.[166] Feltehetőleg a Fenesen élő zsidók is a kereskedelmi forgalom lebonyolítói lehettek. Belényesről meg kell azt is jegyeznünk, hogy a II. bécsi döntés (1940. augusztus 30.) után – amikor Nagyváradot és Bihar megye északi részét visszacsatolták Magyarországhoz – a megye megmaradt, déli, román részek központjává vált. A Nagyváradot elhagyó román értelmiség és a közigazgatásban dolgozók Belényesre tették át ekkor Váradról a székhelyüket, és itt egy erős román ér-

158 Györffy I. 1913. 522.
159 Veres L. 1991. 55.
160 Veres L. 1991. 56.
161 Györffy I. 1913. 522.
162 Györffy I. 1915. 280.
163 Györffy I. 1915. 280.
164 Sipos O. 1903. 83.
165 Sipos O. 1903. 50.
166 A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása 1912. 280.

dekközpontot szerveztek meg, amely a mai napig komoly (a falubeli magyarok véleménye szerint), a Feneshez hasonló vegyes etnikumú és tiszta magyar falvak esetében inkább negatív hatással van a környező településekre.

Ahhoz, hogy Fenes népességi képének alakulását máig felvázoljam, az 1920-as népszámlálás adataira lett volna szükségem. Ilyen adatsorhoz pedig nem juthattam, mivel az I. világháborút lezáró békeszerződés Bihar megyét kettévágta. Az elcsatolt terület egyik községe maga Fenes is, így a további magyar, tízévenkénti összeírásokban a falu természetesen már nem szerepel. Fenes „magyar" története Trianonnal véget ért. Hosszú évtizedek távlatából ezért is jelentős Györffy István 1911-es fenesi kutatása, mivel e munka végül is a falu magyarországi településtörténetét összegzi.

Etnikai térszerkezet – 1910

Györffy István munkájában Fenes településföldrajzi képét, etnikai betelepülését és a családok elhelyezkedését[167] mutatja be – többek között – az általa szerkesztett térkép segítségével. Tanulmányában leírja a falu 1910-es állapotát, valamint néhány fejlődési lehetőséget vázol, amelyek mára többségükben megvalósultak. A patak természetes ereje nagy vonzerőt gyakorolt már az ősi megtelepedéskor. Az első lakosok vízimalmokat építettek rajta, melyek a kis szigeten máig megtalálhatók. Ez volt Fenes legősibb települési magja. A falu innen terjeszkedett tovább a domboldalak irányába. Györffy úgy véli, hogy a falu természetföldrajzi helyzete miatt az újabb szaporulat már csak a patak partján tud majd megtelepedni. Mára ez teljesen igazolódott is. A patak mindkét partja benépesült. Maguk a házak a völgyfenék szintjében települtek, de a telkek felfutnak a domboldalra.[168] Ez az alaprajz napjainkig megmaradt. S megmaradtak azok a sikátorok is, amelyek a házak között futnak ki a termőföldre; ezeket annak idején vízmosások alakították ki.[169]

Ahogy arról már volt szó, a török uralmat Fenes öt családdal élte túl. Az újratelepülők – sajnálatos módon – mégis az egykori etnikai településtet követték. A magyarság az alsó részekbe költözött, a románság pedig a felső falurészbe. A későbbi betelepülések sem változtattak ezen a képen. Fenes 1910-ben 383 házból állt, és 1949 fő élt ekkor a községben, jól elkülöníthető két egységes tömbben. A déli részen a románság, míg az alsó részben a magyarság. A magyar falurészbe a fatelepet kiszolgáló románok települtek csak be.[170] Néhány román

167 Györffy I. 1913. 521–522.
168 Györffy I. 1913. 519–522.
169 Györffy I. 1913. 519–522.
170 Györffy I. 1913. 520.

család a szigetre is beköltözött. A falu összképe a 20. század elejéhez nagyon hasonló, és az elmúlt nyolcvan év folyamán csak kisebb mértékben változott.

Napjaink etnikai térszerkezete

Mielőtt ennek okairól szólnék, szeretném azt tisztázni, hogy milyen adatokat felhasználva tudtam a térképemet megszerkeszteni, és a falu mai etnikai megoszlását bemutatni. Megpróbáltam minden elérhető adattárat felkutatni a faluban, de azok tartalma rendkívül hiányos és ellentmondásos volt. Két forrás állt a rendelkezésemre. Az egyik a polgármesteri hivatal adattára (az itt fellelhető népszámlálási eredmények), a másik pedig az egyházi irattár. Ilyen jellegű iratokat mind a református, mind az ortodox, mind a baptista hitközségnél találtam. Bár a polgármester igen készségesen rendelkezésemre bocsátotta Fenes iratait, azokban az utóbbi évtizedek hivatalos politikája óriási pusztítást végzett és torzítást eredményezett. Mindezek ellenére igyekeztem a fellelt anyagot rendszerezni, hogy képet adhassak a falu jelen helyzetéről. Itt kell megemlítenem a falu lakosságától felgyűjtött elbeszéléseket és a saját népességükről közölt ismereteket is, amelyek a mindennapi élet tapasztalataival árnyalták az adattárakban fellelt rideg statisztikai sorokat.

A polgármesteri hivatalban lévő iratok szerint Fenes 1977-es népszámlálási adatai szerint: 1807 lakosból 900 román, 900 magyar és 7 cigány volt. Tehát a román–magyar arány közel 50:50 volt. Ezzel szemben a református és a baptista anyakönyvek együttesen, a két fenesi magyar nazarénussal együtt 1342 főt tüntetnek fel. A magyarság számaránya jóval nagyobb volt, mint a hivatalos közleményeké. Ha azt is figyelembe veszem, hogy az ortodox pap és az ortodox anyakönyvek szerint (bár pontos összeírást nem találtam) 1977-ben a jelenleginél (ma 750–760 fő) jóval kevesebb román élt, akkor nem lehetett a román–magyar arány 50:50. A felekezeti adatok felhasználását az teszi lehetővé, hogy a falu etnikai képét pontosan takarja a vallási megoszlás is. A románok és a cigányok ortodoxok, a magyarok pedig reformátusok, baptisták és nazarénusok. Nincs a két etnikum között vallási átfedés. Mint látható, az egyházi és a hivatalos kép nem fedte egymást 1975-ben *(4. táblázat)*.

A következő adatsor egy 1982-ben, Fenes akkori tanácselnöke, Vesa Ilie által írt, Városfenes társadalomföldrajzáról szóló diplomamunkából származik, és amelyhez hivatalosan hozzájutottam.[171] Munkájában a megyei egészségügyi statisztikát használja kiindulópontként. Eszerint a magyar–román arány 66:34 volt. Ennek ellenére a pontosan vezetett református anyakönyv 1287 magyart tüntet fel ugyanezen évben, és ehhez hozzá kell még számolnunk a 66 egyéb vallású (baptista, nazarénus) magyart is. A románságra vonatkozó ada-

171 Vesa I. 1983. 44.

4. táblázat

Várasfenes etnikai megoszlása (1977–1992)

Év		Össz-lakosság	Magyar	Román	Cigány	Egyéb
1977	Hivatalos	1807	900	900	7	
	Egyházi	–	1342	–	7	
1982	Hivatalos	1993	1198	788	7	
	Egyházi	–	1353	–	7	
1990	Hivatalos	2044	1294	750-760	7	
1992	Egyházi	1849	1084	758	7	1

tokat viszont elfogadhatóbbnak tartom, bár a településen e statisztikai sor alapján több román élt 1982-ben, mint ma: 1991-ben, bár az ortodox anyakönyvek nem népességcsökkenést (a mai 750–760 főre), hanem inkább egy nagyon szerény növekedést (és stagnálást) mutatnak.

A különböző forrásokból nyert adatok tehát ebben az évben sem egyeznek meg. A román népszámlálás, hasonlóan a magyarhoz, önkéntes bevallás alapján készül, de nem tartom valószínűnek, hogy a magyarok egy része más nemzetiséget diktált volna be az 1977-es népszámláláson. E feltételezésemet erősíti meg a hivatalos, 1992-es román népszámlálás is. Bár én a kutatásaimat Fenesen 1991-ben zártam le, s ezért nem használtam már a következő év egyházi adatait, hogy összevessem az 1992-es hivatalos fenesi nemzetiségi számokkal, meg kell állapítanunk, hogy a népszámlálás eredményei jelentős fordulatot mutatnak, s a statisztikai adatok a valós nemzeti (egyben felekezeti) értékek közelében járnak. Meg kell azonban azt is jegyeznünk, hogy a század eleji hivatalos, magyar népszámlálásokban is az ilyen vegyes etnikumú területeken bizony előfordult, hogy a magyarok javára „duplán fogott a penna", amit az akkori statisztikusok is elismertek.[172] A század eleji adatokat tehát ugyanolyan fenntartással kell kezelnünk, mint az elmúlt évtizedek hivatalos román forrásait.[173]

A falu 1990-es etnikai szerkezetére és népességszámára a polgármesteri hivatalban nem találtam táblázatot, így csak az egyházi anyakönyvek alapján tudom ezt bemutatni. A magyar–román arányról a papoknál is érdeklődtem. Az ortodox pap a reformátusokat – a pontos adatokat nem ismerve – 1300 főre becsülte, tehát egymás hitközségének lélekszámával megközelítően tisztában vannak. A falu lakóival is beszélgettem. A magyarok saját arányukat 75 százalékra becsülték, míg a románság úgy vélte, hogy legalább annyian vannak, mint a magyarok. A két etnikum tudati képe tehát mind a hivatalostól,

172 Sipos O. 1903. 75.

173 A román népszámlálások nemzetiségi adatainak az egyes összeírások szerinti kritikáját Varga E. Árpád kötetében találhatjuk. – Varga E. Á. 1992.

mind pedig az egyházakétól eltér. Annak kiderítésére, hogy a falu egyes házaiban (568 ház van) milyen nemzetiségű család él, a felekezeti adattárakat használtam fel, mert az egyházak minden hívüket (az ortodoxok a családokat) házszám szerint is nyilvántartják. A polgármesteri hivatalban talált helyrajzi térképre felvittem – ennek megfelelően – az etnikai jeleket, és így kirajzolódott a térképen látható nemzetiségi falukép *(4. térkép)*.

Fenes alapvető etnikai szerkezete Györffy tevékenysége óta nem változott. A déli, a hegyvonulatokra felfutó falurészben a románság, az északi, sík, völgyi részen pedig a magyarság él, de ide – a század eleji állapothoz képest – több román települt be.

Ennek egyik oka a vegyes házasságokban kereshető. 1970 óta tizennyolc vegyes házasságot kötöttek a faluban. Aki ilyen frigyre lép, azt a magyar közösség elveszettnek ítéli (legyen az férfi vagy nő), és a továbbiakban románként tartja azt a házat számon, ahová az ifjú pár beköltözik, mivel a születendő gyermekük románná válik. (Ezért jelöltem a térképen a vegyes családokat is románnak.) Amikor a faluban jártam, éppen egy magyar leány ment férjhez román fiúhoz. Az esküvői szertartás az ürességtől kongó református templomban majdnem titokban, a legszűkebb családi körben zajlott. Maga a magyar pap sem szívesen adta össze a fiatalokat. Az esküvőt az ortodox templomban is megkötötték, ahol már a fiú óriási rokonsága is részt vett. S amint tapasztaltam, a szertartást igazi ünnepként élték meg az itt jelen lévők. A román házasságkötés utáni névfelvételi törvény is hozzájárult ahhoz, hogy a magyarok nem jó szemmel nézik a vegyes házasságokat. Ha egy magyar lány férjhez megy egy román fiúhoz, felveszi annak családnevét, a leánykori neve teljesen eltűnik, és azt – a magyarral ellentétben – a hivatalos iratokban sem használják tovább. A statisztikai adatokban tehát a későbbiekben sem marad nyoma, hogy ő magyar volna. Ha viszont egy magyar fiú román lányt vesz feleségül, akkor a gyermekeket az anya nemzetisége szerint, tehát szintén románként fogják számolni a népösszeírásokban.

A másik ok a magyar kitelepülés. Az elvándorlást (munkalehetőség, iskola, érvényesülés), mint általános dél-bihari tendenciát, már Györffy is említi.[174] A felszabadult házakat román családok vásárolják meg. A románság a faluban ilyen ingatlanvásárlásoknál „tőkeerősebb" volt a magyarságnál, mivel a már meglévő házaikra láthatóan kevesebbet költöttek, míg a magyarok felélték (a gazdasági helyzet romlása ma már mind a két etnikumot ugyanúgy sújtja) a tartalékaikat. A korábbi évtizedekben az így felgyűlő pénzen azután román családok újabb házakat vásároltak a magyar falurészen, ahová átköltöztek, és elhagyott ingatlanjaik gazdasági épületekké váltak. Fenes magyar közössége sem a vegyes házasságot, sem a falu elhagyását nem nézi jó szemmel, sőt el is ítéli, mivel saját romlásaként és egységének megbontásaként értékeli az ilyen jelenségeket.

174 Györffy I. 1915. 292.

4. térkép

Fenes etnikai térképe – 1991
(rajzolta: id. Keményfi Róbert)

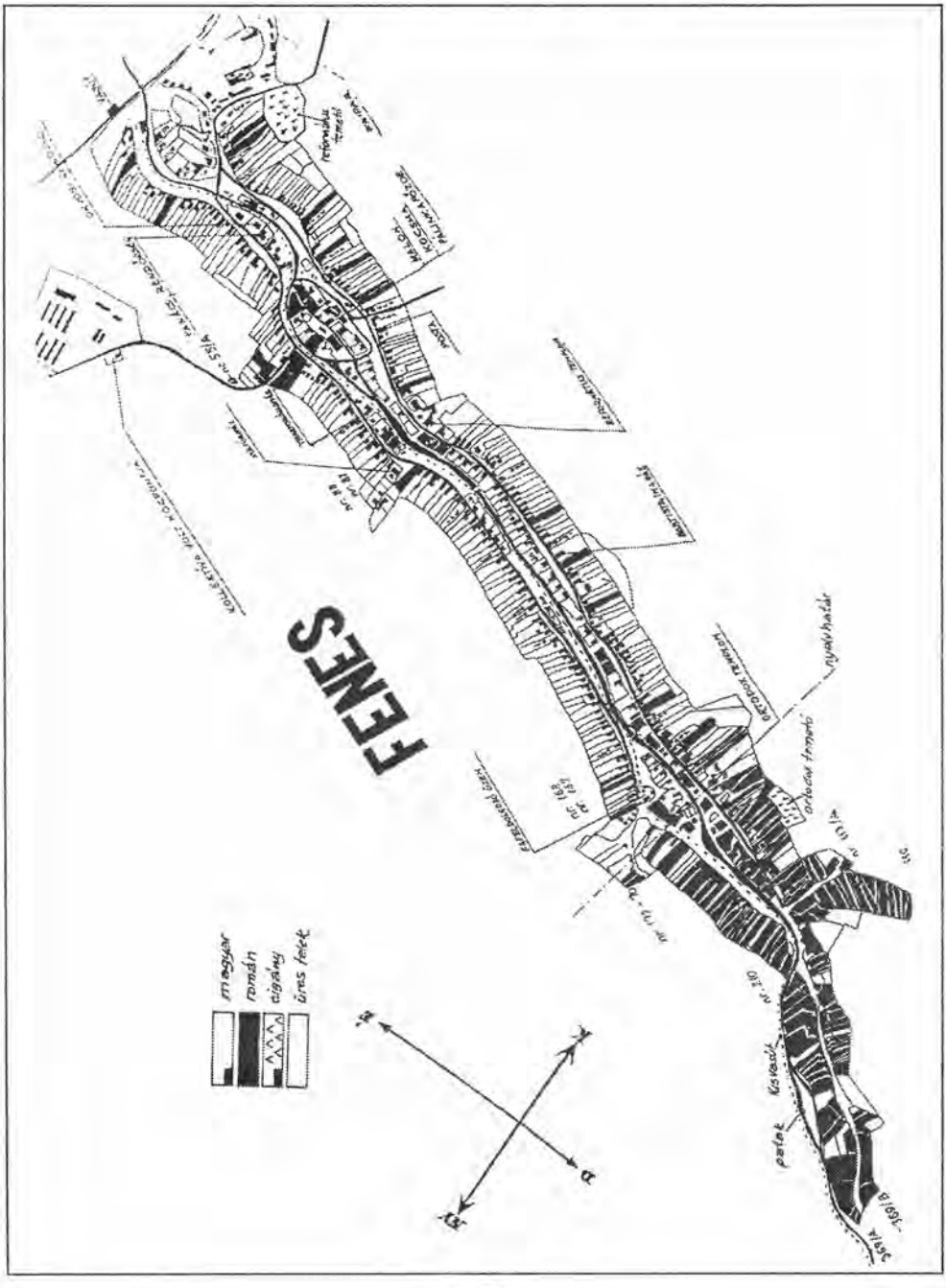

A keveredés harmadik oka a román betelepülés a fatelep kiszolgálására. A munkahelyre érkezők elsősorban a telep környékén vásárolnak maguknak házakat. Magyar házak válnak lakatlanná az elöregedés és a kihalás miatt is.

A térképen feltüntettem az etnikai határt.[175] Az egységes román falurész itt ér véget. Ettől északra csak foltokban fordulnak elő román házak. Fenes területének ez a sávja a két etnikum „ütközőzónája" is. „Határvillongások" fordulnak elő. Számos esetről hallottam, hogy a magyarok s a románok az egymás között felmerülő problémákat – ha kell, akár ököllel is – e terepen próbálhatják meg egymással rendezni. A falu más területei viszont ilyen alkalmakkor is nyugodtak. Az említett esküvő lakodalmán az egymás mellett helyet foglaló, és akkor éppen békésen poharazgató falubeli román és magyar fiúk nemegyszer verekedtek már „etnikai csapatokat" alakítva a falunak ebben a sávjában. Előfordult, hogy elszabadultak az indulatok, és lesből több román fiú vetette rá magát egy magyarra. Természetesen ilyenkor a visszavágás sem várat sokáig magára. Néha köztörvényes cselekedetek is történnek, amelyeket – bár lehet, hogy attól teljesen függetlenek – nemzetiségi köntösben tüntetnek fel. Három román férfi meg akart erőszakolni egy magyar asszonyt. Csak a szerencsének köszönhette, hogy az utolsó pillanatban kiszabadították a sikításra odafutó magyarok: „Ilyenek ezek a románok... Magyar ember ilyet nem csinál..." – mondták, amikor elmesélték a történetet. Az ehhez hasonló szélsőségekre számos ellenpélda is akad.

Ott-tartózkodásom idején leégett egy magyar ház. Az oltásban és az újjáépítésben az egész falu összefogott. Nagyszámú románság is részt vett az új magyar ház felépítésében. Nagyobb összegű adományokkal és ingyenes munkával segítették a bajba jutott magyar családot.

Nemzetségek térbeli helyzete

Kutatásaim során, Györffyhez hasonlóan, térképre vittem a faluban élő nagyobb nemzetségek mai elhelyezkedését is *(5. térkép)*. A század elején a következő kép rajzolódott ki (l. Györffy térképe): a patak bal partjának első nemzetsége a magyar Egyed volt, amely a Vura-sikátorig tartott. (A falu határába kivezető utcákat a körülötte letelepedett családokról nevezték el.) Ettől délre két nagyobb nemzetség foglalta el Fenes középső részét: a Vura és a Halász. E családok a legrégebben betelepültek közé tartoznak. Már az 1700-as évek előtt megszállták a község patakjának bal partját, s később

175 Az etnikai határt e falutérképen földrajzi értelemben húztam meg. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy egy egyszerű vonal választja el egymástól a két etnikumot. Kulturális értelemben inkább egy érintkezési zónáról kell ma már beszélnünk (amint azt a konfliktusok említésénél teszem magam is), mivel szinte lehetetlen (pl. a néprajzi térképek szerkesztésénél) konkrét elválasztó határokat kijelölni. L. *A kulturális határok...* című tanulmányt.

5. térkép

Nagyobb nemzetségek Fenesen – 1991
(rajzolta id. Keményfi Róbert)

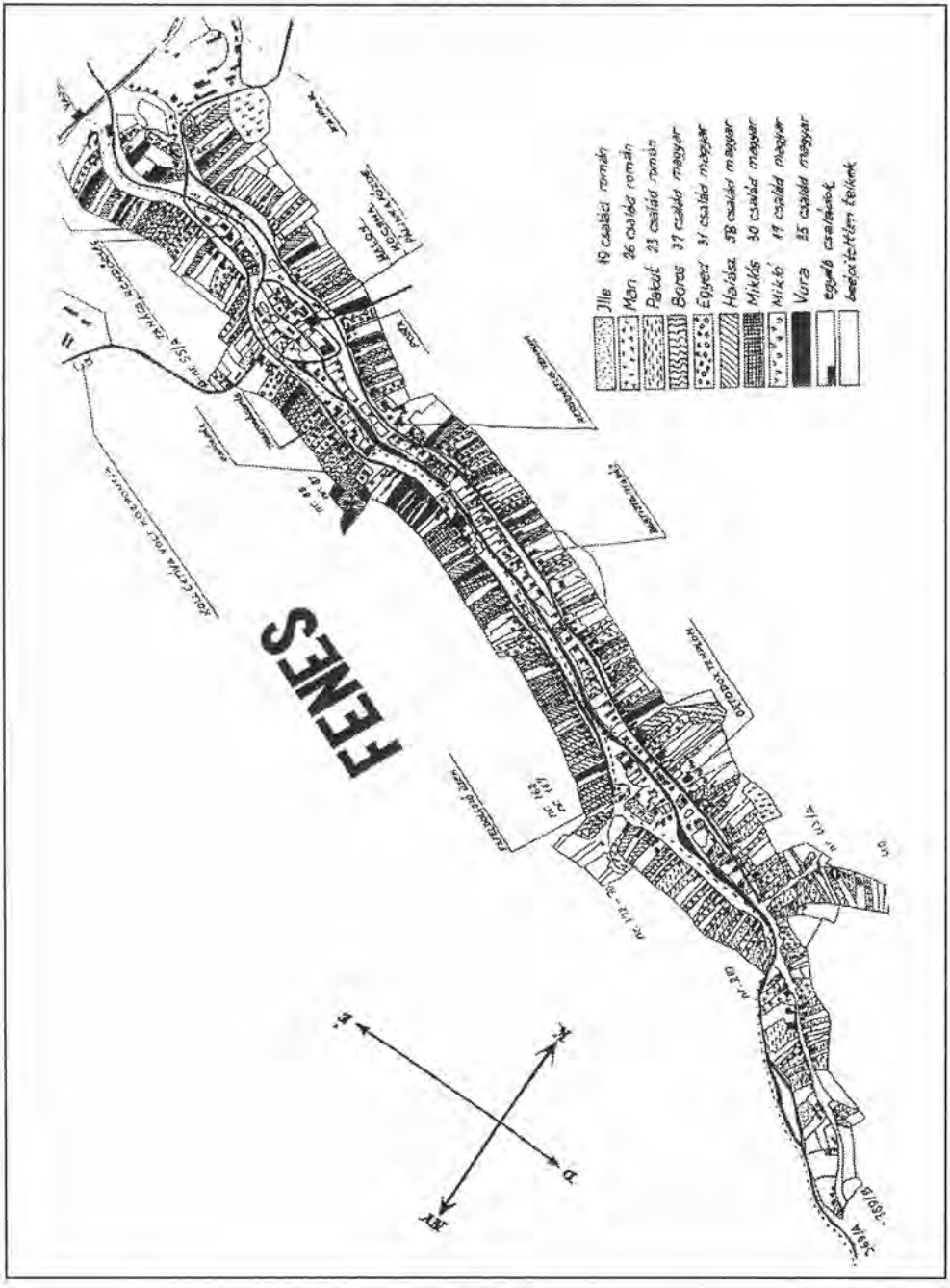

5. táblázat

Várasfenes felekezeti megoszlása 1977–1992

Év	Összlakosság	Református	Görögkeleti	Baptista	Egyéb
1977	Hivatalos	"	"	"	"
	Egyházi	1280		60	2
1982	Hivatalos	1198	788	"	"
	Egyházi	1287	"	64	2
1990	Egyházi	1219	750-760	70	5

innen terjeszkedtek tovább, illetve a később érkezők közéjük telepedtek be.[176] A román falurész kezdetén a Boros családok éltek, amelyeket már a román Palkuczok követtek. A jobb parton 1911-ben a Miklós, majd a Mikló nemzetségek telkei húzódtak. A község déli részén pedig ezeket követte a Mány (Man) román család. A Miklósokat már 1600-ban itt találjuk: Fenes legősibb betelepülői közé tartoztak.[177]

Az 1991-ben felvett, jelen nemzetiségi falukép hasonlít a század eleihez. Az ősi családi telepek magjai a régi helyükön maradtak, ám kisebb változások bekövetkeztek az elmúlt 80 évben. A bal parton az Egyedek 15-ről 31 családos komoly nemzetséggé nőtték ki magukat, megelőzve a század elején még nagyobb Miklósokat, s ma már az egész faluban szétszórva találjuk meg őket. Ugyanez a helyzet a következő Halász nemzetséggel, amely szintén növekedett, viszont a román Palcutok ugyanott s ugyanolyan létszámban vannak jelen a faluban, mint 1911-ben. A jobb parton a Miklós és Mikló családok közé is több idegen család szállt be, úgymint az egyre terjeszkedő Halász, Vura és a Boros. A nagyobb nemzetségek mellett már Györffy is 104 kisebb családot sorolt fel munkájában. Én 89 különböző román és 69 különböző magyar családot tudtam összeírni. Ez azt jelenti, hogy a számarányaiban nagyobb magyarságnál sokkal kiterjedtebbek a helybéli rokoni kötelékek, melyeknek fontos közösség-összetartó erejük van. A magyarságnál inkább a már letelepedtek duzzadtak endogám házasságok révén nagyobb és nagyobb családokká (pl.: Egyed). A sokkal vegyesebb román kép kialakulásának egyik oka, hogy sok idegen család – minden rokoni szál nélkül – költözik be a faluba a már említett okok miatt (fatelepre stb.). 1911-hez képest csak egyetlen, az Ille nőtt 6-ról 19 családos nemzetséggé a másik két román, a Mány (Man) és a Palkucz (Palcut) családok mellé.

176 Györffy I. 1913. 521.
177 Györffy I. 1913. 522.

A Fenesen előforduló családnevek:

román:

Ardelean	Abrudan	Balaci	Budau
Bulc	Babau	Bogojel	Borha
Berche	Bunicau	Boit	Bitea
Blendea	Burca	Beleag	Ciurar
Cirje	Cretu	Ciubra	Chirila
Cireap	Clonda	Csibi	Comarniceanu
Cordoban	Dic	Dorobont	Doble
Dobre	Flore	Fat	Földvári
Faur	Ilea	Ille	Indrei
Ispas	Jutra	Hera	Hamza
Hint	Halbac	Lingurar	Letea
Laza	Leuca	Luncan	Lepadatu
Man	Micula	Morar	Mindran
Morut	Mailat	Macar	Moroc
Medre	Marnea	Manciu	Maris
Novanc	Onut	Oleteanu	Papis
Palcut	Papa	Popovic	Pasona
Petrut	Pura	Ratiu	Rat
Silvestru	Sala	Sidea	Simi
Sarac	Sandar	Tinca	Toma
Tocoian	Tanchis	Todita	Tali
Tig	Vesa	Vaida	Vancu

magyar:

Antók	Antal	Balaskó	Bálint
Bendeli	Benedek	Berhenc	Bíró
Bochis	Bogonovschi	Boros	Bucur
Bunta	Egyed	Erdei	Fekete
Fenesi	Filip	Gábor	Gávris
Gergely	Gligor	Gróza	Gyóza
György	Gyulai	Halász	Imre
Istók	Jakab	Jank	Kabai
Kádár	Kiss	Klintók	Kocsis
Kocsor	Kovács	Lázár	Lőrinc
Lukács	Maris	Martoma	Márton
Máthé	Mátyás	Mérai	Miló
Miklós	Német	Oláh	Paul
Petrikó	Sárközi	Sink	Simon
Szabó	Szatai	Szatmári	Székely
Szime	Tamás	Tenesi	Tenkó
Toma	Tönkö	Vura	Wakker
Zsugya			

Ahogy arról már szó volt, a nemzetiségi és vallási megoszlás megegyezik Várasfenesen *(5. táblázat)*. Amint a falu világi története nyomon követhető, úgy a község felekezeteinek régmúlt élete is pontosan feltárható. A középkorban a római katolikus egyházszervezet igen jól felépített közigazgatással rendelkezett Biharban. Az 1557-es nagy Bihar megyét hat főesperességre osztották fel. A püspöki központ Nagyváradon volt. A megye többi részét a bihari, a szeghalmi, a homorogi, a kalotai, a köleséri és a békési főesperességek fedték le. Fenes a köleséri főesperességhez tartozó alperesség egyik plébániája volt.[178] Az egykori római katolikus templom a falu északi felében lévő temetőben állt, amelyet később lebontottak.[179] A kiépülő református egyházszervezet is fokozatosan létrehozta a maga egyházi közigazgatását. Fenes mai felekezeti megoszlása szempontjából ennek nagyobb jelentősége van, mint a római katolikusnak. A reformáció előretörését Biharban valójában csak a 16. század második felétől számíthatjuk. A Gyulán kialakult óriási református központ e megyében is éreztette hatását.[180] Fenesen a régi katolikus templomot lebontották, és feltehetőleg a 17. század első felében, a két Fenes (Alsó- és Felső-) egyesülésekor, a két falurész határán mint református templomot építették újjá.[181] Ezt az is lehetővé tette, hogy az 1567-es debreceni zsinat kimondta: szűnjék meg a szentelt földbe való temetés.[182] A temetők kikerültek a templomok közeléből. A lassan kibontakozó ellenreformáció némileg visszaszorította a reformáció terjeszkedését, de e hit ennek ellenére megőrizte előkelő helyét Biharban.[183] Az 1822-es konvent a Tiszántúli egyházkerület Bihar vármegyéje területén lévő református egyházközséget egyház-közigazgatásilag négy egyházmegyére osztotta: a biharira, az érmellékire, a debrecenire és a nagyszalontaira.[184] Fenes a bihariba tartozott. Ma a falu a Királyhágómelléki egyházkerület Nagyváradi egyházmegyéjének egyik községe, amelynek Nagyvárad a püspöki központja.[185] Fenesen 426-an tagjai a presbitériumnak. A falu református egyházának igen erős közösség-összetartó ereje van. Magam is jártam egy református istentiszteleten. A templom zsúfolásig megtelt. A szertartás szigorú rendje után a pap kihirdette, hogy az összegyűlő perselypénzt a leégett háztulajdonos családjának adja. Mint a számlálásnál kiderült, a szokásos vasárnapi adomány többszöröse gyűlt össze. A faluban a református pa-

178 Zsák J. A. é. n. 410–419.
189 Bunyitay V. 1883. 454.
180 Sulyok I. é. n. 431.
181 Györffy I. 1913. 523.
182 Kovács A. 1881. 555.
183 Sulyok I. é. n. 432.
184 Sulyok I. é. n. 432.
185 Barabás B. 1989. 105.

pot nagy tisztelet övezi, mert komoly erővel vesz részt a magyar etnikum összefogásában. Kórust, táborozásokat, kirándulásokat szervez meg, és nagy gonddal ápolja – például kórustalálkozók létrehozásával – a gyülekezet külső kapcsolatait is.

Fenes másik nagy felekezeti közösségének, a görögkeletinek is óriási ereje van. E vallást a románság gyakorolja. A közös énekek alatt a teljesen megtelt templom falai szinte szétszakadtak. Az ortodox egyház a reformátusokhoz hasonlóan gyűjtést rendezett a szerencsétlenül járt magyar család részére, amikor is szintén nagyobb összeg gyűlt össze. Bár a papjuk még nagyon fiatal, azt tapasztaltam, hogy őt is komoly megbecsülés övezi.

A románok hittörténetét betelepülésükkel kell kezdenünk. A letelepedett románok görögkeleti vallásúak voltak, és felépítették maguknak az ortodox fatemplomokat. Egyet a faluban és egyet a Fenest övező hegyekben. Az utóbbi a mai napig áll. A 18. század elején a nagyváradi római katolikus püspökség erőteljes nyomására görög szertartású katolikusokká térítették át őket.[186] A váradi görög katolikus püspökséget a magalakulásakor (1776-ban Mária Terézia alapította) a nagyváradi római katolikus püspökség birtokokkal is támogatta. Földeket adott át a saját tulajdonából, amelyekből a görög katolikus püspökség megélhetett, ugyanis az ortodox egyháznak, így az áttérő gyülekezeteknek sem voltak birtokai a megyében. A fenesi ortodox templom 1872-ben leégett (felgyújtották?), és közel húszéves szünet után mint görög katolikus kőtemplomot építették újjá. Csak annyiban jelentett ez mást, hogy a nők és a férfiak elkülönülése építészetileg nem annyira kifejezett, és latin hatásra megjelentek a padok is a hívők számára. Ekkor tehát az épület és a benne folyó istentisztelet szinkronba került. A 20. század véres történelmének eseményei kétszer is elérték a falu határát, s mind a két alkalommal a görög katolikus pap mentette meg Fenest a pusztítástól. Amint Fenes lakói elmondták: 1919-ben, az első világháborút követő zűrzavaros politikai helyzetben irreguláris román csapatok portyáztak Bihar megyében. A magyar falvakban vérfürdőket rendeztek. Asszonyokat, gyermekeket gyilkoltak le. A Fekete-Körös völgyének több magyar falvát, így Remetét és Köröstárkányt sem kímélték. Fenesen viszont ilyen esemény nem történt. A román görög katolikus pap kiállt a község határába, és tekintélyénél fogva egyetlen alkalommal sem engedte be a szabadcsapatokat a faluba, sőt a környező településekről menekülő magyarokat – egész Fenes összefogásával – a védelmébe vette. A vérengzések elkerülésében a falu fekvése is segítette a lakosokat. Az egyetlen völgybejáratot – akár védősáncok építésével is – mindig biztosítani tudták. 1945-ben a második világháborút követően ugyanez megismétlődött, ám a század elejihez hasonló túlkapások – a pap lélekjelenlétének köszönhetően – ekkor sem történtek a községben. Fenest különleges helyzetűvé is emelték ezek az események, mert ennek

186 Bulk K. é. n. 420

köszönhetően a mai napig sokkal kisebbek a nemzetiségi ellentétek, mint a környező, hasonló vegyes etnikumú falvakban.

1948-ban politikai nyomásra a románság ismét görögkeletivé vált (egy nemzet: egy vallás). Fenesen azóta ismét ortodox liturgia folyik a görög katolikus templom falai között, bár ennek gyakorlatilag nincs különösebb jelentősége. Egyház-közigazgatásilag tehát Fenes román hitközségének besorolása többször változott. A múlt században a görög katolikus megyei szervezet élén a nagyváradi megyés püspök állt. Az egyházmegyét hat főesperességbe és tizenkilenc alesperesire osztották, Fenes körösi esperességbe, a belényesi alesperességbe tartozott.[187] Az ortodox püspökség Biharban 1695-ben megszűnt, és az aradi püspökség vette át a megye irányítását, ahová consistoriumot szerveztek, mely az aradi püspökség igazgatása alatt állt. A megyei püspökség pedig a nagyszebeni görögkeleti román metropolitához (érsekség) tartozott.[188] A nagyváradi görögkeleti román consistorium alá tartozó Bihar megye hat esperességre volt felosztva. Ezek közül ez egyik a belényesi, mely alá Fenes tartozott.[189] Annyiban változott mára a kép, hogy Nagyváradon ismét püspökség van. A faluban ma 750 főt számlál e hitközség 246 családdal. Meg kell azt is említenem, hogy a megkérdezett idősebbek ma is görög katolikusoknak vallják magukat, s az idősebb románokat az is megkülönbözteti a fiatalabbaktól, hogy legtöbbjük érti (néhányan beszélik is) a magyar nyelvet.

A két nagy felekezet mellett a század elején Fenesen megjelentek magyar baptista hívők is, akik imaházukat 1912-ben építették fel. Valószínű, hogy az 1910-es népszámlálás őket említi az egyéb vallásúak között. Györffy már említi őket: „A lelki gondozatlanságon kívül az egyházi terhek viszik a szegény parasztot az új hitre."[190] Létszámuk fokozatosan emelkedett a mai 70 főre. (A létszámot a gyerekekkel, a „leendő", a későbbiekben alámerítkezőkkel együtt kell érteni.) Az imaház környékén zárt tömbben élnek. Meg kell még említenem a magyar nazarénus házaspárt is. Ez a szekta a 20. század elején került Magyarországra. Pál apostol követőit nevezik így.[191] A faluba a két világháború között költöztek be. Fenesen ma három római katolikus is él, akik beházasodással kerültek a faluba.

Az oktatásról

A falu alapfokú, egykor református iskolájában a magyar mint oktatási nyelv használata visszaszorult. Ellentétben a két világháború közötti időkkel, ami-

187 Bulk K. é. n. 423.
188 Diamandy M. é. n. 427.
189 Diamandy M. é. n. 427.
190 Györffy I. 1915. 284.
191 Gecse G. 1983. 185.

kor még – leszámítva a néhány románul tanított tárgyat – magyarként (magyar nyelven) működött az iskola. Az ötvenes években viszont, a felekezeti jelleg megszűnése után, fokozatosan jelentőségét veszítette a nyelv. Az iskola vegyes nemzetiségűvé alakult, s a hetvenes évektől kezdve az oktatás nyelve teljes egészében románná vált, s már csak az első négy osztályban tanulhatnak a magyar diákok külön tantárgyként magyar nyelvet és irodalmat.[192] Az iskolában „meg nem szerzett" magyar kultúra pótlására azonban van lehetőség már a településen is (itt most csak Fenes oktatási helyzetére térek ki, s nem vizsgálom a környező városok magyar középfokú oktatását, ahol a falu középiskolásai tanulnak), s ebben – mint azt már említettem – a református egyháznak van óriási szerepe: a legifjabbak magyar nyelvű hitoktatása, a tiszteletes hatalmas magyar könyvgyűjteménye; a mindennapi élő magyar egyház és köznyelvűség teszi lehetővé a román mellett a magyar kultúra megismerését is.

Demográfiai helyzet

Ahhoz, hogy Fenes népességének jövőbeli alakulásáról képet adhassak, szükségem volt a falu demográfiai összetételére is. A munkához két forrás állt rendelkezésemre: az egyik az 1910-es népszámlálás, a másik pedig a Vesa Ilie által írt dolgozatból vett megyei egészségügyi statisztika.

A megyei egészségügyi statisztika adatai eltérnek az egyházak adatsoraitól (bár a románságra vonatkozó értékeket jobban elfogadhatjuk), ezért a belőle felállított korfa csak az érvényesülő trend bemutatására alkalmas. Az 1910-es és az 1982-es korfát egymás mellé állítottam, s így óvatos következtetéseket levonhatok a feldolgozott adatokból. A falu korösszetétele az elmúlt 72 év folyamán változott. Fenes lakossága öregedő, a fiatal népesség aránya visszaesett. Ennek ellenére mégis azt látjuk, hogy a község lélekszáma 1910 óta emelkedett. A magyarázat erre az, hogy a faluba (a fatelepre) sokan betelepültek, ami a lassuló népszaporulatot ellensúlyozta. Ma is van egy kisebb arányú betelepülés. A Vesa Ilie munkájában fellelt adatokból megszerkesztettem a falu nemzetiségi korfáját is. A két fa nagyon hasonlít egymáshoz, sőt majdnem teljesen megegyezik *(6. táblázat)*. Az ilyen nagymértékű egyezést elővigyázattal kell kezelnünk. A két etnikum népesedését az eltérő vallás, a különböző mentalitás és kultúra határozza meg. Nem tartom tehát valószínűnek, hogy a falu két nemzetiségének szaporodása és az idősebb generációk aránya, a fokozatos polgárosodás csökkenő szaporodást eredményező (a két etnikum közöt-

192 Szabó L. 1996. 105–120. Az oktatás szerepét, s egyáltalán a magyar nyelv megtartását Fenesen Szabó László vizsgálta, ezért részletesebben nem tértem ki a településen ennek a vizsgálatára. A jelen írásomban az e tárgykörből elkészült egyik munkájára utalok csupán, mivel fontos kiegészítő vizsgálata az én dolgozatomnak is e kutatási problémakör

6. táblázat

Várasfenes 1982-es kormegoszlása

Kor	Román	Magyar	Összlakosság
6 évig	65	100	165
7–15 év	114	173	287
16–19 év	43	67	110
20–30 év	126	191	317
31–40 év	97	147	244
41–50 év	113	171	284
51–60 év	121	183	304
60–65 év	32	49	81
66–70 év	36	56	92
70 év felett	41	61	102
Összesen:	788	1198	1986

ti kiegyenlítő) hatása ellenére ennyire egyező legyen. A magyarokra vonatkozó statisztikai adatok 6 éves korig 100 főt mutatnak, viszont az 1982-től visszamenő hat évben csak a református egyházban 132 gyermek született, és sem a gyermekhalál, sem az elköltözés nem csökkentette a gyermekek számát.

Az 1982-es hivatalos adatok feldolgozásán kívül – az utóbbi nyolc esztendő megbízhatóbb népességi vizsgálatához – más adatokhoz nyúltam: az egyházi anyakönyvek voltak segítségemre. Az elmúlt nyolc év folyamán (az anyakönyvek alapján) 86 református született, és 163-an haltak meg; a természetes fogyás 77 volt. A baptistáknál pontos adatokat nem találtam, de a 70 tagú hitközség csak csekély mértékben befolyásolja a magyarság számát. Az utolsó évtizedben a magyarság száma erőteljes fogyásnak indult. Az ortodox egyház adatai alapján az eltelt nyolc év alatt 87 román született, és 85 halt meg; a természetes szaporodás 2 fő volt *(7. táblázat)*.

Az 1982 óta eltelt években a születési adatok segítségével megrajzolt grafikonnal szeretném bemutatni külön-külön azt, hogy mekkora a két etnikum száma és a közösségen belüli születések között az arány. A románságra érvényes grafikon csak a *trend* megállapítására alkalmas, mivel felekezeti összesített adat hiányában az 1982-es teljes számból indultam ki, amely értéknél a valós valamivel kisebb volt. Annyi azonban megállapítható, hogy a románság szaporodási mutatója, bár nem „egetrengetően", de jobb volt. (A teljes, 1982-es korfaegyezésnek tehát ez is ellentmond.) Nyolc év alatt a magyarság fogyása az 1990-es számarányhoz viszonyítva 6,3 százalék volt, míg a románságé ugyanez idő alatt +0,25 százalékos értéket mutatott, ami inkább stagnálást, mint növekedést jelent. Várasfenesen a magyarság szám szerint nagyobb, mint a románság. Óvatos következtetéssel megállapítható az, hogy egy ilyen

7. táblázat

Várasfenes természetes szaporodása felekezeti megoszlásban 1983–1990

Év	Református				Görögkeleti			
	Összes	Szül.	Megh.	T. sz.	Összes	Szül.	Megh.	T. sz.
1983	1277	10	19	-9	789	13	12	1
1984	1265	10	22	-12	792	10	7	3
1985	1255	12	22	-10	794	15	13	2
1986	1256	13	12	1	794	10	10	0
1987	1244	15	27	-12	792	12	14	-2
1988	1241	15	18	-3	794	13	11	2
1989	1231	13	23	-10	793	8	9	-1
1990	1219	8	20	-12	790	6	9	-3

Megjegyzés: T. sz. = természetes szaporodás.

Az összlakossági adatok mindig év végi összesítések.

nagyságú magyar fogyás és egy stagnáló románság még évekre biztosítja a falu etnikai arányát, melyben lassú változás következhet be a magyarság visszaszorulásával *(2. ábra)*.

*

Várasfenes (Finiş) a Fekete-Körös völgyének egyik vegyes etnikumú falva. Közigazgatásilag évszázadokon át Magyarország Bihar megyéjének egyik községe volt, majd azon települések közé tartozott, amelyeket a trianoni döntéssel a román államhoz csatoltak, ahol később maga is kisebb igazgatási központtá vált. Már a kora középkorban oklevelek említik Fenest mint magyarlakta községet. Az ember letelepülésének a patak, a völgy védhetősége és az ide épített vár kiszolgálása voltak az okai. Az először letelepedett magyarokat egy évszázad múlva a románok is követték, akik a falut övező hegy- és dombvidékre költöztek. Az így kialakult két falu azután fokozatosan egyesült. A középkor és az újkor háborúi, járványai Fenes népességét is megtizedelték, amely veszteségeket a folyamatos betelepülés pótolta olyannyira, hogy a 19. században ütemes létszámnövekedés is megindult a faluban. Az eredeti etnikai településtség a mai napig fennmaradt Fenesen, amit az 1911-ben és az 1991-ben szerkesztett térképek is igazolnak. A falu lakóinak felekezeti és etnikai megoszlása azonos. A románság görögkeleti, a magyarság református és baptista vallású. Fenes lakóinak különböző felekezeti hovatartozása is, évszázadokon át, pontosan nyomon követhető. Fenesen az egyház óriási erő, és a mai napig határozottan

1. ábra

Fenes demográfiai megoszlása (1982)

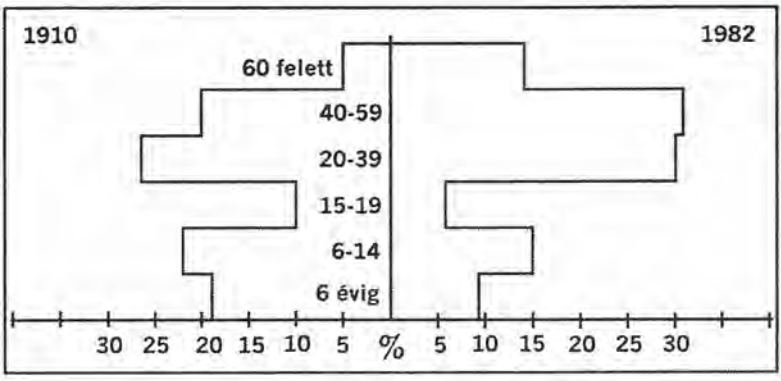

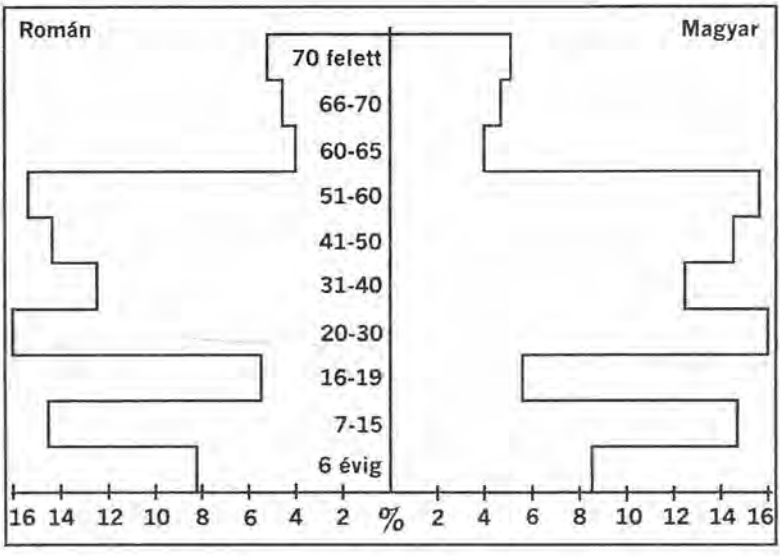

szétválasztja a két etnikumot. A község lakossága öregedő. A magyarság fogyása mellett egy stagnáló románságot figyelhetünk meg. Ma a község népességszámát nem a szaporodás, hanem a kis mértékű betelepülés növeli.

Munkám megírásánál a különböző források adatsorainak állandó ellentmondásaiba ütköztem. A község két etnikuma a saját számát többre becsüli, mint az az egyházi iratokból kitűnik. Viszont e pontosnak mondható egyházi adatsorok nincsenek fedésben a hivatalos közigazgatásban fellelhető etnikai számarányokkal. Sajátos összkép alakult ki tehát. A három kép (hivatalos, egyházi és a lakosság tudati képe) egymáson „elcsúszik". A különböző adatsorok (hivatalos, egyházi, lakossági vélekedés) történeti változásának feltárása,

2. ábra

Az etnikumhoz tartozók száma és az etnikumon belüli születések közötti arány

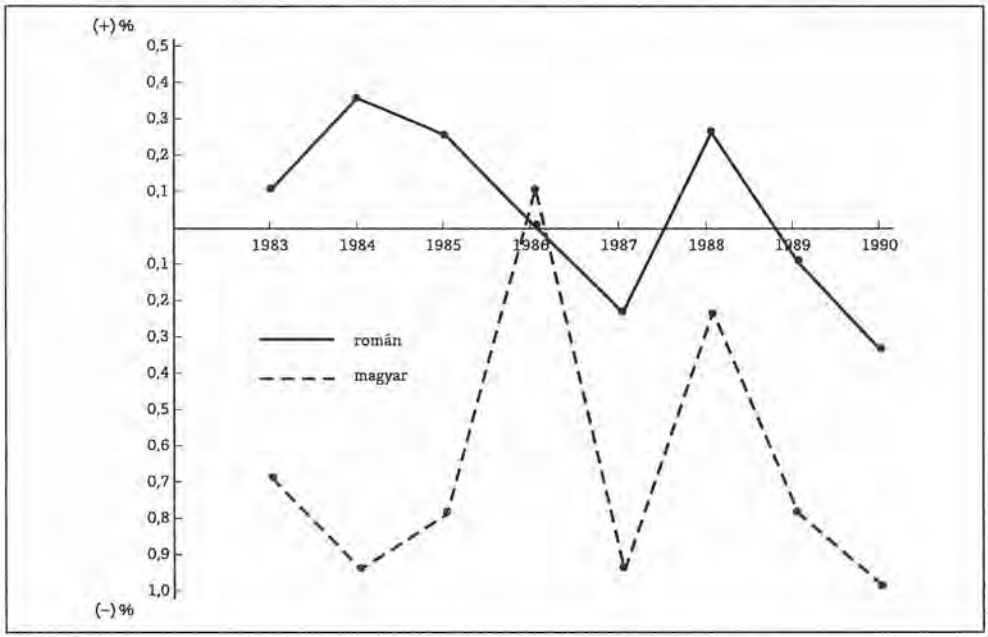

majd ütköztetése azonban lehetőséget biztosít hasonló mikroszintű vizsgálatok keretében etnikai statisztikai és térszerkezeti mélyrétegek feltárására.

Kulturális határok értelmezésének kérdéséhez

„Ha ezt az előadást ötven évvel ezelőtt, 1924-ben írtam volna, abban az időben, amikor a helsinki egyetemen finnugor etnológiát tanultam, a feladat nagyon egyszerű és világos lett volna: azt gondoltuk, a nyelvhatár ugyanaz, mint az etnikai határ, azaz a nemzetiségi határ, a kulturális határ pedig a nyelvi határ mentén halad... Miután az évek folyamán a kutatás kiszélesedett és elmélyült, már régen el kellett tekintenünk e sematikus szemlélettől."[193]

Valóban: megtehetjük-e, hogy egy egyszerű tollvonással, vonallal jelöljük ki azt a határt, ahol két kultúra érintkezik? És felfoghatjuk-e az általuk oly egyszerűen meghúzott vonalat egy tényleges, merev választófalnak?

193 Vilkuna, K. 1975. 752–760. A kontaktzóna jelenléte nem feltétlenül interetnikus viszonyhoz kötött, de itt elsősorban így értelmezem.

3. ábra

A kontaktzóna és az államhatár lehetséges két helyzete

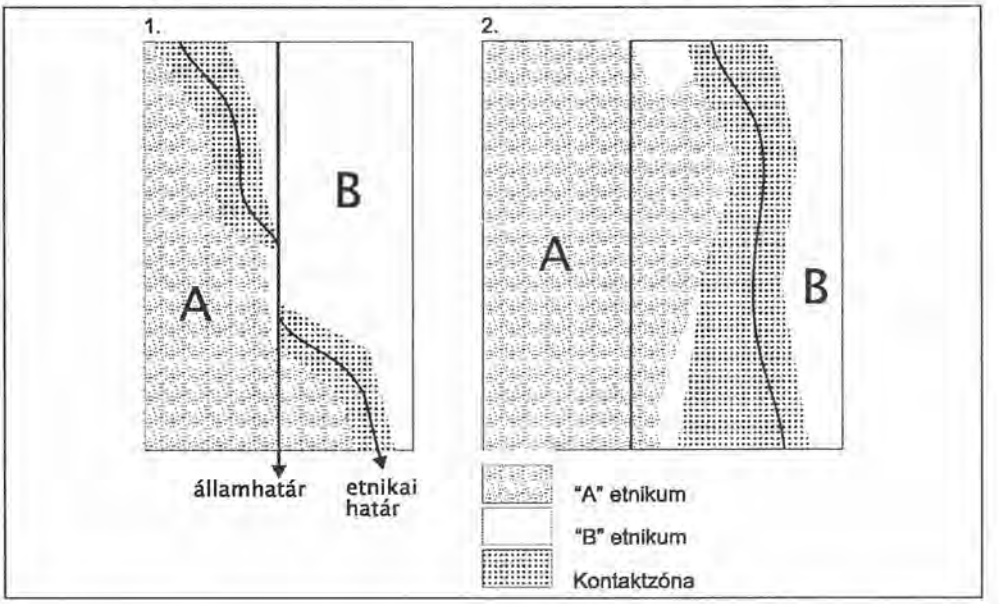

Két, valamilyen kulturális szempontból eltérő terület elkülönítése akár egy-egy kulturális elem szintjén vagy az elválasztás plasztikus ábrázolása (térképen), egyre inkább problémát okozott, és a fokozatosan kiszélesedő interetnikus kutatások eredményeképpen a merev határok kijelölésétől mára már igyekszik eltekinteni a néprajztudomány. Az árnyalt vizsgálatok az egyszerű határvonalakat érintkezési vagy kontaktzónákká szélesítették ki.[194] Olyan sávokká, ahol a két egymással határos nyelvterület, népterület vagy kulturális terület nyelvi, népi, kulturális kölcsönhatásai különösen erősek, sőt Barabás Jenő ezen érintkezési zónát mint különálló területi típust különbözteti meg.[195] Még a néprajzi térképek készítői is, akik kénytelenek jól kivehető, egyértelmű határokat húzni, felhívják a figyelmet arra, hogy erős kritikával kell kezelni a térképeken látható határozott választóvonalakat, és hogy a különböző kultúrákat, kulturális elemek elterjedését lezáró határok inkább csak tájékozódási jellegűek, mivel a szerkesztők kénytelenek voltak a határ két oldalán kimutatható kevert műveltségű területektől eltekinteni, s a vékony vonalak jobbára átmeneti formákkal teli határövezeteket jelölnek.[196] A határok értel-

194 Vilkuna, K. 1975. 752–760.

195 Greverus, I.-M. 1969. 11–26.; Vilkuna, K. 1975. 752–760.; Barabás J. 1980. 23–39.; Paládi-Kovács A. 1984. 61–73.; Voigt V. 1984. 75–87.; Keményfi R. 1994. 13–22.

196 Kretschmer, I. 1965.; Weber-Kellermann, I. 1967. 218. – A térképeken meghúzott, egyértelmű vonalak tehát egy adott szempontból elválasztott tereket jelölnek, s ezért e határok csak föld-

mezésének nehézsége és e „vonal" minél egzaktabb megragadásának igénye újabb és újabb konferenciákat szült, de egységes határfogalmat egyik sem eredményez(het)ett.[197] Ezért kulturális határ helyett inkább kulturális határövezetről vagy *kontaktzónáról* beszél már napjainkban a néprajztudomány. Így az a törekvés, hogy a különféle határértelmezésekkel a kultúrák egymásba fonódásának földrajzi kiterjedését (hatásterületét vagy másképp: a zóna szélességét, mélységét), azaz a kevert kulturális területet értelmezzük, és valamilyen módon (lehetőleg minél pontosabban) akár ábrázolni is tudjuk, a mai napig nem vesztett az aktualitásából.

A kontaktzóna fogalmát a hazai néprajzi szakirodalomban Gunda Béla használta először. Gunda az *etnológiai kontaktzónát* mint kulturális érintkezési övezetet jelöli meg. Olyan sávként, ahol *keverékkultúrák* jöhetnek létre.[198] Paládi-Kovács Attila egy tanulmányában összegzi a kontaktzóna terminus használatát, és bemutatja a típusait.[199] A különböző érintkezési sávok közül sajátos karaktert tulajdonít a két egymással határos *nyelvterület, nyelvhatár, etnikai határ menti övezetnek,* melyek jelentőségükben felülmúlják a népterületen belüli (pl. felekezeti-vallási, nyelvjárási) kontaktzónák szerepét. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fent említett problémakörben eddig körvonalazódott, sokszínű és ma is használatos terminusoknak, besorolási típusoknak van két közös jellemzőjük:

1. Feltételezik, hogy *mindenképpen történik* a két eltérő kulturális terület között (valamilyen fokú) *érdemi érintkezés,* egymásra hatás.
2. *A fogalmakban* – bár nem véletlenül – a (magában az összetett szóban is jelen lévő) *zonális, nagy érintkezési* (számos települést magában foglaló) *területeket átfogó* vizsgálati szemlélet érvényesül. A különböző néprajzi határértelmezések témakörében fel kell hívnunk viszont arra is a figyelmet, hogy az eddigi terminusok megalkotásánál csak nagy érintkezési területek vizsgálata történt. *Azonban vegyes nemzetiségű településeken belüli, etnikumok közötti érintkezési sávok (ha egyáltalán kimutathatók) szerepének tisztázása nem történt meg.* Sőt a települések akár *modellezhetik* is a nagyobb régiók szintjét.

Az 1. ponthoz: Természetes, hogy olyan esetekben, melyekben nincs a két kultúra között érintkezés, semmi értelme átmeneti sávokról, zónákról beszél-

rajzi értelemben foghatók fel. Kulturális szempontból viszont sokkal többet jelentenek. Terepvizsgálatok a kontaktzóna jellegére pl.: Ilyés Z. 1996. 63–71.

197 A legutóbbi tudományos tanácskozásra ebben a témakörben Bad Honnefben 1993 áprilisában került sor. A résztvevők ismét csak annak adtak hangot, hogy a kulturális határok nem egyértelmű választóvonalak, hanem mindig is cserekapcsolatok bontják meg, és tulajdonképpen érintkezési zónáról beszélhetünk inkább határok helyett. – Korff, G. 1993. 259–261.

198 Gunda B. 1958. 573. – A kontaktzóna jelentése nem feltétlenül interetnikus viszonylathoz kötött, de itt elsősorban így értelmezem.

199 Bőséges nemzetközi és hazai szakirodalommal: Paládi-Kovács A. 1984. 61–73.

ni, hisz a probléma fel sem merül. Azonban nem szabad azt az esetet figyelmen kívül hagynunk, amikor két kultúra határos ugyan egymással, elvileg lenne (vagy már régebben volt is) lehetőség érdemi érintkezésre, cserekapcsolatok kiépülésére (nincs domborzati akadály sem), de ez mégsem történik meg, *mivel átjárhatatlan politikai határ választja el egymástól a két területet.* Különösen fontos az átjárhatatlanság szerepét kiemelnünk, és ismét megemlítenünk, mivel éppen térségünkben az első (Trianon), majd a második („vasfüggöny") világháborút lezáró politikai határok

1. *olyan területeket is kettészeltek vagy*
2. *vágtak le teljesen az egyik érintkező etnikumról,* melyek egykor természetes fejlődéssel kialakult, élő kontaktzónák voltak.

a) Bár éppen a legnagyobb jelentőséggel bíró etnikai vagy nyelvhatárok azok, amelyek legritkább esetben esnek a politikai határokkal egybe[200] (jó példa éppen térségünk, a Kárpát-medence), mégis előfordulhatnak két adott ország közötti teljes határszakaszban ilyen részek. Az eltérő kultúrterületek között meghúzott államhatárok eredményeként ezeken a részeken minden korábbi kapocs megszakadt, és nem alakulhatott ki semmiféle új szál sem, *ezért a továbbiakban e kevert kultúrájú sávokban a merev nyelv- és államhatárrészek egyben egyszerű vonalakként, kontaktzóna nélküli, kulturális határokká is váltak (3. ábra).* Kevert népességű területeket vágtak például ketté az első és a második világháború között is. A politikai határok mentén teljesen megszakadt mindenféle kulturális kapcsolat nemcsak az anyanemzetből leszakadó, nemzetiségi szórványokká váló területek, hanem az addigi érintkező, önálló nemzetek között is. Csak a legutóbbi évtizedek fokozatos politikai nyitása, majd a két oldalon fekvő falvak között kiépült számos átkelőhely (kishatárforgalom) eredményezett ismét egy sajátos, nemzetközi (olasz, szlovén, horvát) kontaktzónát.[201]

b) Magyarország esetében viszont az 1920-as békeszerződés a magyarság és az országban élő nemzetiségiek közötti kontaktzónákat nem kettészelte, *hanem egyszerűen levágta.* Egyáltalán nem vette figyelembe a határvonalak kialakítása a nagy hagyományú gazdasági-társadalmi együttműködés rögzült és működőképes formáit.[202] Az etnikumok közötti nagyobb kontaktzónák marginalizálódását figyelhetjük meg olyan értelemben, hogy a kevert népi kultúrájú területek mind gazdaságilag, mind kulturálisan elszigetelődnek és kiesnek a belső magterületek vérkeringéséből. Az etnikai kontaktzónák mélysé-

200 Klemenčič, V. 1978. 7. – Egymás szinonimájaként használom itt az etnikai és a nyelvhatár kifejezéseket, bár a két határ nem feltétlenül esik egybe.

201 Klemenčič, V. 1990. 67–84.; Trifunovits A. 1994. 136–137. – Nem említem e pontban a kisebbségi szórványok és a többségi nemzet között fennálló kulturális kapcsolatokat, mert itt kifejezetten csak az államhatárnak az etnikai kapcsolatok megszüntetésében játszott lehetséges szerepére szeretnék utalni.

202 Viga Gy. 1990. 162.

gét, azaz az érintkezés hatásterületét így mesterségesen már az államhatár szabja meg.

A trianoni döntés nem szakított meg még minden kapcsolatot az elvágott területek között. A határ lazább felügyelete pl. a szlovák–magyar szakaszon a kapcsolatrendszerek továbbélésében, megőrzésében (családi kapcsok, gazdasági munkák, bálozás, kereskedelem, csempészet) nemcsak magyar–magyar, hanem szlovák–magyar viszonylatban is segített. Az érintkezési zóna kiterjedése ennek következtében itt nem csökkent, hanem csak *„sajátossá"* vált. Amit viszont az első világháborút lezáró békeszerződés csak megkezdett, azt a második világháborút lezáró határmegerősítések fejeztek be. A teljes, merev határzár nem csupán nyugat felé, hanem az azonos társadalmi berendezkedésű országok között is bekövetkezett, és paradox módon az utóbbi évtizedekben a nyugati határok átjárhatóbbá váltak, mint a keletiek.[203]

A 2. ponthoz: A falvak komplex gazdasági és társadalmi egységek.[204] Önálló mikrovilágot alkotnak, nincs két egyforma falu, tehát a maga teljességében kell minden egyes községet vizsgálnunk.[205] Ezért nem biztos, hogy a nagyobb területeken megfigyelhető jelenségek, törvényszerűségek minden településre igazak. A vegyes nemzetiségű községekben külön-külön kutatást igényel, hogy megállapíthassuk, létrejöttek-e elkülönült, nemzetiségek szerinti falurészek, és ha igen, kialakult-e az etnikumok érintkezési területén a nagy régiókban kimutatott kontaktzónákhoz hasonló, kevert műveltségű sáv? Ha etnikai tömbökben élnek a lakosok az adott településen, és a köztük lehetséges kontaktzóna létezésére vagyunk kíváncsiak, akkor e vizsgálat feltételeként először azokat az okokat, kulturális, történelmi folyamatokat kell feltárnunk, melyek az elkülönülést eredményezték, mivel csupán földrajzi tényezők (domborzat, talajminőség) nem indokolhatják a falu kis kiterjedésű területén az etnikai szétválást. Az így kapott, a különélést kialakító, és az azt magyarázó folyamatok (pl. későbbi beköltözés, eltérő életmód, vallás) viszont magukban hordozhatják a településen fellelhető kontaktzónára is a választ, azaz beszélhetünk-e egyáltalán valós, érdemi érintkezésről az adott községben a két etnikum között?

Több vegyes nemzetiségű községben tapasztalható, hogy a más kulturális és történelmi pálya befutásának (mint említettem pl. az életmód, a beköltözés idejének eltérése) eredményeképpen egy településen élő etnikumok érintkezési zóna nélküli, határozott vonal (ami azonos a nyelvhatárral) mentén elkülöníthetők. A kulturális, gazdasági kapcsolatok (cserék) nem egy konkrét (abszolút) földrajzi zónában (térben), hanem más szimbolikus csatornákon (pl. egyházak, szociális kapcsolatok) zajlanak. És ez a falu térszerkezetében is kifejezésre jut.

203 Viga Gy. 1990. 163.; Erdősi F. 1990. 87–88. – A nyelvhatár mentén azonban megmaradtak a két etnikum közötti élénk (gazdasági, kulturális) kapcsolatok; l. pl. Ujváry Z. 1984. 41–44.

204 Ortutay Gy. 1979. II. 23.

205 Keményfi R. 1994. 13.

Egy-egy vegyes lakosú településen belül, az ott élő etnikumok között is kialakulhatnak tehát érintkezési sávok. Ilyen település például a román–magyar *Várasfenes* (Finiş), *Bihardiószeg* (Diosig), a német–román *Dolmány* (Daia; Thalheim) és a hatvanas évekig a szlovák–magyar *Szkáros* (Skerešovo).[206] Wolf-Dieter Sick Meitzen 1897-es munkájára támaszkodva megadja a vegyes etnikumú (német–román) erdélyi település, *Thalheim* szerkezeti modelljét *(6. térkép)*.[207] Élesen kirajzolódik az ősi, német falumag és a későbbi román beköltözés területe, és nincs a két községrész között semmilyen átmeneti, kevert etnikumú érintkezési sáv. A szegregáció okainak elemzésénél azonban óvatosan kell fogalmaznunk: a német kutatási gyökerű települési etnikai elkülönülések bemutatásának virágkora a 20. század első felére tehető. Az ilyen jellegű vizsgálatok fontos részét képezték a nyelvsziget-néprajznak. A néprajz egy olyan ágának, amely kifejezetten a községi etnikai tömbösödés (főként a német és idegen etnikumok között) okait kutatta azzal az előrebocsátott alapgondolattal, hogy a németség kultúrájának alkata a fő oka a szegregációnak. Ezekben a munkákban gyakran találkozunk azzal a negatív hangsúlyú kifejezéssel, hogy a németség „nem vállal sorsközösséget" a későbbi (illetve idegen) betelepültekkel, és ez mutatkozik meg a merev, tömbszerű elkülönülésekben.[208] Ez a néprajzi irány tehát az elkülönülést a kultúrából adódó *kiinduló okként* tételezi, nem pedig az etnikumközi szociális kapcsolatok elemzéséből és a településtörténetből levezethető *következményként!*

A kontaktzónák általános községi hiányát eredményezi az is, hogy olyan kis alapterületű településen, mint a falu, nincsen táji egymásrautaltság sem az etnikumok között. A termelt javak cseréje így etnikumoktól független a faluban, és ezért még egy speciális „vásárzóna" sem alakul ki a nyelvhatáron.[209] Ugyanakkor mégis megfigyelhető a multietnikus településeken a kulturális elemek cseréje (kevert műveltség), de ez egyrészt – mint említettem – nem egy térszerkezetileg kimutatható sávban zajlik,[210] másrészt pedig a vegyes műveltség

206 Szkáros belterületi etnikai térképét l. Keményfi R. 1998a. 25. Térkép.

207 Sick W.-D. 1968. 17. – Ahogyan nincs két egyforma kultúrájú falu, úgy nincs két egyforma települési térszerkezet sem. A térkép természetesen nem igaz minden multietnikus településre, de egy általános modellként jól értelmezhető. Ezt támasztja alá Györffy István század eleji, Fekete-Körös-völgyi kutatása is. A vegyes nemzetiségű (román–magyar) közösségek majd mindegyikében hasonló (éles elkülönülés) etnikai térszerkezet rajzolódott már akkor ki, s a legtöbbje a mai napig megmaradt. – Györffy I. 1913. 451–552.

208 A nyelvszigetnéprajz ideológiai hátterét l. *A nyelvsziget fogalmának...* című tanulmányban.

209 Noha az előbb települő etnikumok a község jobb termőtalajú részeit igyekeznek birtokba venni, ez a minőségi különbség egyrészt elmosódik (tagosítás) az etnikumok között, másrészt pedig eleve foltszerű, és csekély jelentőséggel bíró volt, azaz nem rajzolható ki egy határozott természeti vonallal (ami esetleg helyi vásárvonal lehetne) a jobb földterület és a más minőségű (ha egyáltalán vetnek) gabona, takarmány természetesnek tekinthető határa. L. pl. a román–magyar Remete (Fekete-Körös völgye) esetében Csíki T. 1994. 131–138.

210 Alig kutatott, de egyre fontosabb szerepet töltenek be az etnikumok között, a településektől

6. térkép

Dolmány etnikai térképe

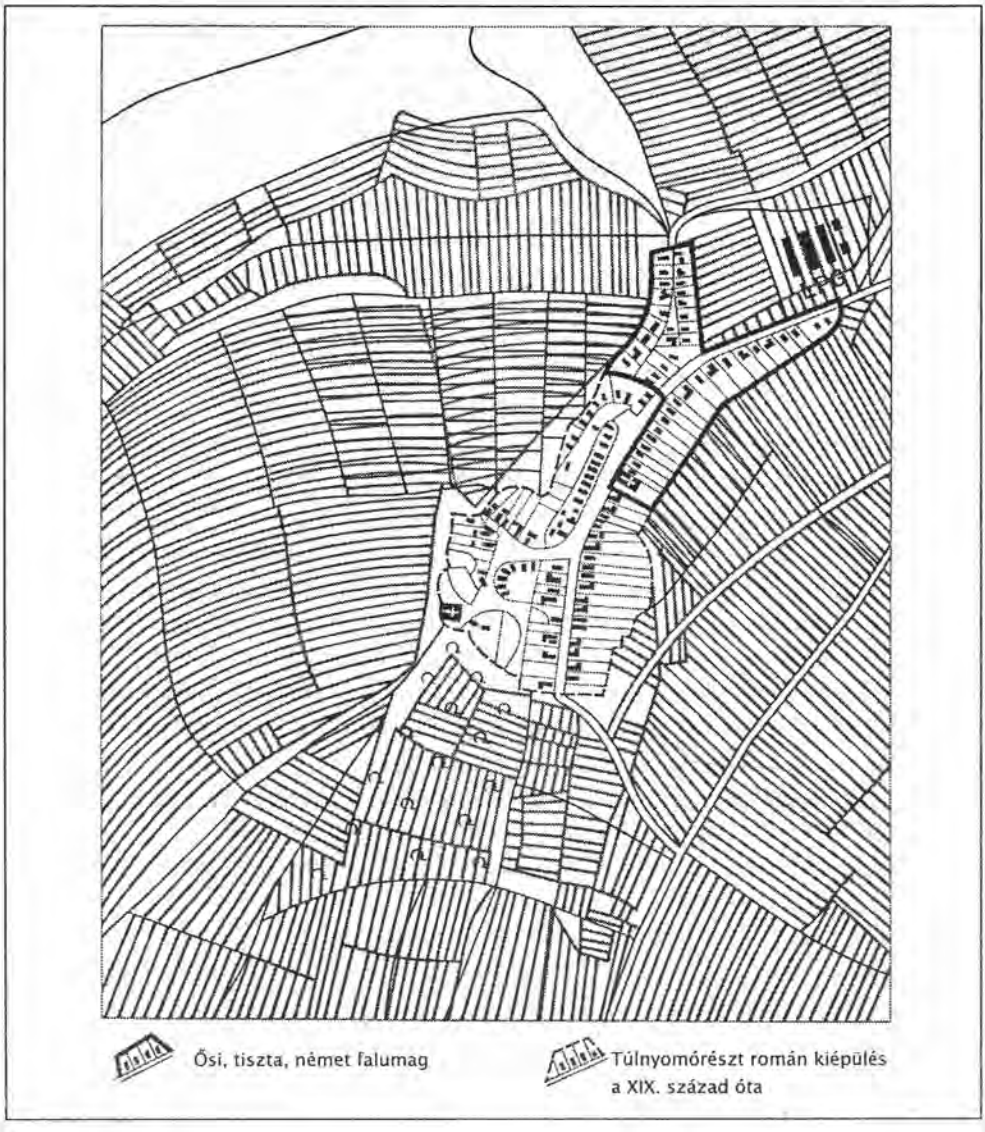

Forrás: Sick, W-D. 1968. 17.

kialakulásában a községen kívüli, nagy etnikumközi kontaktzóna (pl. Bihar megye: román–magyar) játszik szerepet. Például a Fekete-Körös-völgyi multietnikus falvak gazdasági kapcsolatai a nagy, román–magyar érintkezési sáv-

---

független, nagy kulturális hidak, a médiumok.

ban találhatók. A heti belényesi vásáron minden etnikai fenntartást megszüntet a gazdasági szükségszerűség. Teljesen mindegy, hogy a számomra szükséges termék milyen nemzetiségű eladónál lelhető fel, illetve vehető meg, vagy kinek adom el a saját árumat. És törvényszerű, hogy a vásártérben[211] használnom (beszélnem) kell a lehetőleg minél pontosabb kontaktus érdekében annak az etnikumnak a nyelvét is, mellyel ugyan együtt élek a faluban, de ezenkívül ott szinte semmilyen más területi kapcsolatom sincs vele. *Azaz e települési érintkezési sávok eseténél precízen kell fogalmaznunk és a „kontaktzóna" (ennél az esetnél idézőjelbe is kerül) terminust használnunk!* Mint említettem, a kontaktzóna fogalmának értelmezésénél nagy érintkezési területet átfogó vizsgálati szemléletre volt szükség, hiszen még ha van is egy-egy vegyes településen térszerkezeti elkülönülés, *az túl kicsi ahhoz,* hogy ott valóban élő, néprajzi értelemben *kevert műveltségről* lehessen beszélni. Ha egyáltalán kimutatható ilyen községi térrész, azok például *nem* a térképen megjeleníthető kulturális elemek szintjén, hanem sajátos társadalmi-etnikai megnyilvánulások térkereteként[212] működhetnek: a szegregációt elősegítik, ám *térszerkezetileg nem mutathatók ki* a mindennapi, egyébként harmonikus együttélés különleges eseményei. Fenesen a mindennapi munkát nemzetiségi különbségek nélkül együtt végző, a falu vezetésében különböző kérdésekben együtt döntő közösségben bármilyen hétköznapi összeütközés etnikai színezetet kap.[213] Az esetleg tettlegességig fajuló viták „lerendezésére" ebben a térrészben került sor. Ebben a községben tehát kimutatható, hogy létezik egy területileg is elkülöníthető nemzetiségi „kontaktzóna", ami azonban *csak bizonyos szituációkhoz,* elsősorban *konfliktusokhoz* kötötten, azaz nem másként, mint az etnikumok közötti feszültségek levezető közegeként működik.[214]

Ha azonban ezekre a sávokra nem kulturális elemek, mentális megnyilvánulások szintjén kérdezünk, tehát a tárgyalt térrészekre a néprajzi kontaktzónánál pontosabb fogalmat keresünk, akkor a *földrajztudomány* területére kell átlépnünk. A geográfia is ismeri az *összekötő* funkciójú térszerkezeti egységet, melyet a kontaktuszóna kifejezéssel jelöl, ám ez csak az egyik jelentése a határfogalomnak. Jelen esetben kifejezőbb a határ másik földrajzi típusát, az *ütközőzónát (frontier)* használni.[215] Az ütközőzónák egyik tipikus, a szegregált települési-

211 Vásártér: jól kifejezett, ám időszakos (ezért sajátos) kontaktzóna.

212 Hasonló terminológiai különbségekre hívja fel egy tanulmányában a néprajzi kartográfiai módszer kapcsán nyomatékosan a figyelmet Voigt Vilmos is, melyben a népi kultúra térbeli be-, illetve elhatárolásának lehetőségéről érintkezik. – Voigt V. 1984. 75–87.

213 L. az *Etnikai ütközőzóna Várasfenesen* című tanulmányt.

214 Várasfenes vizsgálatánál magam is zónákról beszélek a két etnikum között, bár ki kell azzal egészítenem, hogy leszámítva a konfliktusokat, e sávban kulturális cseréről nem beszélhetünk. A románok alig járnak át a magyar falurészbe, de a magyarok is kerülik a román tömböt. Az etnikum közti kulturális kapcsokat az egyházak, a fiataloknál a közösségi ház (diszkó) jelentik. Ennek a merev elkülönülésnek az okairól l. az *Etnikai ütközőzóna...* című tanulmányt.

215 Nemes Nagy J. 1998. 141.

nemzetiségi szerkezetekben nem azonnal szembetűnő, de az esetleges konfliktusokra utaló térszerkezeti „kelléke" a településen élő két etnikum között található valamilyen *puffer közeg*. Fenesen ez egy érdekes vallásföldrajzi szituációt eredményez, mivel a puffer közeg a baptista felekezet. Tagjai az ortodox románok és a református tömbben élő magyarok közé telepedtek le. Bár a baptisták is magyarok, de ennek a felekezetileg elkülönült kis közösségnek fontos *egyensúlyi* szerepe van a két nagy egyház között. Nincs éles határ tehát a román ortodoxok és a református magyarok között, de létezik egy szélesebb – kontaktzóna helyett – „határsáv". *Az etnikai kettéválást ebben az esetben tehát felváltja egy vallási-felekezeti tompító térszerkezet.* Ám néprajzos szemmel megfigyelhető az is, hogy egy ünnepi, az egész falut érintő időn és téren kívüli (szakrális) szituációban (pl. lakodalomban) a mindennapi egyéni és csoportfélelmek feloldódnak. A község *térszerkezeti különállása szimbolikusan elmosódik és egységessé válik.*

Hasonló pufferszerepet játszott az etnikai területi elkülönülés lassú bomlásáig a szlovákiai szlovák–magyar Szkáros esetében a mindkét nemzetiség nyelvét értő és beszélő *cigányság*, amely etnikum a két nemzetiség között telepedett meg. De lehet ez az elválasztó térrész temető, templom (l. *6. térkép*) vagy valamilyen természeti forma (patak, kiemelkedés) is.

Az ilyen módon elkülönülve, bár mégis együtt élő kevert nemzetiségű közösségekben fontos vizsgálandó jelenség a *vegyes etnikumú házasságok* lassú elszaporodása. Az említett Szkáros esetében például megfigyelhető, hogy a vegyes házaspárok és a kapcsolataikból származó utódok *oldják és gyakorlatilag feloldották* a településnek a századunk közepén még kimutatható szegregált etnikai térszerkezetét. Ám e nemzetiségi térformáló erő kialakulási módjának, megjelenési folyamatának bemutatása már olyan jellegű kutatásokat igényel, amely túlmutat a települési nemzetiségi szerkezetek vizsgálatán.

Véleményem szerint a vegyes lakosságú községek vizsgálatára *nem ültethetjük* át egy az egyben azokat a kulturális érintkezésekre alkalmazott területi fogalmakat, melyeket nagy térségekre átfogóan alkalmazunk, mert nem biztos, hogy azok automatikusan, egy adott községre (mikroszintre) is igazak. Előfordul, hogy azokban a multietnikus falvakban, melyekben az etnikumok történeti, életmódbeli okok miatt bár tömbszerűen élnek, és így lehetőség nyílna helyi, szembeötlő kontaktzóna kialakulására, ez nem következik be, s e községekben is csak a nagy kontaktzónák hatása érvényesül, azaz nem feltétlenül létezik az egy településen élő két nemzetiség között területileg (zonálisan) is kifejezhető érdemi érintkezés. Ám a települési szintek mégis *modellezhetik* is a nagyobb régiók szintjét. Abban az értelemben, hogy nagyobb kultúrrégiók „elvileg" (azaz térképen) éles találkozási határvonalain is kimutathatók tompító (puffer) közegek, amelyek a jellegüket tekintve a legkülönfélébbek lehetnek.[216]

216 Makroszintű regionális pufferközeg-típusok bemutatását l. alább *Az európai görög katolikus térfolyamatainak...* című tanulmányban.

A hangsúlyt annak a kérdésnek a kiemelésére helyeztem, hogy az etnikai térszerkezetben (térképen) esetleg látható, egyszerű egymás mellett élés jelent-e minden esetben területileg is elkülöníthető kulturális kapcsolati sávot is? Ennek eldöntésére mindig figyelembe kell venni, és mikrovizsgálatokkal fel kell tárni a kutatott multietnikus térségeken, településeken azokat a helyi tényezőket, történeti folyamatokat (politikai határ, eltérő betelepülés történet), melyek nagymértékben megszabhatják az etnikumok érintkezését.

Az európai görög katolikusság térfolyamatainak elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján

Samuel P. Huntington nagy hatású, széles körű vitát kiváltó cikke, majd kötete ráirányította a figyelmet a világ nagy civilizációs törésvonalaira, melyek elsősorban az eltérő vallások mentén szerveződnek.[217] Huntington úgy látja, hogy közel sincs a „történelemnek vége",[218] és a bipoláris megosztottságot sokpólusú, civilizációs ellentétek sokaságával terhelt világ váltotta fel. És ezek a törések regionális összeütközésekkel (törésvonal-háborúk), sőt akár világháborúval is fenyegethetnek. A huntingtoni kilenc nagy kultúrkör közül kettő fedi le Európa területét: a „Nyugat" és az „ortodox" civilizáció.[219]

De vajon hol van ez a határ? Európa kulturális arculatához tartoznak-e még a keleti, ortodox régiók, vagy az egyszerű természetföldrajzi határ (Urál) egybeesik-e az európai kulturális-vallási hagyományok határával? Vagy kihagyható Európából az ortodox világ? Valóban olyan éles kulturális törésvonal húzódik a nyugati és a keleti kereszténység között, hogy az akár háborúval fenyeget? Ezek a kérdések a Szovjetunió összeomlása után újabb és újabb tanulmány írását ösztönzik *(7. térkép)*.

Az európai görög katolikus tér keretei

A földrajzi szakirodalomban igen széles körben határozzák meg Európa geográfiai tartalmát. Két irányzatot lehet élesen elkülöníteni. Egy angolszász irányt, amely a politikai berendezkedés alapján Európát a második világháború után hosszú évtizedeken keresztül határozottan egy nyugati és egy keleti részre osztotta (nem volt pl. külön Közép-Európa fogalom). Ezzel szemben a

217 Huntington, S. P. 1993. 3. 22–49.; uő 1998.; Mező F. 1999a. 1–10. – Huntington kötetéről több folyóiratban jelentek meg Magyarországon is vitairatok.

218 Fukuyama, F. 1994.

219 Huntington a kötetében bemutatja a két eltérő felfogásbeli irányzatot a civilizáció és a kultúra kapcsolatáról. A német élesen elválasztja egymástól a kultúrát és a civilizációt, míg az angolszász hagyományban a kettőt szinonimaként értelmezi. – Huntington, S. P. 1998. 48–62.

7. térkép

A nyugati civilizáció kelet-európai határai

Forrás: Molnár G. 1998. 24. (Huntington 1993.; 1996 nyomán)

német földrajzi gondolkodás már az előző évtizedekben is sokkal árnyaltabb képet rajzolt és – figyelembe véve kulturális, történelmi sajátosságokat – kisebb régiókra osztotta fel Európát (pl. Délkelet-, Délnyugat-, Közép-Európa).

A német felosztást követő – elsősorban a volt Habsburg Birodalom (majd Osztrák–Magyar Monarchia) – országaiban a legnagyobb vitákat magának Közép-Európának a pontos körülhatárolása jelentette és jelenti. Nem is a nyugati választóvonal,[220] hanem a Kelet-Európa felé meghúzható határ futása a fő kérdés. A legkülönbözőbb – természetföldrajzi, történelmi-gazdasági, művészettörténeti eszmerendszerek és kulturális vonások elterjedését érin-

220 A nyugati határ a Rajna vonala mint a német nyelv, kultúra elterjedésének határa a közmegegyezést jelentő választóvonal Nyugat-Európa és Közép-Európa között. Bár meg kell jegyezni, hogy az angolszász államokban és Franciaországokban ezt a határt sem tudják (a „németsége" miatt – miért éppen a német nyelvhatár?) osztatlanul elfogadni, ez a választóvonal mégis kevésbé vitatott, mint a keleti.

8. térkép

Közép-Európa és hazánk mozgásai a jaltai Európában

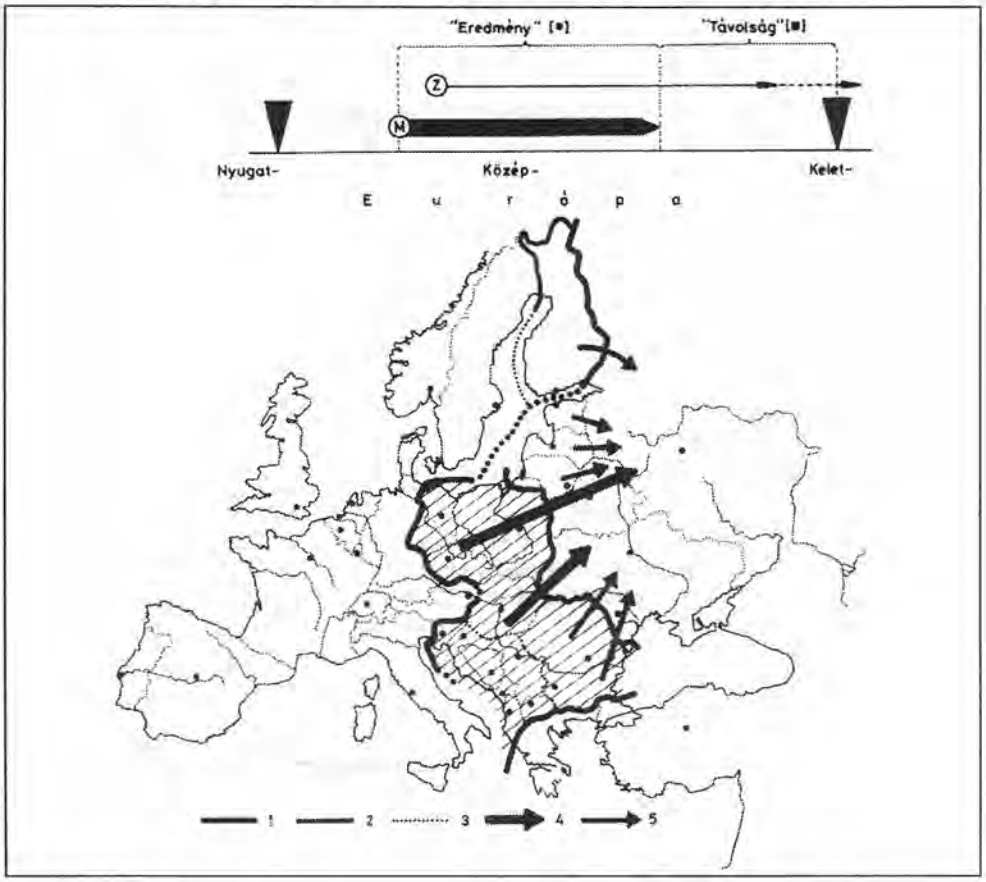

Forrás: Beluszky P. 1996. 92.

tő[221] – felfogások érvényesültek Kelet- és Közép-Európa szétválasztásának kísérleténél. Beluszky Pál azonban felhívja a figyelmet, hogy a valódi kérdés nem az, hogy hol van pontosan Közép-Európa határa, hanem az, hogy ennek a földrajzi egységnek mi a *tartalma?* „Mi képezi tehát az elhatárolás alapját?"

Leszögezhető, hogy nincs egységes szempontrendszer. Azt kell megvizsgálni – írja Beluszky –, mi indokolja, hogy az egyik helyen a nyelv, a másikon a

221 *Természetföldrajzi:* a Bug folyó – Rétvári L. 1996. 293–313.; *Történelmi-gazdasági:* a jobbágyfelszabadítás ideje Gunszt P. 1974. 18–29.; *Művészettörténeti:* Európa ott ér véget, ahol az utolsó gótikus katedrális áll, vagy Európa ott ér véget, ameddig a reneszánsz hatása elért. *Eszmerendszerek:* A barokk és a felvilágosodás elterjedési területe, kisugárzási körzete. – Chaunu, P. 1998. 289. (a térkép); *Kulturális vonások elterjedése:* pl. a latin illetve a cirill ábécé elterjedése közötti határ.

9. térkép

Hazánk és „Közép-Európa" mozgása 1990 után

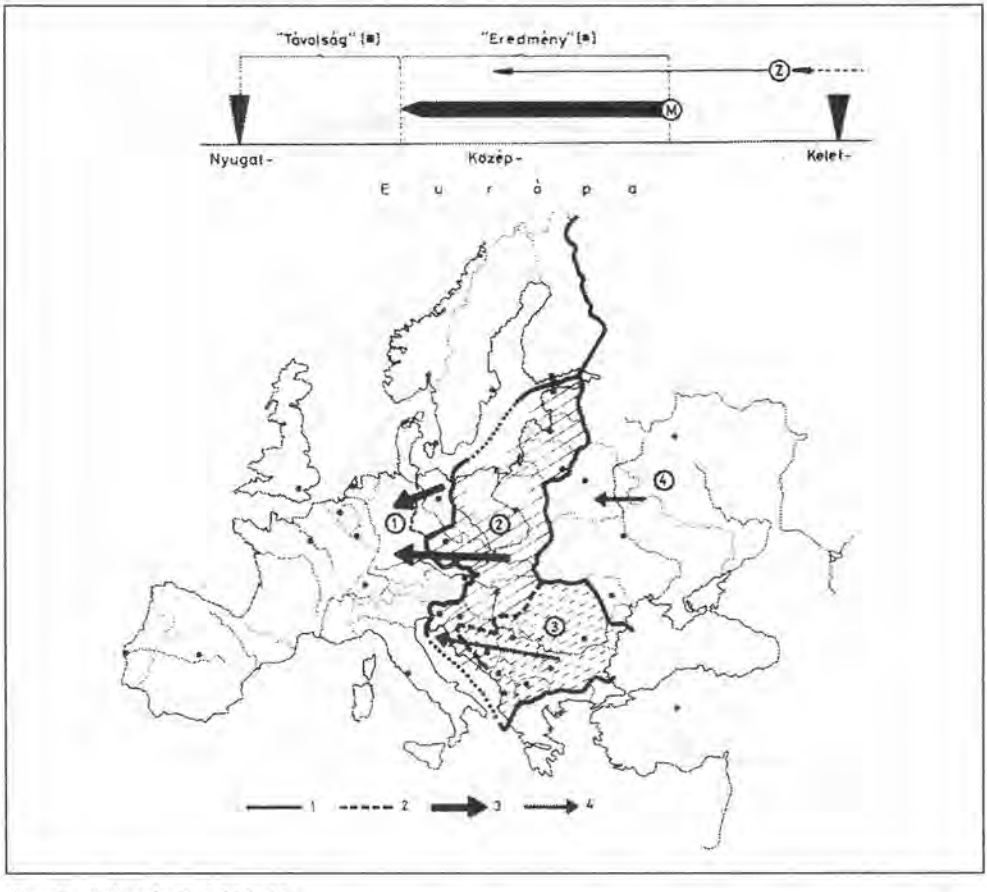

Forrás: Beluszky P. 1996. 92.

növény, a harmadikon pedig egy folyó jelenti azt a határt, amelyeken belül a területet többé-kevésbé Közép-Európaként értelmezzük. Meg kell határozni Európa ezen részének *lényegi* jegyeit. Úgy véli, hogy a különböző Közép-Európa-meghatározások – bár igen sokrétűek – zártak, nem elég rugalmasak. Egy-egy konkrétan (éles választóvonalakkal) behatárolt térről beszélnek. Ám ha történeti ismérveket tartunk szem előtt, el kell fogadnunk a történeti struktúrák változását, azaz Közép-Európa határainak *mozgásával* és nem éles vonalszerűségével, hanem *zonalitásával* kell számolnunk. Közép-Európa nem örök-től létező. Időben és térben más és más történeti jellemzőket mutatott (*8.* és *9. térkép*).[222]

222 Beluszky különböző Közép-Európa elképzeléseket is ismertet: Beluszky P. 1995. 223–232.

10. térkép

Köztes-Európa kiterjedése a Pándi L. (szerk.) kötet alapján

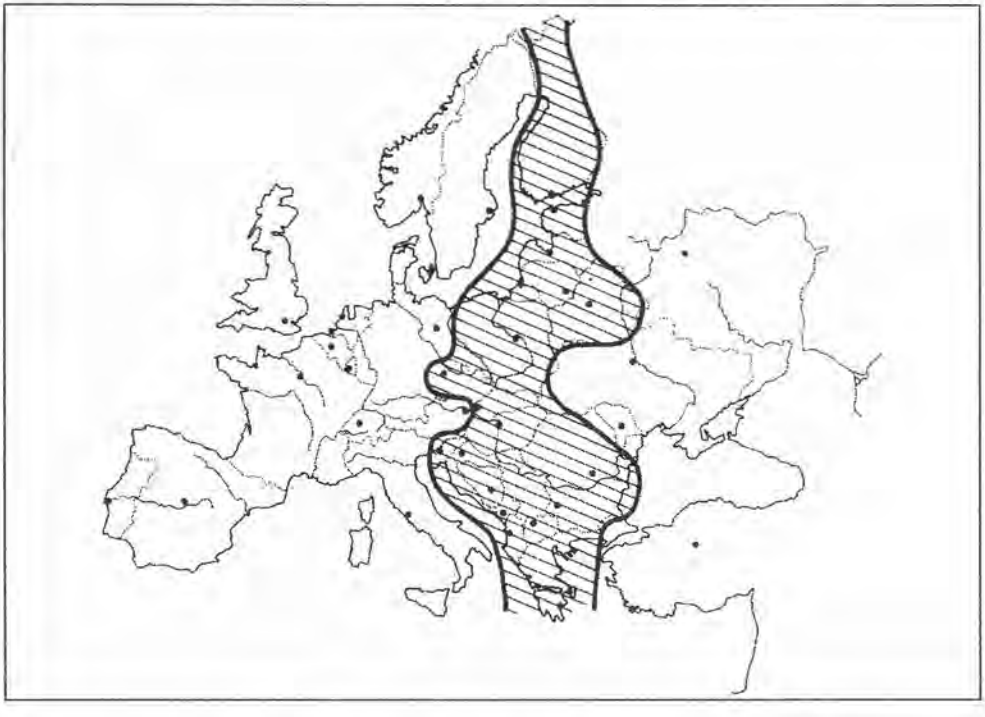

Nem lehet tehát Közép-Európát egyetlen határozott vonallal nagyrégióként (vagy napjainkban használt szóval eurorégióként[223]) körbekeríteni, hanem *köztes* határterekről szabad csak beszélni. A század első felében az európai hármas felosztású térmodell középső tagjaként az akkori geopolitikai gondolkodásban[224] megjelent a *köztes* jelző, amely felváltotta Közép-Európa fogalmának első tagját, és *Köztes-Európa* mint a Kelet és a Nyugat nagyhatalmi terei közötti egyensúlyi állapot fenntartását biztosító politikai régió

223 A régió tartalma – hogy mit és mekkora nagyságú területet értsünk rajta – bizonytalan. A régió fogalmát az adott kutatás kereteihez igazítva kell tehát meghatározni. A bizonytalan határú és tartalmú Közép-Európára (l. a különböző – történeti, földrajzi, néprajzi, politikai – szemléletű megközelítéseket nagyszámú irodalmi hivatkozásra támaszkodva: Ring É. 1986.; Rétvári L. 1993. 17–22.; Bayer, K. 1995. 251–262.; Beluszky P. 1996. 77–96.; Lendvai L. F. 1997.; Carter, F. W. 1995. 3–4. 232–250.; Ruppert, K. 1996. 293–313. – A napjainkban használatossá váló politikai megfontolásokat, kooperációs lehetőségeket előtérbe helyező *eurorégió* kifejezést is olvashatjuk Közép-Európa meghatározására, hiszen nem csupán teljes országokat foglal magában a kifejezés (Közép-Európa), hanem határ menti ország-részterületeket is (Pl. Ukrajna, Románia területeiből). – Éger Gy. 2000. 14. és 53.

224 A „geopolitika" fogalmának és tartalmának kritikai elemzését l. *A nyelvsziget fogalmának...* című tanulmányt.

jelent meg. Ebből a célból adódóan az első világháborút lezáró békeszerződéssel tudatosan hoztak létre elsősorban francia érdekeket szolgáló, kisállami *ütközőzónát.*[225] A második világháború után a zárt, merev határokkal kettévágott, kétpólusú Európában a *köztes* jelzőt felváltotta a térség politikai *berendezkedésére* utaló Kelet-Közép vagy Nyugat-Közép (Kelet-Közép-Európa, Közép-Kelet-Európa: a szocialista országok; Nyugat-Közép-Európa: Nyugat-Németország és Svájc) kifejezések, majd a nyolcvanas évek második felétől és a rendszerváltás éveitől ismét visszatért az egykori „geopolitikai" értelmű *Köztes-Európa (Europe-Between, Zwischen-Europa)* fogalma.[226] A kifejezés (Köztes-Európa) visszatérésében az az ismételt politikai bizonytalanság is közrejátszott, hogy az apró nemzetállamokra szétesett térség egyrészt az ellentétes kisállami területi (szeparációs) nemzetiségi törekvéseknek kiszolgáltatottá, másrészt újfent bizonytalan, „határszéli" pozíciójával az egyesült Nyugat-Európa és a széthulló Szovjetunió közötti átmeneti ütközőövként *válsággóccá* válik. Pándi Lajos szerkesztésében jelent meg a több száz térképet tartalmazó Köztes-Európa című kötet. Ebben a klasszikus hármas térmodellel (kelet, nyugat, közép) találkozunk. A térképek – többek között – Köztes-Európa 200 éves történelmének térvetületét tartalmazzák. Pándi meg is fogalmazza, hogy a történetírás az általa Köztes-Európának (amely eltér a hagyományos, szűken vett Közép-Európa fogalomtól) vélt térséget Nyugat-Európa és Oroszország közötti heterogén régióként, mi több, *természetes* ütközőzónaként kezeli *(10. térkép).*[227] Ez a térszerkezeti (puffer) elem és szemlélet mint lehetséges konfliktuskezelő közeg tehát napjainkig megmaradt a politikai gondolkodásban.[228] A „pufferközeg" igen változatos lehet. Köztes-Európa esetében a pufferjelleget a két világháború között és napjainkban az etnikai, kisállami *széttagoltság jelenti.* Pufferszerepük van az ütközőövezetekbe a kárpát-medencei, kimondottan védelmi funkcióval, de kiváltságokkal megerősítve letelepedett (telepített) székelyeknek, szászoknak is, vagy az ugyancsak a Kárpát-medencében élő „köztes" helyzetű kis létszámú (l. pl. regionális példaként) ruszinoknak, zsi-

225 Pándi L. 1997. 21.; Hajdú Z. 1997 3–28.; Pozdnyakov, E. 1998. 86–117.; Miletics P. 1996. 240–250.

226 Kissinger, H. 1996. 377–406.

227 "Természetes" ütközőzónáknak nemcsak Köztes-Európát jelölheti meg a történelem. Ilyen régió Európában pl. a történeti Magyarországon a hegység és síkság találkozásánál fekvő Partium, a Pripjaty-mocsarak és a Bug közé beszorított lengyel-ukrán területek (a Curzon-vonal zónája) vagy Elzász-Lotaringia térsége.

228 Jó példa erre a volt Jugoszlávia. Jugoszlávia szétdarabolásában döntő jelentősége volt annak a helyzetbe beletörődő és nem megoldó nemzetközi törekvésnek, hogy megpróbálják a lehetetlent: pengeéles etnikai határok mentén megszervezni az új, és nemzetiségileg tiszta államalakulatokat: Kocsis K. (1993) – A sikertelenség egyik jele az „IFOR majd SFOR puffer". A csapatok köztes, bizonytalan hovatartozású etnikai területeken való jelenlétükkel csupán *kezelik* (elodázzák?) és nem rendezik a válságot *(11. és 12. térkép).*

11. térkép

A dél-szerbiai biztonsági övezet

Forrás: Népszabadság 2001. LIX. 44. 3. (első kiadás)

dóknak, sváboknak.[229] Általánosabb értelemben véve a határövezeten belüli puffer típusai igen változatosak lehetnek, és nem feltétlenül tisztán védelmi szerepű, hanem *kulturális* választóközegek is lehetnek: például a nyugati és a keleti keresztények között geográfiai értelemben is köztes területen élő *görög katolikusok.*

A Szovjetunió összeomlása, a bipoláris világ után a huntingtoni modellben az európai görög katolikus tér felértékelődését, mi több, *reneszánszát* figyelhetjük meg. Szűcs Jenő magának Európának a keleti és nyugati felét – a Beluszky által bár később megfogalmazott mozgó sávnak megfelelően – a latin és a bizánci kereszténység változó határával választja el. „A 'Nyugat' fogalma úgy tágult, ahogy a latin kereszténység tágította..."[230] Ebből a gondolatból az következik, hogy Kelet-Európa „kulturális" területe a középkorban egyre kisebb lett, fokozatosan húzódott vissza a Róma egyházi fennhatóságát elfogadó államok bővülésével. A reformáció időszakában azonban a latin keresztény területek leszűkültek. De nem a külső határai visszaszorulásával *(frontier)* vagy peremrégiói leszakadásával, hanem a német nyelvű területeiről, „belső erjedéssel" *centrifugális,* azaz a központból kifelé, a pere-

229 Csorba Cs. 1984. 17–26. – Igen nehéz viszont Belgium esetében a teljesen elkülönülő vallon és a flamand területek közötti széles erdősávokat politikai vagy csak kulturális választóközegként értelmezni. Napjainkban a vallon–flamand ellentét már szakadással fenyegető erőket is mozgósít. – Karsai L. 1986.; Pap N. 1997. 85–105.

230 Szűcs J. 1981. 313–359.

12. térkép

A dél-szerbiai biztonsági övezet

Forrás: Népszabadság 2001. LIX. 52. 2. (első kiadás)

mek felé irányuló vallási térfolyamattal. Európa nyugati felének felekezeti arculata a reformáció terjedésével megváltozott. Stabil, homogén vallásterületi textúrája felszakadozott, többpólusúvá vált.[231] A római katolikus egyház számára a 16–17. században felértékelődtek azok a vallási uniót szorgalmazó mozgalmak, melyek az ortodox-Európa kisállamaiban bontakoztak ki, elsősorban a pravoszláv világot önálló ortodox államként több száz évig uraló Oroszországtól való függetlenedés fontos lépéseként.[232] Az első komolyabb egyesítési próbálkozás után (Firenze, 1439) Oroszországban tovább erősödött az az ideológia, hogy a szakadár eretnekekkel szemben Moszkva mint „harmadik Róma" a pravoszlávok egyedüli védelmezője lép fel.[233] Ilyen események után és körülmények között a firenzei unió mintájára kötötték meg 1596-ban Lengyelországban (lengyel–litván államban) a breszti uniót, amelynek eredményeként az egyház keleti ágához tartozó pravoszlávok egy része csatlakozott a nyugati egyházhoz. Kialakult Európa keleti felében egy bizánci szertartású katolikus lengyel–ukrán terület.[234] Nem véletlen tehát, hogy Lengyelország felosztása után az Oroszországhoz került lengyel területeken 1838–39-ben a görög katolikus egyházat eltörlik. A Habsburg fennhatóság alatt lévő népek közül a ru-

231 Közép-Európa vallási megoszlásáról a statisztikát és térképet l. Rónai A. 1993.
232 Font M. 1998. 264.; Kis I. 1992. 245–304.
233 Szvák Gy. 1988. 146.
234 Halecki, O. 1995.; D. Molnár I. 1995.

13. térkép

Görög katolikusok Köztes-Európában 1910

Forrás: Pándi L. 1997. 31.

szinság 1646-os Ungvári Uniójával a történeti Magyarország területén is megjelent a görög katolikus egyház. Ez a folyamat Erdélyben folytatódott, és az itt élő románság áttérésével (1699) több ezer négyzetkilométeres térségben megjelent e „köztes egyház". A Habsburg-ház – hasonlóan a nyugat-galíciai lengyelség görög katolikus egyházához – a római katolikus egyházzal karöltve (és sokszor komoly nyomásával) igyekezett Magyarországon is minden segítséget megadni az unióra lépőknek a normális egyházszervezet kiépüléséhez.[235] A váradi görög katolikus püspökség (1776) megalakulásakor például a nagyváradi római katolikus püspökség birtokaiból nagy területeket adtak át (az más kérdés, hogy nem igazán a legjobbakat),[236] amelyekből a görög katolikus püspökség megélhetett. Az erdélyi görög katolikus egyház főként a Máramarosban, Szatmárban, Szilágyban, Fogarasban és Hátszegen tömegesen áttérő románsággal bővült. 1853-ban megalakult önálló gyulafehérvár–fogarasi érsekségük is. De nem csupán Erdélyben, hanem Kárpátalján is tovább gyarapodott a ruszin görög katolikusok száma.[237] A 19. század végére Köztes-Európában a görög katolikusok száma és területi kiterjedése elérte a legnagyobb nagyságát. Az orosz Olonyeci kormányzóságtól Horvátország határáig futó görögkeleti és a római katolikus vallású területek közé, nagyrészt az Osztrák–Magyar Monarchia keleti térségébe a 20. század fordulójára tehát beékelődött egy 2 millió

235 A részleteket l. Halecki, O. 1995. 126–128.; D. Molnár I. 1995. 7.; Pándi L. 1997. 30. – A görög katolikus egyház „köztességéről" (liturgia, szervezeti felépítés): Pirigyi I. 1991. 55–72.; Ivancsó I. 1997. – Továbbá: Petrassevics, N. 1990. 74–94. – A történeti Magyarország görög katolikus egyházának megalakulásáról: Pirigyi I. 1990.; Lengyelországról: D. Molnár I. 1993. 22–39.

236 A Partiumban még a mai napig lehet az egykor görög katolikus, 1948 óta ismét ortodox falvakban e földbirtokok silányságáról adatokat gyűjteni.

237 Bulk K. é. n. 420.; adatokat l. Kocsis K. 1999. 11–18.; Bonkáló S. 1996. 109–111.

8. táblázat

A Kárpát-medencében élő görög katolikusok számának változása[238]

Ország	Év	Összes népesség	Görög katolikus	
			Fő	%
Szlovákia	1930	3 323 347	212 653	6,40
	1991	5 274 335	178 733	3,39
Magyarország[239]	1930	8 685 109	201 092	2,32
	1982[240]	–	228 772[241]	–
	1989	10 374 823	230 000	2,22
Kárpátalja	1930	734 249	360 269	49,10
	1989	1 245 618	350 000	28,10
Erdély	1930	5 548 991	1 385 452	25,00
	1992	7 723 313	206 833	2,68
Vajdaság	1931	1 624 158	18 026	1,11
	1991	2013 889	24 000	1,19
Pannon Horvátország	1931	3 785 000	12 883	0,34
	1991	4 784 265	12 003	0,25
Kárpát-medence területe	1930	23 461 521	2 190 114	9,33
	1990	30 605 540	1 000 884	3,27

hívet számláló görög katolikus térség *(13. térkép)*. A nyugati és keleti kereszténység között a Kárpátok láncán túli ukrán területekkel együtt összességében 6,5 millió lelket számon tartó görög katolikus zóna keletkezett.[242]

A Monarchia feldarabolása után, a két világháború között Romániában és a szláv utódállamokban (még Csehszlovákiában is) szorgalmazták a görög katolikusság visszatérését az ortodox egyházba. Bár a magas népszaporulat miatt a romániai Erdélyben kismértékben nőtt a bizánci rítusú katolikusok száma. Kárpátalján a görög katolikusok számaránya 1910 és 1930 között 64,1%-ról 49,1%-ra esett vissza.[243] Térségünkben a görög katolikusok kálváriája azonban csak a második világháború utáni években teljesedett ki. Adminisztratív intézkedéssel 1948–1950 között a Magyarországot körülvevő országokban sorban eltörölték (Romániában: 1948, Kárpátalján: 1949, Csehszlovákiában: 1950) a bizánci rítusú katolikus egyházat és beolvasztották az adott nemzeti

238 A statisztikai összesítés: Kocsis Károly (1999) táblázata és A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmusa (1982) alapján készült.

239 A magyarországi görög katolikusok 1920-as térszerkezetét l. Bartha E. 1999. 10–11.

240 A görög katolikus *Schematizmus* alapján.

241 Ezt a *Schematizmus* alapján megadott számot az egyházmegyén és apostoli kormányzóságon kívül élő, tehát nem számolt kb. 45–50 ezres szórvány egészíti ki.

242 Hunyadi S. 1995. 217. – Ukrajna felekezeti képéről l: Himka, J-P. 2000. 241–278

243 Rónai A. 1993. 158.; Kocsis K. 1999. 15.

ortodox egyházakba.[244] Bár a görög katolikus egyházak illegálisan tovább működtek,[245] a hívek számaránya az intézkedések hatására jelentősen lecsökkent.

A bizánci rítusú katolikus egyházak visszaállítására csak az 1989–1990-es változások után kerülhetett sor. Egészen a kilencvenes évekig kellett várni a görög katolikus egyház és élet újjászületésére. És bár a Kárpátalján, Kelet-Szlovákiában és az észak-erdélyi régióban a görög katolikusok száma ismét eléri a milliót, 1989 után területileg csupán szórványokban tudott újra a görög katolikus egyház az ortodox és a római katolikus egyház közé beékelődni. A legnagyobb görög katolikus közösségek Ungvár, Munkács, Budapest, Kolozsvár, Szatmárnémeti, Kassa, Debrecen, Nyíregyháza városokban élnek.[246]

Arra a kérdésre a választ, hogy milyen politikai megfontolások indokolták a környező, többségében szláv, ortodox államokat, hogy a görög katolikus egyházat megszüntessék, az *etnikai* és a *vallási* hovatartozás párhuzamba állításával, az etnikum és vallás összefüggésének értelmezésével szeretném megközelíteni, mert a választ – sok egyéb szempont és folyamat mellett – a kelet- és közép-európai etnikai alapú nemzetfelfogásban kell keresnünk.

A nemzetállami tér és a felekezeti tér összefüggésének elemzési lehetősége

A modern nemzetté válásnak két útját – államnemzet *(Staatsnation)*, kultúrnemzet *(Kulturnation)* – különböztetjük meg. Az első típus (államnemzet) alapja az ugyanazon jogi-politikai kerethez való tartozás és közös terület, de a terület csupán mint egy adott államkeret jelenik meg. Ebben a modellben a szociális kisebbségek azonos jogú halmazainak egyikeként értelmezik a vallási kisebbségeket. Ha tehát egyáltalán körülírják a vallási kisebbségeket – hasonlóan a nemzeti kisebbségekhez, akkor azt nem értelmezik a társadalom más csoportjaitól elkülönítve. Nincs jelentősége az *állami lét* szempontjából a vallási hovatartozásnak.[247]

244 1968-tól, a „prágai tavasz" eredményeként ismét önállóvá vált a görög katolikus egyház Csehszlovákiában. – András K. 1991. 15.; Pirigyi I. 1991. 69. A kárpátaljai görög katolikus egyház részletes történetét l. Botlik J. 1997.

245 1991-ben a romániai Várasfenesen az ortodox kurátor a vele készült interjúban elmondta, hogy ő maga *görög katolikus*(!), csak most „ez a helyzet van". L. *Etnikai ütközőzóna...* című tanulmányt.

246 Kocsis K. 1999. 17.; uő 1991. 3–4. 165–189. – A görög katolikus egyház szervezeti változásának áttekintését l. Sebők L. 1991. 65–88.

247 Meinecke, F. 1922. 1–22.; Heckmann, F. 1978. 761–779.

A második nemzettípusnál *(Kulturnation)* a közös nyelv, kultúra, a közös származás mítosza játssza a döntő szerepet.[248] Ám a nyelv, a kultúra és a származás mellett a kelet-európai pravoszláv országokban a fontos nemzetépítő és összetartó szerepe miatt a vallást is említenünk kell. Kelet-Európa ezen régiójában a Nyugattal ellentétben létezik tehát egy, szinte szakrális helyzetbe emelt „államvallás". Az orosz szlavofil gondolkodásban a „közös származási mítoszba" azok a szláv népek is beleértendők, amelyek bár Oroszországon kívül élnek, de ugyanazon vallást gyakorolják, sőt, Oroszország (nem feltétlenül politikai) feladata egy pánszláv felszabadítási mozgalom keretében a szláv-ortodox népeket egységesíteni és ezen népek élére állni.[249] A kultúrnemzet ismérvei között – az államnemzettel ellentétben – nem játszott döntő szerepet sem a terület, sem az állam. A területiség a nemzetállam ezen sajátos orosz formájában a szlavofil gondolkodásban kap szerepet, azaz az orosz ortodox nemzetnek joga van saját uralma alatt a szláv népeket egyesíteni, sőt ezt meg is kell tennie. Az Orosz Birodalomnak ezekre az államokra gyakorolt *szimbolikus vallási-kulturális kontrollját* kiegészítheti a gyakorlati területi ellenőrzés is. A vallás az orosz támadó politikai nacionalizmus palástjaként, mi több, eszközeként jelenik meg.[250] Ebben a törekvésben (pánszláv gondolatban) a nemzetállam egy sajátos formájával találkozunk. Olyan formájával, mely azt a célt tűzte maga elé, hogy a szláv államok határának egybe kell esniük a pravoszláv felekezetű területek határával. Ami nem mást jelent, mint a periferiális, homogén vallási kisebbségi területek gyors, hirtelen intézkedésekkel való megszüntetését (vagy az államegyházba való beolvasztását). Ám szélsőséges helyzetben jelentheti azt is, hogy az állam akár erőszakos úton is hajlandó a fennhatóságát a határain kívüli, de saját etnikai és/vagy vallási területként értelmezett térségekre kiterjeszteni (l. a szétesett Jugoszláviát, a szerb törekvéseket). Ekkor az államhatár folyamatosan mozgó perem- vagy ütközőzónává *(frontier)* válik.

A görög katolikus egyház második világháború utáni romániai és csehszlovákiai (bár az utóbbi ország lakói is szlávok és szintén erős pánszláv mozgalom volt az országban – a csehek és a szlovákok nem pravoszlávok) megszüntetésében elsősorban a nemzeti kisebbségek, a kisebbségi egyházak és a kisebbségi egyházi nyelvhasználat gyengítése volt a cél. Romániában a bizánci rítusú katolikus egyház felszámolásában az a félelem is nagy súllyal szerepelt, hogy az Erdélyben élő, főként magyar római katolikus és református kisebbség ellenpontjaként nem lesz elegendő a román nyelv mentén megteremthető nemzeti

248 A két nemzettípus részletes bemutatását l. Romsics I. 1998.

249 Dosztojevszki, F. M. 1999. 84–91.; Rátz K. 2000.

250 „A 'nacionalizmus' terminust a Gellner által adott definíció értelmében használom, azaz e fogalom »elsődlegesen olyan princípium, mely a politikai és nemzeti egység kongruenciáját tartja szükségesnek«" – Hobsbawm, E. J. 1997. 17.

egység. Az etnikai identitás fontos másik – a nyelvvel azonos hangsúlyú – oszlopa kell hogy legyen az egységes nemzeti egyház is.[251] A cél tehát a „sajátos *erdélyi* identitású"[252] görög katolikus románság leválasztása a magyarokat is tömörítő katolikus egyházról, így a vallás nem más, mint egy lehetséges nemzeti homogenizációt szolgáló technikai eszköz. Ez a törekvés burkoltan az ország *területi* épségének megőrzését is szolgálja. A többségi nemzet *a nemzetállam konstrukciójában*[253] ugyanis a homogén kisebbségi vagy vegyes sávok, szórványok területi kiterjedésének csökkentésére, a területén futó, belső, szinte szakralizált etnikai határok (jelen esetben vallási törésvonalak) feldarabolására, felszámolására, azaz a rendelkezésére álló teljes tér (államhatárig) kitöltésére törekszik. A nemzetiségi *egyensúlyi helyzetet* csak ebben az (etnikai és vallási) állapotban véli megtalálni. Bár Európa keleti felének pravoszláv országaiban negyven (a volt Szovjetunió területén hetven) éven át az egyházakat súlyos megrázkódtatás érte, a vallásosságot igyekeztek visszaszorítani, mégis kijelenthető, hogy a *nemzeti* egyházak „valamilyen" védelemben részesültek. A kisebbségi egyházak – közöttük a görög katolikus – azonban nem rendelkeztek semmiféle fennmaradási garanciával.[254] Azt láthatjuk tehát, hogy az ortodox államvallású országokban a kultúrnemzet fogalmának etnikai dimenziója – nemzet mint nyelv és vérközösség – fokozatosan átalakul. Hiszen a görög katolikus egyház nem csupán etnikai kisebbségek sajátja, hanem az adott országon belül (Románia, Ukrajna, Fehér-oroszország) a nyelvileg egységes államnemzetet is éles vallási (unionista ⇒ ⇐ ortodox) törésvonal vágja ketté. Napjainkban, amikor az ortodox államvallású volt szocialista országokban a görög katolikus egyházak visszakapták az önállóságukat, *makroszintű* elemzéseikben a biztonságpolitikusok ismételten felhívják ezekre a térségekre a figyelmet.

A makroszintű vizsgálatokban magukon a kisebb közösségeken kívül az állami vagy nemzeti keretek, a nagyobb vallási közösségek, valamint a globális nemzetközi színtér a diskurzus helye.[255] Ezek az elemzések kimutatták, hogy az utóbbi évtizedben a vallási törésvonalak megváltoztatják *(megváltoztathatják)* a kelet-európai kultúrnemzet (egy nyelv – egy nemzet) fogalmát és az iszlám, illetve a távol-keleti országokban érvényesülő folyamatokhoz (egy nemzet – egy vallás) hasonló tendenciák figyelhetők meg a pravoszláv államvallású

251 András K. 1991. 15.; Gergely J. 1991. 106–117.

252 L. az erdélyi görög katolikus identitás vizsgálatára: Ilyés Z. 1999. 6–21.

253 A nemzetállam értelmezésére több megközelítést is ismerünk. Általános definíció szerint a nemzetállam olyan államokat jelöl, melyek lakossága nemzetileg (nyelvileg) többé-kevésbé homogén, vagy arra törekszik, hogy eszközei (közös kultúra, jelképek, értékek, hagyományok) segítségével egyesítse a területén élő embereket. (Guibernau, M. 1996. 47–48. idézi: Romsics I. 1998. 15.)

254 András K. 1991. 21.

255 Barth, F. 1996. 3–25.

14. térkép

Ukrajna: egy hasadó ország

Forrás: Huntington, S. P. 1998. 272.

országokban, azaz a vallási kötődésnél akár erősebben érvényesülhet a felekezeti hovatartozás. Ennek a tendenciának az alapján feltehetjük tehát a kérdést:

Körvonalazódik-e Európában is a vallási nemzet fogalma?

A vallási nemzet – hasonlóan az etnikai dimenziójú kultúrnemzethez – független a területtől és államhatároktól. Akár államok eshetnek szét vallási törésvonalak mentén és alakulhatnak ki Európában is önálló országok.[256] A görög katolikusság politikai – akár „országszakító" – helyzetét két országban elemezték. Huntington úgy véli, hogy a nyolc nagy kultúrkör közül a keleti és nyugati civilizáció közötti éles és elkerülhetetlen, akár háborút is kiváltó törés Ukrajna területén húzódik. „Kelet- és Nyugat-Ukrajna közt a különbség az emberek viselkedésében mutatkozik meg leginkább."[257] Huntington – többek

256 Csak utalni szeretnék a délszláv háborúkra. A vallási ellentétek komolyabb hangsúlyt kaptak, mint az etnikaiak: Mező F. 1999b. 142–159.; Romsics I. 1998. 328–336.; Kapronczay P. 1999. 23–36.

257 Huntington, S. P. 1998. 270.

15. térkép

Az 1996. november 17-i romániai elnökválasztási eredmények Erdélyben és Regátban

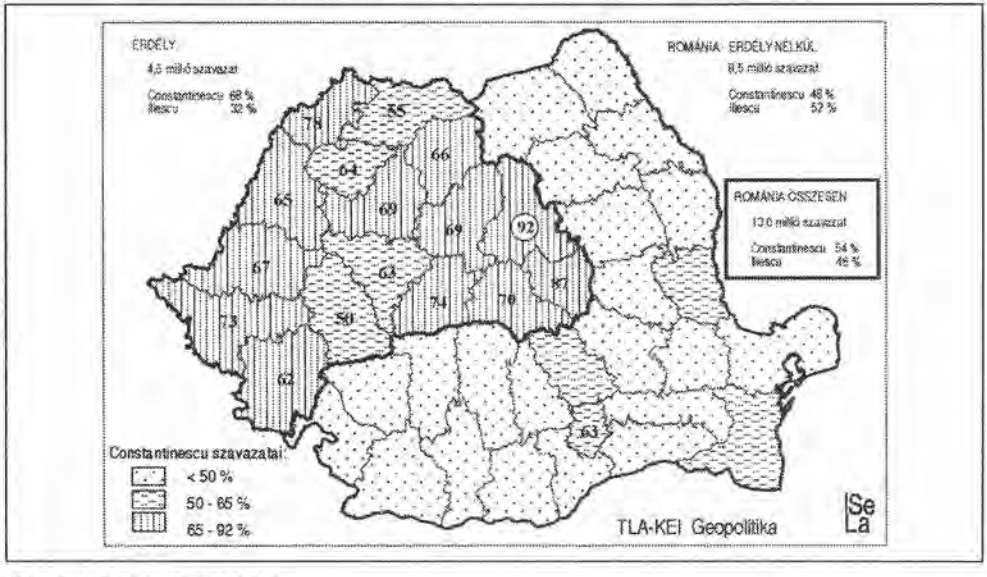

Forrás: Molnár G. 1998. 25.

16. térkép

Európa 2010-ben

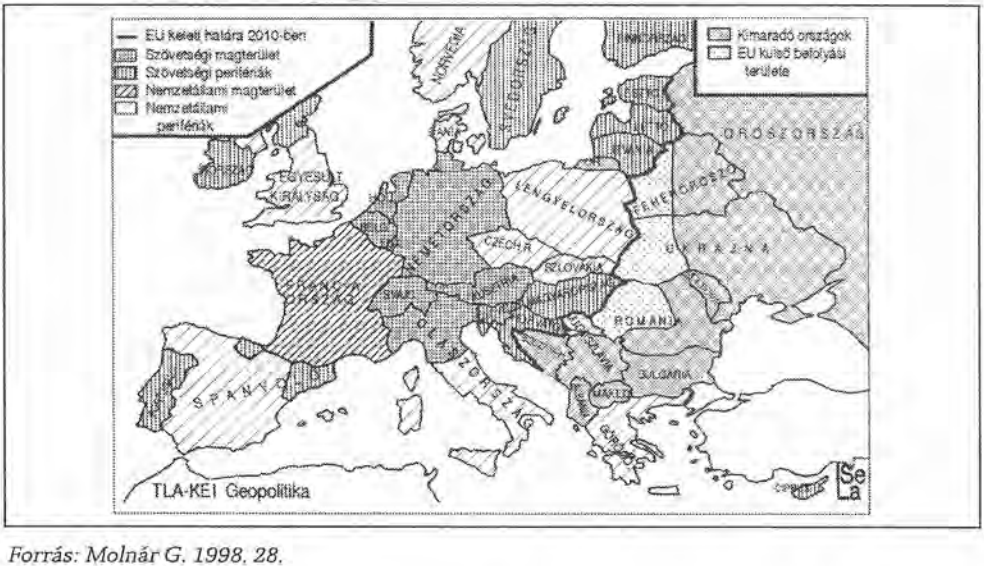

Forrás: Molnár G. 1998. 28.

között – elemzi az 1994-es elnökválasztások eredményét. Éles vonal mentén elválnak a görög katolikus szertartásrendű térségek a nyugatorientált választási eredményeivel (Leonyid Kravcsuk és a mögötte álló liberális pártok) a keleti pravoszláv, „nemzeti" elnököt (Leonyid Kucsma) választó Ukrajnától.[258] A szerző úgy véli, hogy a választási eredmény csak egy felszíni jelzése azoknak a kulturális-mentális folyamatoknak, amelyek hosszabb távon az ország szétszakadásához vezetnek (vezethetnek) *(14. térkép)*.

Molnár Gusztáv a román választásokat elemezte. Erdély egész területén, az 1996-os választásokon elsöprő fölénnyel Constantinescu és a mögötte álló Demokrata Konvenció győzött, és ez az eredmény elég volt a végső győzelemhez az elnökjelölt számára, mivel ellensúlyozni tudta a Regátban elszenvedett vereségét. Iliescu erdélyi választási felhívása szerint az első forduló (majd a második) eredményei azt tükrözik, hogy Erdélyt ki akarják szakítani Románia testéből.[259] A választásokat Erdély autonómiája és föderalizálása fogja követni *(15. térkép)*. A Keleti-Kárpátok vonulata által lehatárolt Erdély nemzeti kisebbségei és román anyanyelvű lakói is(!) a civilizációs törésvonal mentén szavaztak. A nyugati, jelen esetben a görög katolikus régióban (Erdély) az európai liberális pártok, a keleti országrészekben (Regát) az ortodox hátterű nacionalista pártok győztek. Iliescu félelme a huntingtoni tételt igazolja: *a kulturális törésvonalak nemcsak hogy demarkációs határvonalak, de önmagukban is politikai feszültségkeltő tényezők.*[260] Természetesen a „sajátos erdélyi (románokat, magyarokat, szászokat tömörítő) identitás" sok összetevő eredményeként alakult ki. Nem lehet (csupán) a vallás szerepét túlértékelni, ám az erdélyi identitás görög katolikus dimenziója az ugyancsak fontos közgazdasági, jogi (pl. szász jog) identitási szálak mellett komoly hangsúlyt kap.

A fent bemutatott országok esetéből a nyugati politikai gondolkodás megfogalmazza az európai térszerkezeti fejlődési trendet is, amely szerint az egységes Európa integrált területe csak Magyarország és Lengyelország keleti határáig fog tartani, ám az EU külső befolyási övezete egészen éles kulturális („Nyugat" – „Ortodox") határvonallal az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területét és benne a „nyugatiasabb jellegű görög katolikus mentalitású" térségeket fogja felölelni *(16. térkép)*.

Kimutatható tehát, hogy makroszinten Köztes-Európában létezik egy területileg is elkülöníthető vallási zóna (ennek jellegét l. alább), amely azonban *csak bizonyos szituációkhoz*, elsősorban *szimbolikus* konfliktusokhoz (pl. politikai választások) kötötten működik.

---

258 L. a választási térképet: Huntington, S. P. 1998. 272. – Az 1991-es parlamenti választások hasonló eredményt hoztak. L. térkép: Pándi L. 1997. 608.

259 Molnár G. 1998. 24–34.; uő 1999. 59–80.

260 Andreescu, G. 1998. 39.

Ebben a politikai gondolkodásban felmerül a kérdés, hogy a görög katolikus sáv nem a Nyugat mesterségesen kialakított keleti védősávja-e? Az egyesült Európa ezt a térséget nem csupán kulturális puffer közegként értelmezi, hanem az egyesült nyugati kontinens felén nem kívánt jelenségek „lerakodó területi" funkciójával is felruházza. A térképről leolvasható, hogy olyan „barátivá" tett államokkal veszi magát körül az egyesült Európa, melyeket szerződésekkel, gazdasági érdekeltségekkel, segélyekkel hajlandóvá tesz, hogy kezeljék pl. az EU felé irányuló menekültek befogadását (toloncegyezmények), ideiglenes letelepítését, miközben saját határait ezen jelenségek előtt igyekszik mereven lezárni (l. a Schengenben kötött szerződést).[261] Ez a szándék különösen az Európai Uniótól gyakran eltérő német külpolitikában érvényesül. Németországnak az az elemi érdeke, hogy megszüntesse az EU-ban elfoglalt „határszéli" helyzetét, és a keleti határait is (már) a szövetséghez tartozó államokkal vegye körül, ezzel biztosítva centrumbeli elhelyezkedését és tartós biztonságát. Ez a törekvés bár Köztes-Európát és benne a görög katolikus sávot már az egységesült Európán *belülre* helyezi, vagy mint látjuk szerződéses területté emeli, ám továbbra is *peremi, tranzit* területként kezeli.

Történészek, politológusok a huntingtoni gondolkodást kemény kritikával illetik: Huntington nagy ívű koncepciójába nem férnek bele a finom részletek az egyes kistérségek történeti hátteréről, egyedi fejlődésének finomabb árnyalatairól. A görög katolikus vallás nem egyedüli magyarázata az erdélyi és a regáti identitás közötti különbségnek. Nagyon egyszerű és sematikus visszavezetni erre az egyetlen kulturális szálra az eltéréseket. A „sajátos erdélyi identitás" fontos alakítója például az Osztrák–Magyar Monarchia hagyományainak talaján nevelkedett erdélyi román értelmiség, szellemi és gazdasági elit is.[262]

A kritikák egyrészt jogosak, másrészt viszont nem veszik figyelembe, hogy a makroszintű elemzés *„ennyit tud"*, azaz e nagyobb léptéken az állami politika, a bürokrácia, a nemzeti ideológia a döntő. Ezen érdekeknek megfelelően az állam jogokat osztogat és tilalmakat emel, időnként erőszakot és kényszert alkalmaz. „A cselekvés a rezsimek (valamint ezek bürokráciája és hadserege), illetve az általuk ellenőrizni kívánt népesség között zajlik."[263]

Véleményem szerint azonban nagy ívű, makroszintű etnikai és vallási elemzésekre, gondolatok megfogalmazására szükség van, ám hiányosságaikat a saját vagy az általunk részletesen ismert régiókban kiegészíthetjük, az elmélet csapdáit elkerülhetjük. Az egyik komoly probléma a huntingtoni elméletben a mérhetőség. Huntington ugyanis a gondolatának megfogalmazásakor – többek között – etnikai, vallási térképekre, választási adatokra, politikai folyamatok elemzésére támaszkodott. A vallási térképek szerkesztéséhez viszont

261 Virányi G. 2000.
262 Molnár G. 1998. 29.
263 Barth, F. 1996. 14.

mérhető (kvantitatív), jól körvonalazott statisztikai adatokra van szükség. Ezért vizsgálnunk kell azt is, hogy mennyire megbízhatók a gondolata alapját képező vallási adatok. És egyáltalán, lehet-e mérni a vallásosságot? Milyen felmérés alapján szerkeszthetők meg a vallási térképek, és ezek az adatok hogyan követik nyomon az európai görög katolikus térfolyamatokat?

A kérdést ismét az *etnikai* és a *vallási* hovatartozás párhuzamba állításával, az etnikum és vallás összefüggésének értelmezésével szeretném megközelíteni.

Az „etnicitás" és a vallásosság mérésének lehetősége

Az antropológiai, néprajzi szakirodalomban az „etnicitás" fogalma állandóan változó dinamikus modellként jelenik meg, melynek lényege a másiktól való eltérés megfogalmazása, hangsúlyozása. Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy *„nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének... hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát"*.[264] Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének. Nem lehet az etnicitást az emberi természet elidegeníthetetlen és változtathatatlan részeként kezelni.[265] Ebből következik, hogy az etnikai csoport fogalmának nyugati, államnemzeti értelmében „egyszerű" kulturális és/vagy vallási, nyelvi jelentése van. Olyan csoportként értelmezi ez a megfogalmazás az etnikai vagy vallási csoportot, melyet bármilyen *önként* vállalt azonosság összekapcsolhat.[266] Ebben a nemzetmodellben – hasonlóan az etnikai csoporthoz – a vallási kisebbségek a különböző szociális csoportok egyik *változóban, mozgásban* lévő kategóriájaként jelennek meg. Bármilyen vallási statisztikai magatartás tehát mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kell hogy legyen az egyetlen elfogadható vallási statisztikai mérési alap.

Közép-Kelet- és Délkelet-Európa nemzetállami (kultúrnemzeti) keretei között – hasonlóan az etnikaihoz – a vallási hovatartozást a történelmi *kontinuitás* nyomatéka hatja át. Nem egy változó entitásként, hanem statikus, a kereszteléssel kapott, a felmenők eredettudatával, a mindennapi tapasztalatok közös birtoklásával legitimált, *térbeli vetülettel is rendelkező rendként* fogják fel. Azért is fontos ezt a Nyugat és Kelet közötti felfogásbeli különbséget hangsúlyozni, mert a nemzetállamokban a nemzeti kisebbség fogalmának fontos dimenziója a vallási hovatartozás.[267] A nemzetállami nemzeti kisebbség fogalmában a vérközösségi gyökerek kiemelésén túl a valláson van a hangsúly.

264 Barth, F. 1996. 3.

265 Brubaker, R. 1996. 26–41.; Hobsbawm, E. J. 1992. 337–340.

266 Heckmann, F. 1992. 30–39.

267 A nemzeti kisebbségek definícióját l. *Az etnikai tér és a nemzetállamiság...* című tanulmányban.

9. táblázat

Az európai görög katolikusok becsült száma és aránya – 1990/91[268]

	Lengyel-ország	Cseh-szlovákia	Magyar-ország	Románia	Bulgária	Jugoszlávia	Albánia
Lakosság	37 millió	15 millió	10 millió	23 millió	9 millió	24 millió	3 millió
Szám	185 ezer	90 ezer	300 ezer	690 ezer	9 ezer	24 ezer	3 ezer
Arány	0,5%	0,6%	3,0%	3,0%	0,1%	0,1%	0,1%

A néprajzi, antropológiai kutatások különböző ágain – hasonlóan a fenti etnikai vizsgálatokhoz – az utóbbi évtizedekben a tudomány „szigorúságának" követelményeként újra és újra felmerül az egzakt *mérés* igénye,[269] pontos, összehasonlítható adatok felhasználása és egyáltalán a statisztikai szemlélet meghonosítása. A néprajzi helyi vizsgálatok sokaságának értelmezése előbb-utóbb megkövetel egy olyan koordináta-rendszert, amellyel az adatok közötti esetleges ellentmondások értelmezhetők, és amely háló segítségével az elméleti következtetésekhez az adatokat elrendezhetjük.[270]

A magyar vallásszociológia számára is probléma a vallásosság mérése. E tudomány alapkérdése, hogy egyáltalán mit mérünk, és hogyan mérünk? A vallásosság a kérdés feltevésétől függ. Miben hiszünk? Teremtés? Isten? Milyen kritériumokat adunk meg? Pl. a teremtéshez.

Valamivel egyszerűbb a felekezeti hovatartozás mérése. A keresztelést szokták alapadatként megadni, akkor is, ha valaki nem tartja a hitét, hiszen ez a szentség egyszeri (kivéve az újrakeresztelő mozgalmakat, kisegyházakat) és az egész életen át egy meghatározott egyházhoz kötötten elkísér.[271] Ám a szociológusok is érzékelik, hogy ez a mód sem szerencsés, hiszen a vallásosságot éppen a dinamikájától fosztja meg. Nem lehet egyetlen adathoz kötni a vallásosság mérését egy olyan, a görög katolikusságot is érintő térségben, ahol az elmúlt évtizedekben az újszülöttek legtöbbjét valamilyen felekezethez tartozónak megkeresztelték, de mégsem tartotta a család, sem a megkeresztelt gyermek a hitét, sőt megkereszteltsége ellenére ateistának vallotta magát.[272] Éppen ezért a kelet-európai rendszerváltás után a legkülönbözőbb becslések látnak napvilágot a görög katolikusok mai számarányairól. A *9. táblázat* a kilencvenes évek első felének francia becslését tartalmazza.

268 A táblázat adatait l. *Görögkatolikus Szemle*. 1991. 12. sz. 9.

269 Már Lévi-Straus strukturalizmusát is üdvözölték e szempontból. Úgy vélték, hogy a struktúra fogalma lehetővé teszi a mérést, hiszen látszólag matematikai formulák is helyet kaptak az ilyen jellegű etnológiai kutatásokban: Bohannan, P. – Glazer, M. 1997. 583.

270 Neisser, H. 1970. 106.

271 Tomka M. 1973. 122–135.

272 Tomka M. 1988. 113–118.; uő 1994. 329–343.

A vallási kérdések finomabb megközelítésére ezért bevezették a belső *(intrinsic)* és külső *(extrinsic)* vallásosság fogalmát. A belső vallásosság mérésére egyedüli elfogadható technika az *önbesorolás*. A külső vallásosság árnyalt megközelítésére öt pontból álló (vallásgyakorlat, hit, viselkedés, vallási liturgia, kultuszokban való részvétel) mérési rendszert állítottak össze, felismerve azt, hogy vallásosság élő és termelődő folyamat.[273] Nem lehet úgy beszélni a vallási csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének. Átléphet statisztikai vagy jelen esetben vallási határokat is. A vallásosság mint változó entitás méréséhez tudnunk kell tehát, hogy milyen célból akarunk mérni, és pontosan meg kell határozni azokat az indikátorokat, melyek a vallásosság fogalmát árnyaltan lefedik. Az indikátorok (mutatók) változása jelezni fogja, hogy milyen vallásosságról van szó.[274] Példaként szeretnék hivatkozni a zsidóság vallási (és etnikai) statisztikai felmérésének nehézségeire, bár ezek a kérdések egyrészt egyediek, másrészt tipikusak. Egyediek, mert ennek a népcsoportnak a társadalomban turneri átmeneti (liminális) tulajdonságai vannak. Ismérvei homályosak, tagjait nagyon nehéz a társadalom által elfogadott klasszifikációs hálóban értelmezni.[275] Tipikusak, mert a zsidóság vallási statisztikai minősítése liminális társadalmi helyzetekben (háborúk, etno- és genocídiumok vagy a keleteurópai társadalmi rendszer összeomlása után) igaz más, „jobban" körülírható felekezetek tagjaira is. Példaként említhető a környező országokban a görög katolikusok második világháború utáni tényleges vallási és statisztikai önbevallásának eltérése. „Nem volt szerencsés" felvállalni a görög katolikus identitást a pravoszláv egyházba való beolvasztás után. Kárpátalján egy ilyen cselekedet a Szovjetunió távoli vidékein elvégzendő kényszermunkával ért fel.[276]

A vallási statisztikai magatartás tehát mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap. Ám ezek a magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően (pl. házasságkötés, politikai üldözés) változhatnak. Kvalitatív megközelítési móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat" megjeleníteni. Ebben a megközelítésben csak azt tudjuk megállapítani, hogy *egy adott* időpontban, valamilyen szempontrendszer alapján, ki milyen felekezethez tartozónak vallja magát. A néprajz részéről tehát az előbbiekben bemutatott fő kifogás fogalmazódik

273 Tomka M. 1973. 122–135.

274 Babbie, E. 1996. 103–106.

275 Turner, V. 1997. 52. – A zsidóság szociológiai rejtély? A zsidóság rítusközösség? – L. Papp R. 2000. 6–7.; Csíki T. 1999. 344. 58. jegyzet – Etnikai szempontból ugyanez mondható el a cigányságról is: l. *Az etnikai tér és a nemzetállamiság...* című tanulmányt.

276 Kész Margit mátyfalvi gyűjtése alapján.

meg a statisztikával szemben. Ám ha a kérdést megfordítjuk, azt látjuk, hogy a mérés a néprajzi adatok egyediségét *tompíthatja*. A néprajz ugyanis főként a *„sajátosan ott tipikusra"* irányítja a figyelmét, és nem helyez hangsúlyt a vizsgált népességben általánosan előforduló jelenségekre. A mérés ezeket a különbségeket kiegyenlítheti, azaz a továbbra is fontos, terepen végzett egyedi megfigyeléseket a tudatos mintavétel segítségével általánosíthatja. Az egzakt felmérés egyrészt megmutatja nekünk a vizsgált jelenségnek a populáció egészében előforduló *gyakoriságát*, tehát elkerülhetjük, hogyha a terepen valamilyen ritkaságot fedezünk fel, akaratlanul(!), de tipikusnak véljük.[277] Másrészt a statisztika segíti az empirikus tudományt abban, hogy a kultúra (jelen esetben etnikai és vallási változások) egyedi jelenségein keresztül nyomon követhető folyamatos dinamikájában megragadja az *állandóságot*, azaz mennyire mozdul a *teljes* populáció a változások irányába.

A statisztika tehát abban segít, segíthet az empirikus kultúrakutatásnak, hogy

1. a terepgyűjtések szubjektivitását kiküszöbölje;
2. a megfelelő mintavételi eljárással és így az adatok objektivizálásával, mérhetővé tételével a kvalifikáció után közelítsen a kvantifikációhoz, azaz a minőségi folyamatokat mennyiségi mutatókkal írja le, jellemezze;
3. általános értelmezési lehetőséget adjon az egyedi jelenségeknek;
4. a statisztikai felmérés segíthet kutatási problémák megragadásában, azaz a magasabb szintű összefüggések láttatásával lendületet adhat a további kutatásokhoz;
5. a módszereivel ki tudja küszöbölni az adatközlő egyedi információinak téves, az egész közösségre való általánosítását;
6. az adatok alapján – társadalomtudományokra nem jellemző módon – bár óvatosan, de előrejelzést is adjon, és a közösségben végbemenő kulturális *tendenciákról* mérhető információkat közöljön.[278]

A szálakra, azaz különböző összetevőkre szétbontott vallási dinamika fent bemutatott nehézkes mérésének eredményeit szinte lehetetlen térképen ábrázolni. Éppen ezért a vallásosság térképi megjelenítésénél az „egyszerűbb" utat, a felekezeti összeírásokból nyert adatokat alkalmazzák, ezért ezek csupán makroszintű *felekezeti* (és nem „vallásossági") térképek. A huntingtoni gondolatban is fontos szerepet játszó felekezeti térképekkel az az alapvető probléma, hogy milyen mérés alapján és milyen adatokat ábrázolunk? Az is gondot okoz a térképezésben, hogy nehezen lehet ábrázolni, ha egy területen különböző sajátosságok keresztezik egymást. Éppen olyan jellemzők találkozásait lehetetlen ábrázolni, melyek mentén esetleg komplex (jelen esetben etnikai és/vagy vallási) kulturális folyamatokról kaphatnánk térképi jelzést. A minőségileg vegyes területeket tehát csupán

277 Neisser, H. 1970. 116–118.

278 A statisztikáról szóló pontok Neisser, H. 1970. 122. nyomán, de gondolatának árnyalásával készültek.

információhiányos ábrázolással lehet bemutatni: „A kartográfia, mint maga a megismerés is, szükségszerű leegyszerűsítés, amely lehetővé teszi számunkra, hogy lássuk, hol vagyunk és merre haladunk."[279] A térkép tehát csupán *modell*, absztrakció. Egyes célokra jobban, más célokra kevésbé alkalmazható. Napjaink földrajzkutatói fokról fokra felismerik, hogy az észlelésnek és megjelenítésnek nagyon fontos a szerepe. A térképek szükségszerű leegyszerűsítések, melyek segítenek értelmezni a mai variánsok, rétegek, a nemzeti örökség *térre* gyakorolt időbeli hatását.[280] A térképek tehát csupán ikonikus (képszerű) és szimbolikus (jelszerű) modellek, melyek meghatározzák a mezo- és mikrokutatások térkereteit. Ezeken a szinteken van lehetőség az empirikus terepkutatásokra, a makroszinten értelmetlen pl. *„sajátos erdélyi identitás"* vagy a *„nyugatiasabb jellegű görög katolikus mentalitás"* kifejezés értelmezésére.

A mezo- és mikroszintű terek vizsgálatai csupán lokális, de annál árnyaltabb vallási térszerkezeti működési modelleket képesek megrajzolni. A huntingtoni makroszintű gondolatot a néprajz ezekkel a kutatásokkal tovább finomíthatja.

A szakrális tér mezo- és mikroszintű elemzési lehetőségei

1. Lokális vallási térmodellek

A mezoszint a közösségépítő folyamatok színtere, melyek befolyásolják az egyének, kis közösségek (család) mikroszintű önkifejezését és cselekvését. A mikroszinten pedig az egyén identitástudatának kialakulását modellezhetjük, a személyek közötti interakciókat vizsgálhatjuk.[281] Ezekről a szintekről csak a felekezeti identitás *térszemléleti* megközelítésének lehetséges irányait szeretném kiemelni.

A tér és identitás kapcsolatának mezoszintű elemzéseiben a szimbolikus térfoglalási eljárások elemzése kap hangsúlyt. A vallásos élet mindennapjai a kistáji központ (általában templom) köré szerveződnek. Ezek az objektumok azután a kiindulópontjai a tér további szakrális szimbolikus birtokbavételének. Minden vallás, így a görög katolikus is, magával hozza, kiépíti a saját szimbolikus tereit.[282] Néprajzi közhely, hogy egy községben elég először a templomtoronyra pillantani, a szakrális építményeket, teret szemügyre venni, és azonnal átfogó (bár természetesen felületes) kutatási, kiindulási képet kapunk az ott élők vallási identitásáról. Ennek alapján kialakulnak vallási-identitási tájtípusok (ökotípusok) is.[283] A szakrális tér építményeinek a térhasználata, a rítusok térszerkezete

279 Huntington, S. P. 1998. 28.

280 A kartográfiai tér fogalmáról: Pápay Gy. 1980. 50–57.; Foucher, M. 1999. 13.

281 Barth, F. 1996. 14.

282 Bartha E. 1993. 47.; Túrós E. 1996. 165–179.

283 Bartha E. 1993. 49.

alapján beszélhetünk lokális közösségi vallási térmodellekről, mintákról is. „A szakrális események saját térstruktúrával rendelkeznek, egyúttal azonban működésben tartják az adott helyi vallásmodell térszerkezetét is."[284] A néprajzban ezek a vallásmodellek a liturgikus élet, a vallásos szokások, a szentségek, szentelmények, a néphit, a valláserkölcs, vallásközi folyamatok és a kulturális kapcsolatok vizsgálatával fogalmazhatók meg. Ilyen kutatások alapján készült pl. Komlóska, Debréte és Rakaca lokális görög katolikus vallási térmodellje.[285] Bár a görög katolikus egyéni és közösségi identitás térszerkezeti és egyéb vonatkozásai még nincsenek feltárva, a kutatások szórványosak.[286]

A lokális vallási térmodellek vizsgálataiban fontos szerepet kap a felekezetek (és ennek következtében gyakran etnikumok) közötti szociális kapcsolatok (találkozások) elemzése, és ebből a szemszögből közelítik meg a kutatók a saját-idegen vallás (etnikum) viszonyát. A kutatások tehát az *egyedi*, a „sajátos" szakrális mikrotérségekre, a *helyekre* mint jellegzetesen elkülönülő, helyi hagyományok által befolyásolt történeti fejlődést bejáró alapvető térelemekre irányulnak.[287] Ebben a kvalitatív szemléletben már helye van az angolszász individuális (mentális) terek vizsgálatának, a földrajzi gyökerű, ökológiai antropológiában meghonosodott etnikai és vallási pszichomiliő (amit egy bizonyos individuum érzékel) fogalmának.

2. Proxemika, mentális terek, kognitív térképezés

A mezo- és mikroszintű vallási térszerkezeti elemzések másik néprajzi megközelítése a teret mint *információhordozó jelrendszert* kutatja. A proxemika a szakrális tér jelentéseiben az egyén és a közösség ismétlődő, céltudatos, funkcionális helyváltoztatásainak viszonylataira, a tér *használatára* kérdez rá.[288] A proxemika kutatási koncepciója mellett a tér szubjektív tudati leképződésének (a mentális térnek) vizsgálata a nyolcvanas évek végén új irányt jelentett a térbeli mozgás objektív szerkezetének abszolutista elképzelésével szemben. Megjelent a társadalomföldrajzban a relatív, *észlelt* tér fogalma.[289]

Ugyanezeken a (mezo-, mikro-) szinteken Bartha Elek kutatásai nyomán a nyolcvanas évek végén a vallási néprajzban is megjelent a geográfia behaviorista irányzatával párhuzamosan a belső térképek (kognitív térképezés) vizsgálata.[290] A vallási néprajz mellett a kilencvenes évek közepén az antropológia területén szintén megkezdődött a szimbolikus vallási terek kutatása.[291] Ugyanezekben az években a néprajz és az antropológia (politikai antropológia) területén szület-

284 Bartha E. 1992. 75.
285 Bartha E. 1992. 77–93.
286 Pusztai B. 1991. 15–18.; Szabó I. 1999. 337–356.; Bartha E. 1996. 191–201.; Oláh S. 1993. 99–120.
287 Nemes Nagy J. 1998. 86–89.
288 Gráfik I. 1995. 107.
289 Cséfalvay Z. 1990.
290 Bartha E. 1993.; uő 1995. 11.
291 Túrós E. 1995. 542–551.; uő 1996. 165–179.

4. ábra

A kultúrrégió kialakulása

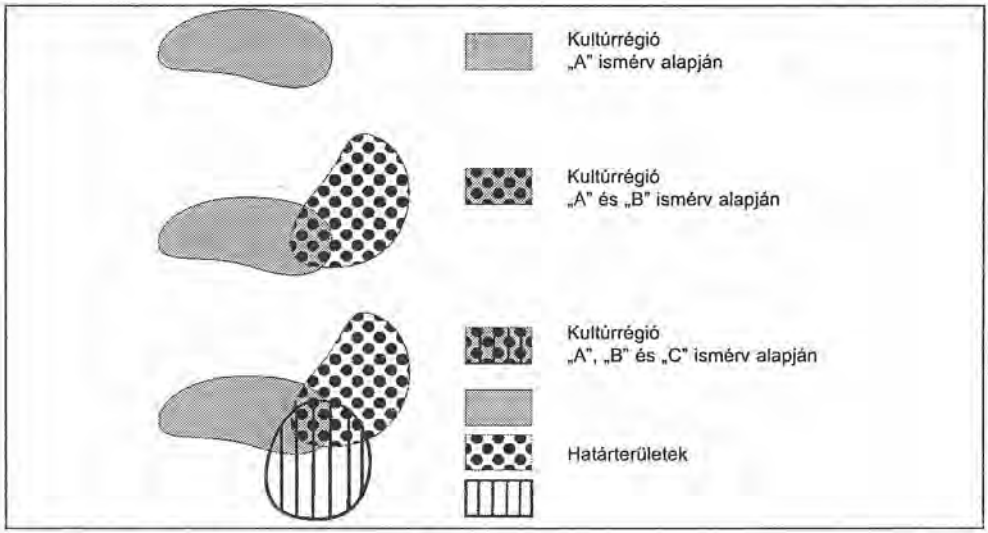

Forrás: Trócsányi A. 1998. 305. (Hagett P. nyomán)

tek tanulmányok a szimbolikus terek értelmezésére.[292] A kilencvenes évtized végén ehhez a kutatási irányhoz kapcsolódnak a merev tájtörténeti határok (etnikai terek) dinamikus mentális átértékelése kapcsán írt tanulmányok.[293]

Az abszolút (mozdulatlan objektumokkal beépített) teret tehát felváltotta a vallási néprajzban a *dinamikus* tér fogalma: a valós környezet elemeihez olyan többletjelentések – pl. érzelmek – kapcsolódhatnak a kognitív térben, amelyek kiemelik azokat a fizikai környezetből. Kiszélesedik a szakrális táj (tér) jelentése. A szent teret a profántól az a jelentéstartalmi többlet különbözteti meg, amely az egyént és a közösséget vallásosságának gyakorlására készteti vagy emlékezetébe idézi a vallást.[294] Így „mentális térképeket" lehet felvázolni, amelyek a vallási identitás fontos ikonjai.[295] A különböző felekezetek mentális tereinek átfedéseinél, találkozásainál kialakuló szimbolikus határhelyzetekben (pl. házasságkötés) vizsgálhatjuk a vallási identitás működését. Olyan helyzetekre érvényes tehát ez a fajta vizsgálat, ahol fontos a vallási hovatartozás, és befolyásolja a helyzetben betöltött viselkedésmintákat.[296] A vallási öntudat szimbolizációja tehát igazán az

292 Szimbolikus (mentális) terek néprajzi kutatásának leírása gazdag hazai és nemzetközi szakirodalmi összefoglalással: Sztankó P. 1998.; Takács A. 1992. 745–759.; A. Gergely A. 1996.

293 Sztankó P. 1997. 517–539.; Barna G. 2000. 689–701.

294 Bartha E. 1992.

295 A tér – többek között a mentális tér és az identitás kapcsolatának – kutatására interdiszciplináris vizsgálatok lehetőségeiről ld. Janus 1987. tél.

296 Biró A. Z. 1996. 247–277.

5. ábra

A görög katolikus kultúrrégió

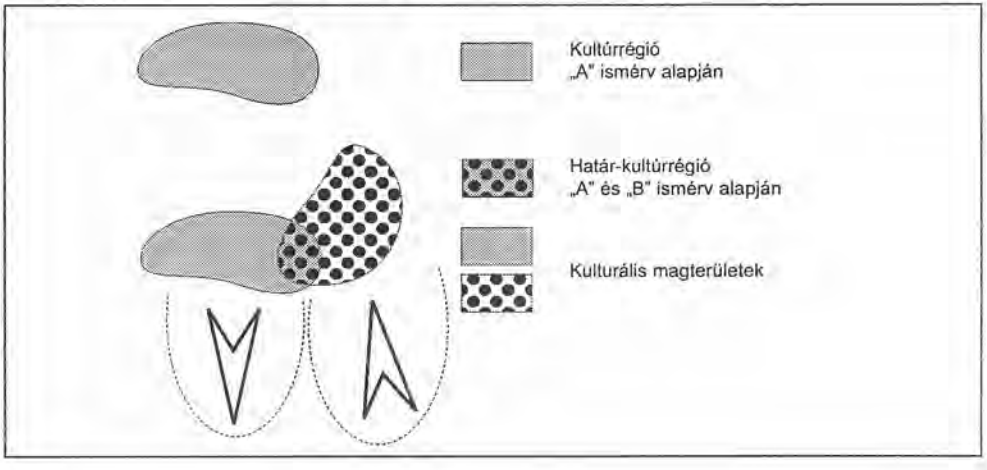

eltérő felekezethez való viszonyulásán keresztül értelmezhető. A vallási identitás – hasonlóan tehát az etnikaihoz – állandó, élő folyamatként értelmezhető.

3. Statisztikai-geográfiai módszer

A társadalomföldrajzban a fenti kvalitatív térszerkezeti (relatív tér) megközelítés mellett először az etnikai, majd a vallási identitás kvantitatív elemzése is megjelent.[297] A kérdés az, hogy történeti, geográfiai (abszolút tér), politikai, közigazgatási, egyháztörténeti folyamatokat tükröző felekezeti, etnikai statisztikai adatok hogyan adják (adhatják) vissza egyének, kis közösségek vallási identitásának alakulását, formálódását? Ezeket a kérdéseket vizsgáló társadalomföldrajzi írások szemléleti bipolaritással közelítik meg a vallási hovatartozást. Egyrészt a felhasználható, elérhető statisztikai (tehát eleve *zárt*) adatokból mérhető módon rekonstruálják az adott közösség felekezeti változásának alakulását, másrészt a terepen végzett tapasztalati (leírás, interjúk, megfigyelések) adatnyerési módszerrel, egyéni élettörténetek, sorsok elemzésével árnyalják a felekezeti hovatartozás „száraz" adatait. Mivel az ilyen jellegű vizsgálatokhoz (pl. a települési szintű felekezeti térképekhez) konkrét adatokra van szükség, a két etnikai és vallási kutatási felfogást (eszszencialista, konstruktivista) igyekszik egymáshoz közelíteni. Ez azt jelenti, hogy az adott, hivatalos statisztikai felmérési mód (zárt kérdőív) kiegészítésére a *kérdéseket nyílttá teszi*, azaz a felekezeti hovatartozás „száraz" felvétele mellett ezeket a kvantitatív felekezeti összeírási adatokat és *a jelen* felekezetei, vallási viszonyait, térszerkezeteit árnyaló *egyéni élettörténetek, vélekedések* is felvételezésre kerülnek. A néprajzi módszerekkel felvett anyagokkal tehát a statisztikai adatok és földrajzi térszerkezetek alakulá-

297 L. az első ilyen jellegű kutatást az *Etnikai ütközözóna* ... című tanulmányt.

sa „mögé" lehet pillantani.[298] Ezekben a kutatásokban a fő cél az, hogy a hivatalos statisztikai adatokon nyugvó vallási folyamatokat a mikrovizsgálatok finomítsák. Fontos például, hogy megkérdezett milyen fordulópontokhoz, eseményhez vagy *folyamathoz* köti a vele egy közösségben élő, és így általa jól ismert személyek élettörténetében az etnikai és/vagy vallási identitást és annak esetleges változását. Így megközelíthető az a probléma is, hogy egy-egy közösségben a nem igazán mérhető vallási viszonyok pontos statisztikai számokká való redukálása milyen torzulásokat eredményezhet.

Az etnikai és a vallási identitás fent bemutatott hasonlósága és találkozási pontjai mellett azonban a két dimenzió közötti két fontos és lényegi különbséget nem lehet elhanyagolni: *a vallásnak egyrészt nyelveken, nemzeteken, „etnicitáson" túlmutató egyetemes integráló, másrészt a nemzeti hovatartozás különbségeit konzerváló szerepe is van.* A vallási tényezők az etnikai különbségek elmosódásának irányában hathatnak. És mint az a fenti, nemzetállami elemzésben bemutatásra került, az azonos vallási hovatartozás integrálni képes nyelvileg nem egyező népeket is (vallási nemzet: iszlám). Ugyanakkor a vallás konzervatívabb az etnikai identitásnál.[299] A felekezeti hovatartozás hosszú időszakra megőrizheti az egykori etnikai hovatartozást. Ezt a megállapítást az „etnicitás" és a vallásosság összefüggése kapcsán úgy lehetne árnyalni, hogy a vallásosság – főként etnikai kisebbségek esetében – *fékezheti* az „etnicitás" dinamikáját. Bár a fentiekben az „etnicitást" és a vallásosságot is változóban, mozgásban lévő entitásként mutattam be, a vallási hovatartozás változása hosszabb folyamat. Az ország- vagy nyelvváltást a legkevésbé követi felekezeti kiszakadás. Ezt a jelenséget általában mérési alapként szokták értelmezni, mellyel egy ország egykori nemzeti, etnikai kisebbségeinek számarányaira lehet következtetni. Magyarországon éppen a görög katolikusok számából az asszimilálódott ruszinság megközelítőleges „valamikori" arányaira következtethetünk. A vallási hovatartozás ilyen értelmű hosszabb változását csak a külső *(extrinsic)* vallásosság fogalmára (tehát a felekezeti hovatartozásra) értem, a belső *(intrinsic)* vallásosság bármilyen pszichikai, mentális esemény (pl. egyéni tragédia) hatására *hirtelen* megváltozhat.

A vallás fent vázolt két szerepe (etnikai integráló vagy etnikai konzerváló) között tehát *átmenet* lehetséges. Az adott vizsgálati szint kutatási keretei, *lehetőségei* döntik el, hogy mely mozgás érvényesül. A huntingtoni nemzetállami makroszinten azt mondhatjuk, hogy bármilyen tendencia megállapításá-

298 Ezzel a szemlélettel készült etnikai identitást és térszerkezetet vizsgáló munka: Keményfi R. 1998. – A módszer részletes bemutatását l. Keményfi R. 1998. – A görög katolikus mezotérben: az előző, etnikai felmérési módszert követő hasonló komplex földrajzi jellegű dolgozatok l. Ilyés Z. 1998; uő 1999. 285–299.

299 Bartha E. 1984. 100.; uő 1987a. 194–217.; uő 1987b. 238–247. – A vallás etnikumok közötti integráló szerepére utal a katolikus román papok példája, akiknek az etnikai identitását nem a nyelv, hanem a vallás adja. Ők nem románok, hanem katolikusok. – Zalatnay I. 1991. 4.

hoz nagy mintavételi merítésen alapuló állami adatokra és az adatbázis viszonylagos *stabilitására* van szükség, ám nagyobb léptékű térszerkezetek vizsgálatát teszik ezek az adatok lehetővé. A huntingtoni gondolatban ez az alapvető, a fő kulturális jellemzők alapján körvonalazható és átfogó térszerkezeti egység a *kultúrrégió*. A földrajzi kultúrrégió olyan terület, amelynek társadalma valamely kulturális ismérv alapján összetartozik. A néprajz hasonló definíciója a kulturális régióról: az a földrajzilag kijelölhető nagy táj, amelyen a kultúrának egy történelmileg kialakult, viszonylag stabil, folytonosságot mutató, a környezetétől eltérő struktúrája létezik.[300] A definíciók általánosságából az olvasható ki, hogy kultúrrégió kreálása igen önkényes, tartalma képlékeny.[301] Ha a hangsúlyt a vallás etnikai integráló vagy etnikai konzerváló szerepére helyezzük, akkor két – bár erősen korlátozott érvényességű – makroszintű modell állítható fel attól függően, hogy mely szerep érvényesül.

a) Formális kultúrrégió: olyan területi egység, melynek lakosai egy vagy több kulturális aspektust figyelembe véve közös jellemvonásokkal rendelkeznek. Jellemzője a *homogenitás*, a tagok közötti nagy *kohéziós* erő. Az európai görög katolikus terület jellege alapján például tipikusan a formális kultúrrégiók közé sorolható. A vallás *inkább* etnikai integráló szereppel rendelkezik.

b) Funkcionális kultúrrégió: kulturális jegyeiben heterogén, társadalmi, politikai funkció mentén szerveződik. A funkcionális kultúrrégió csomóponttal, központtal rendelkezik, ahonnan a funkciókat koordinálják. Ide tartozhat a Róma központú római katolikusság, amely vallás ebben az esetben *inkább* etnikai konzerváló szereppel rendelkezik. Európában például a politikai egységesítési törekvések – ellentétben a görög katolikus területekkel – nem e vallás mentén szerveződnek, hanem az egységes gazdasági, politikai, közigazgatási keretek megteremtése után az egyesült területek nyelvi sokszínűségének egyik fontos, meghatározó, a lokális etnikai, vallási hagyományok konzerválásában szerepet játszó, de nem alapvető vonása lesz.[302]

Az európai görög katolikus terület jellege alapján a *formális* kultúrrégiók közé sorolható: közös, homogén műveltségi (jelen esetben vallási) jellemvonások kötik össze az itt élő népcsoportokat. A két – földrajz, néprajz – tudomány a kultúrrégiók elemzése kapcsán abban is egyetért, hogy azok igen ritkán rendelkeznek éles határokkal, kiterjedésüket csak *közelítéssel* lehet megrajzolni. Hagget alábbi ábrája a kultúrrégió kialakulását modellezi *(4. ábra)*.[303]

Az ábra jelentését azonban *megfordítottam*.

Ha a görög katolikus teret „belülről" szemléljük, természetesen a latin és a keleti kereszténység a bizánci rítusú katolikus egyház határterületeinek felel

300 Trócsányi A. 1998. 304.; Paládi-Kovács A. 1984. 61–73.

301 Trócsányi A. 1998. 305.

302 Bár természetesen beszélhetünk kereszténység által egyetemesen integrált kultúr*területről* is. A kultúrrégió-típusok definíciói: Trócsányi A. 1998. 304–307. nyomán.

303 Hagget ábráját idézi: Trócsányi A. 1998. 305.

meg, azonban a történeti, néprajzi, földrajzi hagyomány soha nem így beszél erről a kultúrrégióról, hanem mindig „kívülről" láttatja ezt a térséget, azaz a világ két nagy kultúrterülete közötti határtérségként vizsgálja a görög katolikusok települtségi sávját. A nyíl a görög katolikusság területi növekedésének irányát mutatja *(5. ábra)*. A jogi viszonyok megszilárdulása, az egyházi szervezet kiépülése, ortodox települések unióra lépése észak–dél tengely mentén, lineáris geometriai modellben zajlott. Ha nem a valós szerepét, hanem az unióra lépés időpontját tekintjük, akkor a lengyel terület a centrum, és a görög katolikus kultúrrégió centrifugálisan terjeszkedett. Ez a folyamat az adminisztratív intézkedések miatt századunk közepén megfordult. A látszólagos (sőt időközben megszüntetett – 1838/39 – lengyel) központ felé, délről északra *centripetálisan* szorult vissza a görög katolikusság területe. Majd a kilencvenes években az egykor összefüggő kultúrrégió felszakadozva, szórványokként éledt újjá.

A görög katolikusság tehát horizontális térfelosztásában kulturális határterületként térfelosztási eszköz lehet Európában. A határ fogalma négy alapvető funkciót hordoz: az elválasztást, az összekapcsolást, az ütközést, a szűrést.[304] A görög katolikus „köztes tér" kultúrrégióként éles határokkal nem rendelkezik. Maga ez a térség nem vonalszerűen elválasztó térelemként (gát – *barrier)*, hanem a fentiekben leírtak alapján *dinamikus határzónaként* működik. Az egyes tudományok a jellegüknél fogva a fennmaradó három határtípusként értelmezik az európai görög katolikus egyház területét.

A politikai gondolkodásban napjainkban a görög katolikus sáv a Nyugat mesterségesen kialakított keleti védősávja, *szűrőzónája (filter)*. Köztes-Európát és benne a görög katolikus sávot az egységesült Európa szerződéses területévé emeli, ám továbbra is *peremi, tranzit* térségként kezeli *(14. térkép)*.

A földrajzi modellek és a történelem ezt a sávot makroregionális elemzéseiben szintén elválasztó közegként, folytonosan mozgó, térben előrehaladó, kiterjedését változtató (l. fentebb Szűcs és Beluszky értelmezéseit), *ütközőzónaként (frontier)* mutatja be.

A néprajzi elemzések viszont a görög katolikus közösségeknek nem az elválasztó jellegét emelik ki, hanem műveltségük alapján a határt mint *összekötő*, összekapcsoló sávot (kontakt- vagy kontaktuszóna) vizsgálják.

Természetesen ezek a modellek és alapelvek – mint bemutattam – csupán makroregionális felekezeti „térszerkezeti mozgásterek" fő, *látszólagos* jellemvonását tükrözik, és tudományonkénti (földrajz, néprajz) értelmezési kereteit szabják meg. A két – földrajz, néprajz – tudomány a kultúrrégiók elemzése kapcsán például abban is egyetért, hogy azok igen ritkán rendelkeznek éles határokkal, kiterjedésüket csak *közelítéssel* lehet megrajzolni. Nem mutatják, nem mutathatják viszont a mezo- és mikroszintű kutatásokkal előhívható, egyedi helyekhez köthető vallási identitási minták sokféle variációját.

304 Nemes Nagy J. 1998. 141.

A tér megjelenítése

Vegyes etnikumú települések etnikai besorolása a 18. században. Dályi András kísérlete és a század forrásainak etnikai értékelései

„Nem tsak természeti állapotjára, és természet ajándékaira nézve – hanem népességre nézve is Magyar ország Európa kitsinyben –; mert majd minden Európai nép-törsökök, nyelvek, vallások, foglalatosságok, kultúra grádusok, s végre élet módok, erköltsök és szokások is itten találják fel Hazájtokat." – írta Csaplovics János 1822-ben Magyarországról.[305] Ezeket a mondatokat történészek, néprajzosok és a magyar táj történeti alakulásával foglalkozó kutatók idézik állandó jelleggel, hiszen találóan jelzik e sorok a 19. századi Magyarország kulturális változatosságát és a sokszínűség révén az ország „európaiságát". A csaplovicsi gondolatban említett kulturális és etnikai sokszínűség már a 18. században is jellemezte az országot. Ám ez a tarka kulturális mozaik igazi jelentőségéhez csak *a későbbi évszázadokban* jutott. Az etnikai kérdés teljesen mást jelentett a 18. században, mint a 19. század második felében vagy manapság. Ha szemügyre vesszük a korabeli „etnikai térképeket" és a népszámlálásokat, akkor azt láthatjuk, hogy a települések etnikai megoszlása, illetve az adott településen élők nyelvi aránya csak periferiális szerepet játszik a térképeken és az összeírási íveken.

Az első magyarországi etnikai térképet csak a század végén, 1791-ben készítette el saját lexikonjára támaszkodva Korabinszky János (méretarány: 1:1 millió), amely térkép nem is az etnikai határok felrajzolása miatt vált híressé, hanem mert erre a térképre vitte fel az angol utazó, Townson Magyarország kőzetszerkezetét, és ennek a cselekedetének köszönhetően 1797-ben megszületett az első hazai petrográfiai térkép is.[306] Az 1720-as népösszeírás neveinek nemzetiségi alapon történő feldolgozására is csak a 19. század végén került sor, mivel a korabeli számlálóíveken még nem szerepelt a nyelvi vagy etnikai hovatartozásra kérdező hasáb.

305 Csaplovics J. 1822. III. 51.

306 Korabinszky János (Korabinsky Johannes Matthias) 1791 *Novissima regni Hungariai potomographica et telluris productum tabula.* Wien OSzK Térképtár TM 6392., OSzK TM 6392. – Korabinszky nemzetiségi térképét Arató Endre munkájának mellékletében is megtaláljuk. – Arató E. 1960. Townson tevékenységének a Korabinszky-térképpel való kapcsolatáról: Vallance, T. G. – Torrens, H. S. 1982. 391–398. A térképpel kapcsolatos fenti bekezdés Plihál Katalin kutatása nyomán állt össze: Plihál K. 1999. 43–46.

Bél Mátyás *Notitiájában* olyannyira mellékes a községek etnikai jellemzése, hogy számos település esetében – még az olyan (mai értékelésünk szerint) „kényes" területeken is, mint az etnikai határ mente – el is maradnak az ilyen információk. Az 1773-as lexikon első tervezési szakaszában sem volt még szó arról, hogy a nyelvi megoszlást is jelezni kell a számlálóíveken.[307] Ez a hasáb csak később kerül a gyűjtőlapokra, és tulajdonképpen csak *kiegészítő* információt jelent ahhoz a fő rubrikához, hogy a felvett település neve az adott terület nemzetiségeinek nyelvén hogyan hangzik (végül is egy, a közigazgatásban használható helységnévtár elkészítése, s nem a „haszonnal nem bíró" nyelvi viszonyok feltérképezése volt elsősorban a cél).[308] A lexikonnak tehát a 18. században még nem az volt az elsődleges rendeltetése, hogy abból nyelvi-etnikai térképeket szerkesszenek.

De vajon mekkora lehetett a 18. században az a küszöbérték (ha egyáltalán volt ilyen), az az etnikumok közötti arány, melytől a kialakuló statisztika művelői egy települést vegyes etnikumúként jelöltek? Hogyan ítéltek a korszak (18. sz.) államisméit, statisztikai lexikonjait író szakemberek a települések etnikai összetételéről, azaz a nemzetiségi adatokat is tartalmazó lexikonok milyen számarányoktól jeleznek vegyesnek egy községet?

Legfontosabb és egyben etnikai adatokat is tartalmazó forrásköteteink Korabinszky és Vályi[309] települési lexikonai. Az utóbbi pontosabb, és szinte az összes községet, várost tartalmazza. Megpróbáltam rekonstruálni, hogy Vályi András az etnikai keveredettség értelmezésére milyen módon állíthatta fel az *igen árnyalt kategóriákat* lexikonjában. *A százalékos értékek azt jelentik, hogy a magyar nevek aránya mekkora az összes névanyaghoz képest.* Gömör megye esetében ezek a kategóriák a következők:

1. **elegyes tót:**[310] *Derencsény: 7,5%, Hizsnyó: 0%, Gencs:10%, Ispánmező: 9,7%,* **átlag: 6,8%;**
2. **elegyes tót és magyar:** *Apáti (Kishont vm.): – nincs adat;*
3. **tót és magyar:** *Abafalva: 22,2%, Bugyikfalva: 2,4%,* **átlag: 12,3%;**
4. **elegyes:** *Alsóbátka: 100%, Alsószuha: 76%*[311], *Cakó: 54,1%, Helpa: –, Krasznahorkahosszúrét: 72,3%, Kerekgede: 41,6%, Keszi: –, Koprás: 0%, Murányiehota: 0%, Ratkólehota: 0%, Ratkószuha: 0%, Répás: 2,1%, Rudna: 38,8%, Sumjác: –, Susa: –, Szirk: –, Závadka: –,* **átlag: 34,9%;**

307 Lexikon locorum regni Hungariae... 1920. I.

308 Fontos kiegészítő kötet az 1767 óta folyó úrbérrendezéshez is.

309 Korabinszky J. 1786.; Vályi A. 1796–99. I–III. Az előbbi művet a sok hiányzó település miatt csak kiegészítő forrásként használtam, és nem egy külön időpont (1786) etnikai térképének megszerkesztésére. Ehhez hasonlóan alkalmatlan Bél Mátyás munkája is teljes adatsorok felállítására, mivel sok település esetében nem közöl etnikai jelleget.

310 Az egyes kategóriák helyesírása az eredeti Vályi-lexikont követi.

311 A kuriális községek az 1753/54-es nemesi összeírásban szereplők számával együtt lettek feltüntetve.

5. magyar és tót: *Csucsom: 18,9%, Lice: 65,4%,* **átlag: 42,1%;**
6. elegyes magyar és tót: *Fillér: 2,3%, Gerlicze: 0%,* **átlag: 1,1%;**
7. elegyes magyar: *Ajnácskő: 83,3%, Balogfala: 100%, Béna: 100%, Gesztete: 100%, Jólész: 41,1%, Kánó: 87,5%, Nadabula: 25%,* **átlag: 76,7%.**

Vályi kötetei a századvég nemzetiségi állapotait tükrözik. Hogy százalékos értékeket az egyes településekre és kategóriákra meg tudtam adni, az annak köszönhető, hogy Ila Bálint a nevek alapján körültekintően feldolgozta az úrbéri tabellák (1773) névsorait.[312] Ezekkel az eredményekkel egészítettem ki Vályi húsz évvel későbbi települési felmérésének az általa vegyesként ítélt helységeit. Az úrbéri táblák neveinek és Vályi értelmezésének összevetése azonban több problémát is magában hordoz. Az egyik szembeötlő nehézség, hogy a rovatokban kiugróan „nem odaillő" települések is vannak (nagy az értékszórás). Ennek okait egyrészt a két adatbázis között eltelt húsz évben (beköltözések),[313] másrészt a Vályi által használt források úrbéri eredményeinek eltérő anyagában kell keresnünk.[314] Harmadszor az úrbéri felmérés névanyagából hiányzó nemesek száma is több százalékkal módosíthatta Vályi községekre vonatkozó későbbi nemzetiségi megítélését. Negyedszer pedig ezek csak *családnevek*, hogy egy-egy név mekkora nagyságú családot takar, arról a szaktudomány csak átlagszámokat tud megadni.[315] Ezek a problémák azt eredményezik, hogy a számok itt is *tájékozódási jellegűek, és csak „valamilyen" etnikai jelleget adnak vissza.*

A vázolt forráskritikát ki kell még azzal a felvetéssel is egészítenünk, amelyre nem tudunk választ adni: *Miért éppen ezek a települések kerültek Vályinál az etnikai kevertség valamely osztályába?* A gömöri úrbéri névsorok majdnem az összes településen vegyesek, és sok helységben – nem is elhanyagolható számban – említenek az adott helységben élő etnikumtól eltérőhöz tartozó családfőket,[316] mégsem kerültek a kevert osztályok egyikébe sem.

A felsorolt nehézségek miatt úgy jártam el, hogy a Vályi által kialakított kategóriák statisztikai értékeinek megállapításához a sok bizonytalanként feltüntetett név miatt (ami az etnikai arányokat módosíthatja) az egyes kategóri-

312 Ila B. 1944–1969. II–IV. A nevek etnikai elemzése a negyedik kötetből már kimaradt.

313 Az 1773-as évet követő szlovák betelepülés problémájával Ila azoknál a községeknél találkozik, melyek nem szerepelnek az úrbéri névsorokban, és ezek népességi adatait csak az 1828-as összeírásból kaphatta meg. Ila felhívja a figyelmet arra, hogy a kapott számok már nem hasonlíthatók össze az ötven évvel azelőttiekkel, minthogy a század végén meginduló szlovák bevándorlás már módosította a községek etnikai megoszlását. – Ila B. 1976. I. 428.

314 Vályi nem saját tereptapasztalataira, hanem a tíz évvel azelőtti (1786), igen hiányos Korabinszky-lexikonra, közvetlenül a vármegyétől és szolgabírói járásoktól kért jelentésekre és az egyházmegyék adataira támaszkodott, amely adatbázisokat szintén lehetséges, komoly hibaforrásként kell értékelnünk. – Vályi A. 1799. II.; Batizi A. 1935. 29.; Kovacsics J. 1963. 11. – Bár meg kell említenünk, hogy már az ő számára is rendelkezésre állt az úrbéri táblák névanyaga.

315 Dávid Z. 1957. 145–200.

316 Pl. elég csak a mezővárosokat említeni.

ákban szereplő települések *százalékainak átlagát* vettem. Az első rovatba a szinte színtiszta szlovák községek kerültek. A magyarok aránya (átlagos arány) *tíz százalék* alatt marad. A sor másik végén álló, ellentétes etnikummal meghatározott hasonló kategóriába (elegyes magyar) viszont már olyan községek is bekerültek, ahol a szlovákok aránya a *huszonöt százalékot* is elérheti.

1. kat.: 10% > magyar (átlag);

7. kat.: 20-25% > szlovák (átlag).

A második oszlopba Gömör megyében nem tartoznak települések. A szomszédos Kishont Apáti községe szerepel, de ennek a településnek nincs meg a nemzetiségek szerint feldolgozott névanyaga.

Az ellentétes „elegyes magyar, és tót" csoporthoz két helység tartozik, és magának a teljes rovatnak a besorolása is igen bonyolult. Bár a falutörténetek (és az úrbéri összeírás) szerint a 18. században mindkét település szláv volt, ám az 1773-as helységnévtárban *Gerlice* magyarként szerepel, ami a nullánál nagyobb arányú magyarságra utal*(hat)*.[317]

A negyedik lépcsőfokon azok a falvak állnak, melyekben a magyarok aránya *meghaladja a tíz százalékot*, de kisebbségben vannak; a szlovákság döntő súlylyal van jelen. De az ellentétes fokon (magyar, és tót) a szlovákok aránya *ötvenhatvan százalék* is lehet!

4. kat.: 10% < magyar (átlag);

6. kat.: 60% > szlovák (átlag).

Az egyetlen kategória, amivel úgymond „nincs komolyabb gond", az az *elegyes*. Bár az egyes települések tekintetében itt is hatalmas kilengések vannak, de e névsorban található *Cakó* is, az egyetlen olyan község, melyet Bél Mátyás kivételével minden korabeli forrás (helységnévtár, Korabinszky, úrbéri névsor és maga Vályi is) vegyesnek jelöl. *Cakó* a maga ötvennégy százalékos magyar arányával az igazi, „klasszikus" etnikai kevertséget képviseli. S bár ez az osztály az átlagos harmincöt százalékos magyar képviseletet jelöli, *mégis ezt a rovatot tekinthetjük a megközelítően egyenlő arányú nemzetiségi megoszlást mutatónak*. Ennél a „biztosabbnak tűnő" kategóriánál is vannak labilis tényezők: a ruszin települések. A százalékos kategóriákat a magyarság arányának jelzésére építettem fel, ezért nem jelzik az egyes egységek az Ila névanyag-feldolgozásában szereplő orosz (ruszin) névanyagot! A negyedik kötetben, amely „szerencsétlen módon" az észak-gömöri ruszin településeket is tartalmazza *(Sumjác, Telgárt, Závadka)* nincsenek meg a névsorok nemzetiségek szerinti osztályozása, tehát nem tudjuk azokat Vályi kategóriáival összevetni. A problémát azonban indikátorként a gömöri *Telgárt* jól mutathatja, melynek nincs meg ugyan az etnikai névmegoszlása, de Vályi a települést *tót–orosz* etnikumokkal mutatja. Az *elegyes* kategória tehát a ruszin, a még nem asszimi-

317 Vagy ennek a községnek az esetében a helységnévtár egyszerűen hibás adatot tartalmaz.

lálódott szintén gömöri *Koprás, Sumjác* és *Závadka* esetében[318] jelölhet *tót–ruszin* és nem *tót–magyar* elegyességet is.

De ha a felállított kategóriákat az alább bemutatandó *Ugocsa megye* példájával is alátámasztva általános érvényűnek tekintjük (l. alább), akkor az etnikumtól (akár a magyarságtól) függetlenül ezeken a vegyes településeken az etnikai arány megközelítőleg fele-fele kellett hogy legyen.[319]

A fenti fejtegetésből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Vályi munkája *számszerű pontos kategóriák felállítására* ***nem*** *alkalmas*, az eredmények ***nem*** meggyőzők, statisztikailag nem támaszthatók alá, viszont ez az igen árnyalt Vályi-féle etnikai „keveredettségi" sorrend a lépcsőfokról lépcsőfokra érvényesülő *trendet* mutatja, pontosan azt, *hogy az egyes, egymást követő kategóriákban növekszik avagy csökken a kevertség mértéke egy adott településen.* Nem maradt fent arra vonatkozó forrás, hogy Vályi vajon mi alapján és menynyire tudatosan építette fel a vegyes etnikai kategóriáit. Ám Szabó István *Ugocsa megyéjében* (1937) szintén megtaláljuk a megye úrbéri tabelláinak etnikai szempontú névfeldolgozását. Ezt a sort összevetve Vályi vegyes kategóriáival, ezen a területen a következő eredményt kaptam:

1. **elegyes oláh (v. orosz):**[320] *Batarcs: 5,6%, Csarna: 17%,* **átlag: 11,3%;**
2. **elegyes orosz (v. tót) és magyar:** –;
3. **orosz (v. tót) és magyar:** –;
4. **elegyes:** *Bábony: 100%, Bökény: 45,7%, Kistarnya: 15%, Nagyszőllős: 37,1%, Nagytarna: 26%, Tiszaújlak: 68,8%,* **átlag: 48,7%;**
5. **magyar és orosz (v. tót):** *Csepe: 30,6%, Feketeardó: 36,7%, Hetény: 25%, Kökényesd: 56,3%, Mátyfalva: 29,6%, Nevetlenfalu: 40%, Salánk: 80%, Szirma: 18,7%, Tekeháza: 44,6%, Tiszaújhely: 35,8%,* **átlag: 39,7%;**
6. **elegyes magyar és orosz (v. tót):** *Fancsika: 30,9%;*
7. **elegyes magyar:** *Gödényháza: 100%, Szőllősvégardó: 11,7%, Túrterebes: 47,9%,* **átlag: 53,2%.**

A felállított kategóriák Ugocsa megye esetében sem jelentenek pontos százalékos, statisztikai sorrendet, ám az etnikai keveredettség mértékére, trendjére, *ugyanúgy*, mint Gömörben, itt is következtethetünk. Ha statisztikai sorrendet nem is jelentenek az egyes rovatok, de Vályi munkájában mégis felfedezhetünk egyfajta vegyes etnicitási rendezési elvet: Vályi Ugocsa megye kevert községeinek leírásánál is *ugyanolyan jelzős kategóriákat alkalmaz*, mint a gömöri településeknél.[321]

318 *Koprás, Závadka:* Ila szerint eredetileg mindkét település rutén volt. *Koprás* a 18. század végére *tót–rutén* faluvá vált. *Závadka* pedig csupán a 19. század első felére válik szinszlovákká. Erre utalhat Vályi is a községek *elegyes* osztályba sorolásával.

319 A tapasztalatom azt mutatja, hogy Vályi két etnikum közösségére használja a keveredettség mértékét jelentő jelzős szerkezeteit. Ha három vagy annál több és egyben meghatározó etnikum él együtt egy településen, akkor már külön-külön mindegyiket kiírja. L. a városokat.

320 Az egyes kategóriák helyesírása az eredeti Vályi-lexikont követi.

321 Ez igaz a többi vármegyére is!

A Vályi-féle lexikon tehát csak etnikai *jelleget* jelöl meg, és nem ad *mérhető* irányszámokat. Ám a 18. század nemzetiségi viszonyainak *későbbi elemzései* között találunk olyan munkákat, melyek nem kerülhették meg az etnikai jelleg „számszerűsítését", és ezzel kapcsolatban az etnikai határ kiterjedésének kérdését. Az egyik ilyen kiemelkedő írás Kniezsa István szintén a nevek elemzésén alapuló és a szlovák-magyar nemzetiségi határ környékét érintő vizsgálata.[322] A szerző maga is komoly kihívást lát a kevert lakosságú településekben: *„a lexikon* (az 1773-as helységnév – K. R.) *adatainak az a nagy hibája, hogy csak a többségi nyelvet jelöli meg s nem tudjuk meg belőle, volt-e a helységben más nemzetiség is, és ez milyen erős. Van ugyan néhány helység, amelynél két nyelvet (sőt, városban hármat is) említ ..., pedig az úrbéri összeírások névanyaga alapján ilyennek nagyon soknak kellett lennie. Nemcsak szlováknak jelzett falvakban találunk sok magyar családnevet, hanem természetesen a magyarokban is sok szlávot."*[323] Kniezsa maga is csak a *keveredés mértékéről* beszél. Azonban általános aránymegjelölést találunk vizsgálatai eredményében. A szerző kérdése arra irányul, hogy két igen kevert területen[324] hol lehet meghúzni az etnikai határt a szlovákság és a magyarság között. A településeknél az egyértelmű és elfogadott *ötven százalék fölötti* nemzetiségi arányt jelöli meg, melytől egy település vagy szlováknak, vagy magyarnak minősíthető. Ezzel egyben *egyetlen vonallal meghúzhatóvá válik az etnikai határ* is. A kevert lakosságú településekre, és így a nemzetiségi határ mentén húzódó *multietnikus sávra* vonatkozó jelzői viszont (pl. jelentékeny kisebbség; erős kisebbség; asszimilációs erő egy vegyes etnikumú településen; csekély számú kisebbség; erősen vegyes lakosságú község) mégis használható számokat adhatnak, ugyanis a Kniezsa által példaként felhozott kevertnek ítélt települések névsoraiban a kisebbség megoszlása a 20-30 százalékos átlag között mozog.

Hasonló nyelvhatárvizsgálataiban Kovács Alajos az *„inkább magyar, inkább szlovák többségű"* osztályokkal írja le a többnemzetiségű településeket. De számadatokat is találunk arra vonatkozóan, hogy milyen aránytól tekint egy települést tisztán egyetnikumúnak. Ezt a határt *tíz százaléknál* húzza meg.[325]

Dávid Zoltán egy 17. századból származó forrásból rajzolja fel Nyugat-Szlovákia akkori nyelvhatárát. Az etnikailag kevert települések statisztikai besorolását ő is több lépcsőfok alkalmazásával igyekszik árnyalni. Térképére külön jellel azok a települések kerültek fel vegyesként, ahol a két nemzetiség aránya közel azonos. Ezt egészítik ki a felsorolásban azok a vegyes helyek,

322 Kniezsa I. 1941.

323 Kniezsa I. 1941. 31.

324 Nyitra és Kassa vidéke. Éppen azért is választotta Kniezsa ezeket a területeket, mert bonyolult, vegyes etnikai övezetek.

325 Kovács A. 1938. 565.

amelyekben igaz ugyan, hogy vagy szlovák, vagy magyar többség van, ám a településen élő másik etnikum eléri a *tíz százalékot*.

Kategóriái Vályihoz némiképp hasonlóak:

1. **magyar–szlovák:** kb. egyenlő arány, de magyar többség;
2. **vegyes magyar–szlovák:** magyar többség;
3. **vegyes szlovák–magyar:** szlovák többség;
4. **szlovák–magyar:** – kb. egyenlő arány, de szlovák többség.[326]

A 18. századból települési szinten etnikai jelleget megadó lexikonok (Korabinszky, Vályi) mellett még *három* összefoglaló jellegű *forrásra* támaszkodhatunk, melyek a században végrehajtott népszámlálások, különböző összeírások (egyházi, helységnév) közül számunkra azzal tűnnek ki, hogy – a már jelzett későbbi feldolgozásnak köszönhetően – az egyes települések etnikai arculatáról is képet kapunk.

A Pragmatica Sanctio idejéből maradt ránk e háromból az *egyik* és egyben első[327] olyan népösszeírás, melyet Acsády Ignác a *nevek* alapján is feldolgozott. Kötetében noha csak *megközelítően*, ám mégis *számszerűen* jelzi települési szinten is az egyes községek *nemzetiségi jellegét*.[328] Az említett számszerűség azt jelenti, hogy az összeírás településenként megadja az adóköteles jobbágyok számát. A „megközelítően" szó pedig azt takarja, hogy a nemesekét viszont nem jelzi, így pontos adatokat a nemesek által is lakott települések összlétszámáról nem kapunk,[329] sőt azon települések, melyekben csak kiváltságosak éltek, kimaradtak az összeírásból.

Az 1715–20-as népszámlálás eredeti kérdőívein szereplő nevek etnikai szempontú feldolgozását megfelelő óvatossággal és kritikával kell kezelnünk. Erre hívja fel a figyelmet Dávid Zoltán, aki Acsády munkáját ebből a szempontból alapos kritikával illeti.[330] Legnagyobb probléma a nevek elemzésénél, hogy pusztán hangzás és nyelvi alak után nem lehet egyértelműen eldönteni a név viselőjének nemzetiségét, hanem bonyolult nyelvészeti, történeti, néprajzi ismeretek kellenek e vizsgálódásokhoz. Acsády feldolgozásával kapcsolatban is ez a legnagyobb kifogás. Meglehetősen nagyvonalúan és önbizalommal kezelte a kérdést, és kialakult elvek nélkül látott hozzá a nevek elemzéséhez. A hibák

326 Dávid Z. 1993. 9–31.

327 Hangsúlyoznunk kell, hogy Acsády munkája egy *teljes* népösszeírás *etnikai* szempontból való feldolgozásában az első. Korábbi századok adataihoz nyúló lokális, egy-egy község vagy terület nemzetiségi számarányairól szóló elemzést viszont többet is találunk; – pl. Györffy I. 1915. 257–293.; Dávid Z. 1993. 9–31.; Szabó I. 1937.; Urbán Gy. 1995. 139–142.

328 Acsády I. 1896.

329 Ezért tehát csak a nemzetiségi *jelleget* kapjuk meg, s nem a pontos nemzetiségi megoszlást. Meg kell még Acsády névelemzési tévedéseit is említenünk. Nem minden esetben pontos a névalak nemzetiségi besorolása.

330 Dávid Z. 1957. 156–157. Ugyanő egy későbbi tanulmányában a névelemzéssel kapcsolatban ismét megfogalmazza kételyeit: Dávid Z. 1993. 11.

annyira kiugróak voltak (pl. a románság esetében), hogy maga Acsády is elismeri tévedéseit, és törekedett az összesített adatok korrigálására is, sőt mintha némi kételyét is megfogalmazná a nevek és nemzetiségek egyezését illetően.[331]

A nevek etnikai szempontú elemzésének problematikája olyan komoly kételyekkel terhes, hogy Ila Bálint *Gömör története* munkájának negyedik kötetében külön ki is tér a nevek értékelésének hibalehetőségeire. Az ő községfeldolgozásait ért ilyen irányú és általa is elismert jogos kritikák hatására ebben a kötetben el is tekint a települések lakóinak nemzetiségi névelemzésétől.[332] Tette mindezt annak ellenére, hogy ő Acsádyval ellentétben, a nevek nemzetiségének megállapításánál a „bizonytalan nevek" kategóriáját is felállította, tovább árnyalva ezzel a nevek elemzésének lehetőségét. A történeti demográfiai adatokon nyugvó etnikai térképek, folyamatok felvázolásában klasszikusnak számító *Ugocsa megyében* Szabó István külön fejezetben hosszasan és körültekintően értekezik a nevek etnikai feldolgozhatóságáról és a megfelelő forráskritika alkalmazásáról.[333]

Acsády Ignác 1896-os munkája melletti második, a század második felének etnikai állapotait is tükröző klasszikus forrás az 1773-as helységnév-összeírás.[334] A lexikon elkészítéséhez használt kérdőíven találjuk meg először az összeírások történetében azt a kérdést, hogy *milyen nyelv uralkodik az illető helyen*. A harmadik forrás pedig az úrbéri táblák kérdőíveinek a nyelve.[335] Egyazon időpontban (1773) lettek felvéve, és ugyanarra: *a használt nyelvre* kérdez mindkettő rá, ezért jól kiegészítik egymást. Az 1773-as települési összeírás célja egy teljes helységnévtári adattár létrehozása, *nem* pedig az adózók létszámának feltárása volt, így természetesen a csak nemesek által lakott települések is bekerültek a lexikonba. Az „uralkodó nyelv" rubrikának köszönhetően[336] a nyelvi (nemzetiségi) viszonyok megállapítására is jól tudjuk a kötetet a megye (jelen esetben Gömör) *egész* területére (curiális helységek is) használni. Az úrbéri táblákból viszont számadatokat, mérhető etnikai arányokat tudunk megadni, így a lexikon e hiátusát az adózók névsoraiból kiszámítható népességi szám teheti teljessé (l. alább).

331 Dávid Z. 1957. 157.; Acsády I. 1896. 48–49.: „Ez az összesítés... nem szorosan véve a *nemzetiségi megoszlást* akarja feltüntetni, hanem csupán azt, mennyi a név szerint felsorolt lakosságból magyar, német, tót ... oláh *nevű*."

332 Ila B. 1976. IV. 5–8.

333 Szabó I. 1937. 1–29.; Györffy István is végzett egész megyerészekre nemzetiségi névelemzéseket. Györffy I. 1915. 257–293., l. Kniezsa I. 1941. 8–11.

334 *Lexicon locorum regni Hungariae*... 1920. (eredeti: Lexicon universorum regni Hungariae locorum populosorum etc.)

335 A kérdőíveket mindig az illető község nyelvén küldték ki; az úrbéri bevallást a települések tehát a saját nyelvükön tették meg.

336 „Principaliter in eodem viget Lingva".

A lexikon adatainak értékeléséhez és térképre viteléhez tudnunk kell, hogy a nyelv felvételénél azt a nyelvet vették fel a településen uralkodóként, amelyen a *többség beszél* az adott helységben. Ha azonban az adott település *vegyes lakosságú*, akkor mind a két (vagy több) nyelvet felsorolja a lexikon, olyan sorrendben, hogy az első helyre a felsorolásban a többség által beszélt nyelv került. Két nyelv feltüntetése esetén arra következtethetünk, hogy az egyik etnikum arányában eléri a minimum *ötvenszázalékos* alsó határt.[337]

Azt viszont nem tudjuk megállapítani, hogy *mekkora az uralkodó nyelv aránya* egy vegyes etnikumú településen, *amely százalékos értéktől már nem kerül a másodikként használt nyelv a lexikonba.*

A 18. századi nemzetiségi arculatának és etnikai térformálódásának bemutatásához rendelkezésre álló források *nem azonos adatbázis alapján* vélekednek az etnikai hovatartozásról. Az 1720-as összeírás a *nevek*, az 1773-as a *beszélt nyelv*, míg az 1776–99-es a *nemzetiség* alapján beszél eltérő etnikumokról. Ebben a században még nagyon messze áll a kialakuló statisztikatudomány az önkéntes és *kettéválasztott nemzetiség, illetve anyanyelv-bevallástól.* E kettős felvételben gyakran eltérés van a két adat között. A korszak összeírói nem önkéntes bevallás, hanem *külső*, azaz a saját (vagy átvett) megítélésük szerint jelölték egy-egy település nemzetiségi jellegét. Az etnikum – nyelv megkülönböztetésének ezért komoly statisztikai jelentősége nincs még a korszakban. Ha valamely településen pl. többségében szlovákul beszéltek, akkor a települést szlovákként jegyezték fel, *azaz a nemzetiség letéteményese maga a nyelv volt.*

A későbbi idők statisztikusai is hasonló módon dolgozták fel a különböző 18. századi névsorokat. Bár, éppen az eltelt évtizedek és a statisztikai adatfeldolgozás finomodása miatt, a 19. század kutatói (l. Acsády I. 1896) már jelzik, hogy pl. nem biztos a névalak és az egykori viselőjének tényleges nemzetiségi egyezése. Ezt igazolják az úrbéri névsorok feldolgozásai is. Van olyan község, melyben egyetlen, később magyarnak ítélt névalak sem fordul elő, a helységnévlexikon mégis magyar nyelvűként tartja számon: pl. a gömöri *Dúsán* a 18. században az újabb kori telepítések következtében csak szlovákok éltek, ám magyarul adták meg az úrbéri adatokat. *Dúsával* ennek ellenére „szerencsénk van", mert fennmaradt, hogy beszélték a magyart *is(!)*, így esetleg indokolt ennek a nyelvnek a használata.[338]

Dúsa esetében tehát tudunk arról, hogy a magyart is használta a község, ám azon helyek kapcsán, melyekről nincs erre utaló adatunk, nem tudunk arra a kérdésre választ adni, hogy milyen indokok motiválhattak abban egy települést (tehát ez már *belső* elhatározás!), hogy szlovák nyelvűsége ellenére magyarul tegye meg az úrbéri bevallását. A gömöri *Meleghegyen* a névelemzés

337 Jócsik L. 1943. 10.
338 Ila B. 1944. II. 230.

szerint egyetlen magyar háztartás van, mégsem szlovákul, hanem magyarul kerültek felvételre az úrbéri pontok. *Jolsván* pedig, ahol ugyan éltek a névsorok szerint németek, nincs arra utaló adat, hogy németül is beszéltek volna.[339]

A települések etnikai keveredettségének vizsgálatát már a 18. században is egy statisztikai és egy kulturális szálra bonthatjuk szét.

Az etnikai keveredettség minőségének megítélése „lexikonírónkénti" eltérő felfogása, a *természetes* népességi mozgások (ki-be telepedések, járványok, háborúk) mellett a 18. század etnikai megoszlásában *mesterséges* változásokat is eredményezhet. A mesterséges mozgás azt jelenti, hogy ugyanarra az évtizedre vagy akár évre is (1773) eltérő etnikai minősítést olvashatunk az adott településről attól függően, hogy milyen etnikai vélekedést tartott fontosnak a település a korszakban önmagáról (úrbéri bevallás nyelve), vagy sorolta egy *külső* elbíráló a helységet valamelyik etnikumhoz tartozónak a számára a települést dominánsan meghatározó etnikai jegy alapján. A vegyes etnikumú falvak etnikai megítélése a 18. századi összeírásokban tehát komoly problémát okozott, ugyanis

1. nem voltak minősítési módszerek (most sincsenek igazán) erre a kérdéskörre egységesen kidolgozva, és nem léteztek;
2. statisztikai irányszámok sem, amelyek az egyes értékkategóriákat jelentették volna.

A fenti két pont a fő oka, hogy a vegyes etnikumú falvak statisztikai osztályozása a 18. században nehézkes. Az 1. pontban említett minősítési probléma azt jelenti, hogy ebben az időszakban (18. sz.) az etnikai besorolásra „valamilyen" kiindulási minősítési pontot csupán a falu *többségének nyelve* jelentette. Ennek alapján igyekeztek etnikai információt adni a településekről. Ám az etnikai összetétel és a nyelvhatár fent említett mesterséges mozgását az is befolyásolta, hogy *mit értettek egy település nyelvén.* Van olyan munka, ahol az etnikummal azonosított anyanyelvet adják meg uralkodónak, de van, ahol a faluban csupán a *beszélt* vagy *használt* (esetleg ismert) nyelvet jelzik, sőt egy munkán belül sem következetesek a szerzők, és hol *etnikumanyanyelvről* beszélnek egy-egy település kapcsán, hol csak a *beszélt* nyelvről (pl. a 19. század elején Bartholomaeides).[340]

Ha minden nehézség ellenére mégis körvonalazódik az adott forrásban egy etnikai osztályozási kiindulási alap, a másik probléma, az etnikai keveredettség statisztikai megközelítése (2. pont) a teljes bizonytalanság talaján áll. Megfogható, *kvantitatív kategóriákká alakítani a nem is az egyének önbevallása alapján(!) felvett etnikai (inkább vélekedéseket, mint) adatokat* komoly problémát okozott. Ebből a szempontból a Vályi-féle kísérlet sem meggyőző. Inkább csapongó, követhetetlen és statisztikailag sem alátámasztható próbálko-

339 Ila B. 1969. I. 458.

340 Bartholomaeides, L. 1805–1808.

zás volt Vályi részéről, hogy legalább valamilyen kísérletet tegyen ennek a kérdésnek a megválaszolására. És lehet, hogy csak a szerencsének köszönhetően, mégis kirajzolódik (bár fenntartásokkal) egyfajta számszerű növekedési vagy csökkenési trend a kevert etnikumok arányát jelentő jelzős szerkezetek mögött. Az is kérdés, hogy az egyes országleírók, lexikonok *milyen arányszámoktól* tekintik a *második* jelen lévő etnikumot egy adott településen meghatározónak (azaz a községet „multietnikussá" formálónak) vagy elhanyagolhatónak. Az adatok azt mutatják, hogy ebben sincs egység a források között. A felhasznált forrásadatok ütköztetésének eredményeként elmondható, hogy a többetnikumú települések besorolását a nagyfokú *leegyszerűsítés*, a *kérdés megkerülése* jellemzi. Ebből viszont nem következik az, hogy a statisztika korai művelői nem érzékelték volna a többnyelvű települések kérdést. Sőt! Éppen ellenkezőleg, előrelépést jelentenek a vegyes nyelvűségre utaló adatok. A 18. század második felében az összeírásokban megjelenő igény – az etnikai hovatartozás megítélése – új színt hoz, hiszen a korban csupán a felekezeti és a társadalmi hovatartozásnak volt igazán súlya.

A vegyes etnikumú települések külső, mérhető vagy jól meghatározott szempontrendszere mellett azonban *belső (kvalitatív)*, számadatokkal, kategóriákkal *nem* kifejezhető kérdéssel találkozunk: *az adott településen a statisztikai (bevallással megadott) adatok mögött milyen kulturális folyamatok húzódnak meg?* A kettős felvételezésű (anyanyelv; nemzetiség) statisztikában esetleg az asszimilációra utaló jel *lehet*, ha a nemzetiségi hovatartozás és az anyanyelv eltávolodik az előbbi rovására egymástól.[341] Ám csupán ennek az adatnak a birtokában és egyéb külső kategóriák felállításával nem lehet magának az asszimilációnak a *folyamatát* megfogni. Csak *helyi vizsgálatok* dönthetik el, hogy az adott multietnikus, multikulturális közösségben az asszimiláció milyen fokáról, jellegéről beszélhetünk. Az egymás mellett élő kultúrák térképen történő elválasztásánál rajzolt vonal érvényességét megkérdőjelezték, és a *kevert kulturális zóna* fogalmát kezdték alkalmazni. Az etnikai földrajz arra képes, hogy a multietnikus területek kijelölésével *megadja azokat a kereteket*, ahol ezeknek a kulturálisan kevert zónáknak a statisztikailag is kimutatható (népszámlálások feldolgozása) hátterük van,[342] a *kulturális keveredés* minőségét, „mértékét" (akkulturáció, asszimiláció foka) viszont a térképen természetesen már nem tudja ábrázolni. Arra, hogy mit jelent a 18. században a *kulturális keveredettség kérdése* egy községben, és mennyire rögzülten „állt be" a kevertség, évszázadokra visszamenőleg *csak* (és igen esetlegesen) *következtetni lehet* (l. fentebb pl. *Dúsa)*, mivel terepbejárásra, megfigyelésekre, interjúkra nincs lehetőség. A gömöri *Mellétére* 1726-ban több nemzetiséget, elsősorban szlávokat, pásztorkodó ruténeket telepítettek. Annyit tudunk, hogy az

341 Mirnics K. 1991. 157–159.

342 Ezt a megállapítást csak a markánsan eltérő nemzetiségi kultúrák érintkezésére értjük.

idegenek lassan beolvadtak a magyarságba.[343] Arról azonban, hogy ez a folyamat hogyan, milyen lépcsőkön keresztül zajlott le, nincs adatunk. És ez csak egyetlen példa arra vonatkozóan, hogy a községi vegyes etnikai állapot menynyire *instabil, cseppfolyós lehet*. A száraz adatok csak a *keveredés jellegét tükrözik*, de arról, hogy a mélyben milyen kulturális folyamatok zajlanak, nem adnak tájékoztatást.

Az etnikai térképezés, statisztika, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár magyar részről nem sok eredménnyel) Közép-Európában a döntő feladatát. Ebben az időszakban a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist tehát a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására hegyeztek ki. Magyarország igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta való változatlanságát*, azaz stabilitását bizonyítják.[344] Ebben az érdekkörben jutott magyar részről komoly szerep az 1773-as helységnévtár 1920-as feldolgozásának és megjelentetésének.

A 18. század végéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban *nincs különösebb értelme az etnikai kérdésfeltevésnek*. A század összeírásaiból viszont az is tükröződik, hogy a nemzeti megoszlás helyett döntő szerepet a társadalomban a *valamely réteghez (adózó, kiváltságos) való tartozás* játszott, illetve társadalmi megosztottságot *a vallás jelentett*.[345] Nem csodálható tehát, hogy a korai, már etnikai szempontokat is megjelenítő kötetek csak éppen „felfedezik", említik a többnyelvű községeket, és sokkal árnyaltabb a vallásfelekezeti megközelítés. A *multireligiozitás* pontos községi adatokkal való feltüntetése már a 19. század elején is fontos volt,[346] de a nemzetiségi adatok települési bontásban való megjelenítése egészen 1880-ig, tehát nem is az első, hanem a második hivatalos népszámlálásig, váratott magára.

Megjegyzés a 18. századi etnikai határok ábrázolásának kérdéséhez

Ha szemügyre vesszük a 18. század végének és a 19. század első felének korabeli „etnikai térképeit" és népszámlálásait, akkor azt láthatjuk, hogy a települések

343 Ila B. 1944. II.

344 „E lexikon nyomán... nagyban és egészben kétségtelenül bebizonyítható, hogy nemcsak a rutén nyelvhatár nem változott meg a magyar előnyére, hanem a tót sem." – *Lex. loc. regn. Hung.* 1920. IV.

345 Arató E. 1960. I.; Pražák, R. 1983. 125–138.

346 Nagy L. 1828.

etnikai megoszlása, illetve az adott településen élők nyelvi aránya csak *perifériális* szerepet játszott a térképeken és az összeírási íveken. Az 1720-as népösszeírás neveinek nemzetiségi alapon történő feldolgozására is csak a 19. század végén kerül sor, mivel a korabeli számlálóíveken még nem szerepel a nyelvi vagy etnikai hovatartozásra kérdező hasáb.[347] A 18. századi lexikonoknak tehát a 18. században még nem az volt az elsődleges rendeltetése, hogy abból nyelvi-etnikai térképeket szerkesszenek, és azokkal az etnikai tájhatárok futását jelezzék.[348]

Jó példa a leírtakra (hogy csak a későbbi századokban vált igazán fontossá a 18. század nemzetiségi szempontú ábrázolása) az a vita, mely a századunk első felében robbant ki egy etnikai térképpel kapcsolatban, amely Magyarország nemzetiségi viszonyait, etnikai tájhatárait tünteti fel a *Lexikon locorum...* alapján. 1911-ben Petrov orosz demográfus szerkesztett a helységnévtár adataiból térképet a magyarországi rutén nyelvhatár 1773-as ábrázolására, s ezt olyan pontosan tette, hogy a lexikon 1920-as kiadásának előszavába be is kerül Petrov neve, mint olyan kutatóé, aki elismeri a lexikon nyelvi adatainak megbízhatóságát, és aki *„világot derített egy magyar nemzetiségnek igaz történetére"*.[349]

Petrov, már a csehszlovákiai emigrációjában, 1924-ben, még egy etnikai térképet szerkesztett az 1773-as helységnévtárból,[350] amit viszont ekkor a magyar kutatók éles kritikával fogadtak. Jócsik Lajos egyenesen úgy véli, hogy Petrov iskolát teremtett a későbbi cseh és szlovák nemzetiségű kutatóknak az etnikai adatok torz térképre vitelében.[351] Jócsik átfogó kritikát ad a térképről, s úgy véli, hogy Petrov több súlyos torzítást követett el a kartográfia megalkotásánál.

Az *első*, hogy a nemzetiségeket jelölő színfelületek nem követik a községhatárokat, hanem azokon – általában a magyarság és a németség rovására – túlnyúlnak.

A *második*, hogy Petrov nem a helységnévtárnak megfelelően jelöli a települések nyelvi hovatartozását.

A *harmadik* fő hiba pedig Jócsik szerint, hogy Petrov olyan településeket tüntet fel szlovák névvel, melynek 1773-ban még nem volt szláv neve (a szlovákok telepítése tehát csak röviddel a lexikon létrejötte előtt történt), és ezért a majd kétszáz évvel későbbi szlovák terminológiát használja. A Jócsik könyvéhez előszót író Fall szerint Petrov célja ezzel az volt, hogy már az 1773-as nemzetiségi állapotokkal igazolja a mai (1924) Csehszlovákia létezését az *eredeti* térképén.[352]

347 Acsády I. 1896.

348 Részleteket (pl. a Korabinszky-térképről) l. *Vegyes etnikumú települések...* című tanulmányt.

349 Magyarország helységeinek. (*Lexikon locorum...*)1920. IV.

350 Petrov A. 1924.; uő 1928.

351 Jócsik L. 1943. 4. Ezzel szemben Kniezsa I. Petrov ugyanezen térképéről és az etnikai kérdések petrovi megközelítéséről nagyon pozitívan nyilatkozik. – Kniezsa I. 1941. 37.

352 Jócsik L. 1943. 4-12. – Jócsik kritikai munkájának fő súlya Nyugat-Szlovákia, Surány környékére esik.

A három kritikai pont közül csupán az első, Petrov térképezési módszerét és Jócsik erre vonatkozó első kritikai megjegyzését szeretnénk kiemelni, és ezáltal egy térképszerkesztési *módszertani* kitérőt tenni.

Petrov az egyszerű *színfelületes* ábrázolást alkalmazta, hisz nincsenek pontos adatai az adott település etnikai megoszlásáról, hogy azokkal esetleg a százalékos megoszlást is feltüntesse, és valamilyen módszerrel (pl. színskála, diagram) térképre vigye.[353] Jócsik kritikája szerint viszont a színfelületek, foltok túlnyúlnak a községhatárokon, és egy-egy község esetében több tíz négyzetkilométerrel is – általában a magyarság rovására – csökkentik a szomszédos települések nagyságát, és így az egész Felvidék szintjén már komoly területnyereségre tesz szert a szlovákság.

Úgy látom azonban, hogy Jócsik kritikáját szükségképpen fenntartásokkal kell fogadnunk, mivel a kritika maga is tárgyának módszerét veszi át és alkalmazza: noha a településhatárok a 12–14. században stabilizálódtak,[354] ám a 18. században a törökdúlást követő pusztásodás és az új községek kialakulása miatt ez a stabil állapot a törökjárta vidékek több településének esetében megváltozott. A törökdúlás mellett a kataszteri felmérések hiányának is köszönhető, hogy a *községhatárok ebben az időszakban bizonytalanok voltak, így e határok* – Petrovval, Jócsikkal ellentétben úgy véljük – *a században még alkalmatlanok stabil településhatáros etnikai térképek pontos megrajzolására.* A 18. század második felében az úrbérrendezés keretében újraméretik a jobbágytelkeket. A falvak egész területét érintő rendezési folyamat, noha elhanyagolható mértékben, ám mégis érintette a települési határokat, tehát az elválasztó vonalak nem jelentenek megbízható kiindulási alapot precíz területi térképek szerkesztésére. A 18. századi településhatárok pontos megállapítására nem alkalmas az első katonai felvételezés sem (1763–1787), hiszen nem ábrázolja a községhatárokat. Az első katonai felvételezéssel párhuzamosan, de attól függetlenül szintén katonatisztek vezetésével megkezdődött az ország kataszteri felmérése is. E pontos települési kataszteri felmérést II. József uralkodása alatt kezdték meg, de egyrészt az uralkodó halála után nem fejeződött be, másrészt nagy része a későbbiek során megsemmisült. A községhatárok 18. századi futásának megállapítására így az első katonai felmérés sincs tehát a segítségünkre. A korszakból azonban egyedi községekről településhatárokat is jelző (úrbéri) térképlapok fennmaradtak.[355]

353 Bár az is igaz, hogy az etnikai térképszerkesztések módszertana Petrov idejében még nagyon kezdetleges volt, a kidolgozásuk – nagyrészt magyar közreműködéssel – éppen csak elkezdődött.

354 Maksay F. 1971. 133.

355 A községhatárok 18. századi bizonytalanságáról: Acsády I. 1896. 15., 32.; Dávid Z. 1960. 33–58.; Wellmann I. 1967. 346–409.; Hoffmann T. 1971. 291. – Természetesen a térkép méretarányától is függ, hogy egyáltalán berajzolhatók-e a községhatárok, és hogy van-e ennek értelme. Általában 1:25 000 az a méretarány-határérték, melytől a térképeken feltüntetik a községhatárokat is. – Fezer F. 1974. 104.; Paldus J. 1917. 167–185.; Fördös L. 1930. 205–257.; Borbély A. – Nagy J. 1932. 30.

A felsorolt érvek mellett azonban legfőbb fenntartásunk a 18. század viszonyaira alkalmazott településhatáros térképszerkesztési módszerrel az, *hogy ugyanarról a területről, ugyanarra a forrásra támaszkodó (Lexikon locorum), és ugyanabból az időből (1773) magyar szerzők által szerkesztett térképek is eltérő kiterjedésű területekkel ábrázolják az etnikai viszonyokat és községhatárokat!*[356]

Természetesen nem állítjuk, hogy minden település esetében alapvető községkerületi változások történtek, de mint láthatjuk, a „kényes" etnikai térszerkezetek vizsgálatánál komoly vitát tud egy-egy négyzetkilométer települési hovatartozása (ti. hogy szlovák, illetve magyar község határához tartozik-e még a kérdéses földterület) is kiváltani.

Ha ebből az időszakból szerkesztünk térképet, és községekre lebontva szeretnénk a nemzetiségi állapotokat, az etnikai táj jellegét bemutatni, akkor *el kell tekintenünk a településhatárok pontos feltüntetésétől,* és más ábrázolási módszert kell választanunk.[357]

Ez a vita pontosan jelzi, hogy az etnikai térképezés, illetve az etnikai határvonalak ábrázolása igazi szerepéhez a 20. század elején, a politikai döntések alátámasztásánál jutott, és az országhatárok módosításánál töltötte be (bár nem sok eredménnyel) Közép-Európában döntő feladatát. Ebben az időszakban a néprajzinak is nevezett térképek alapjául szolgáló bármilyen fellelhető adatbázist, tehát a nyelvi, etnikai megoszlások feltárására hegyeztek ki.

Ez történt az 1773-as helységnévtár adataival is, aminek 1920-as kiadása a béketárgyalások magyar jegyzőkönyvének melléklete volt, mint olyan forrás, ami *„tartalmánál fogva a magyarországi nemzetiségek igaz történetének kétségbevonhatatlan statisztikai alapon való megvilágítását adja."*[358]

Mint fentebb olvasható, nem kerülte el a kötet, éppen a teljessége miatt, az „etnikai térképészek" figyelmét sem, hiszen az ország már a trianoni tárgyalások megkezdése előtt is előre látható súlyos végkifejlet megelőzésére igyekezett olyan nemzetiségi bizonyító anyagokat és térképeket összeállítani, melyek a pontos etnikai határokat és *azok több száz év óta való változatlanságát,* azaz (pl. a Felvidék esetében) stabilitását bizonyítják.[359] Ebben az érdekkörben jutott ezért magyar részről a lexikon 1920-as feldolgozásának és megjelentetésének komoly szerep.

356 A két térkép: 1. Jócsik Lajos térképe Surány környezetéről: „Érsekújvár és Surány környéke 1773-ban. A 'lexicon' adatainak pontos térképrevitele." – Jócsik L. 1943., 2. Glaser Lajos térképe. In: Kniezsa 1941. 29. – pl. Nagysalló határai. Guta környezete Jócsiknál magyar, Glaser térképen pedig lakatlan. Sőt Petrov térképéhez nagyon hasonló etnikai kép rajzolódik ki ezen a térképen, amit Jócsik éppen kritizál *(17. térkép)*!

357 Kocsis K. 1989a. 18.

358 Magyarország helységeinek. (Lexikon locorum...)1920. I.

359 „E lexikon nyomán... nagyban és egészben kétségtelenül bebizonyítható, hogy nemcsak a rutén nyelvhatár nem változott meg a magyar előnyére, hanem a tót sem." – Magyarország helységeinek... (*Lexikon locorum...*) 1920. IV.

Ezzel éppen ellentétes törekvés jellemezte a Monarchiában élő nemzeti kisebbségeket, és igyekeztek a béketárgyalásokra, illetve a századunk első felében a saját területi gyarapodásuk igazolására használni már a 18. századi forrásokat is, *azaz mindkét részről a mai etnikai határok kétszáz évre visszanyúló stabilitása mindig csak visszatekintve nyer „történelmi" igazolást, illetve kontinuitást.*

A 19. században a fokozatos nemzetté válással párhuzamosan, magyar oldalról az etnikai térképek – nem utolsósorban – „nemzeti önvédelemből", a nemzeti kisebbségek saját területi törekvéseinek (melyek ez esetben is megjelentek térképeken) ellensúlyozására készültek.[360] A Korabinszky-térképpel kapcsolatban már említettük, hogy az akkori etnikai (nyelv-) határ megrajzolása, a nemzetiségi térkép megszerkesztése igen periferikus szerepet játszott, és *nem* az adott kor politikusait, tudósait érdekelte, hanem a figyelem e korszak nemzetiségi megoszlásának területi vonatkozásaira csak *utólag(!)*, a 19. század második, de főként a 20. század első felében irányult.

Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához

A nagyobb térségeket bemutató etnikai térképek esetében felmerül a kérdés, hogy a statisztikailag kimutatható etnikai keveredettség mit jelent *települési* szinten? A száraz adatsorok az adott település nemzetiségi összetételéről ugyanis nem feltétlenül tükrözik a domináns kultúrát. Ennek tisztázására nem kerülhető meg a konkrét települések helyi tereptapasztalatokon nyugvó vizsgálata. Az e kérdés általam végzett megválaszolására irányuló vizsgálat térbeli kereteit a történeti Gömör és Kis-Hont megye nyújtotta.

A megye északnyugati, tiszta szlovák és délkeleti, tiszta magyar része között az utóbbi hetven évben a nemzetiségi statisztika szerint egy vegyes etnikumú magyar–szlovák sáv alakult ki, ami a gömöri kutatások tulajdonképpeni helyszínét jelentette. A vizsgálat célja eredetileg az volt, hogy mikrokutatásokat végezve bemutassa a vármegye kiválasztott *kétnemzetiségű* vegyes községeiben az utolsó három évszázadban lezajlott etnikai folyamatokat és ezeken keresztül az etnikai határ változásait. Az eredeti célt azonban éppen a mikrokutatások felszínre hozott eredményei módosították, ugyanis számolni kellett egy harmadik, a statisztikában nem vagy csak némely községben (és kis számban) jelzett etnikummal, a *cigánysággal* is. A helyszíni kutatások tehát alapjaiban változtatták meg a hivatalos nemzeti-

360 Nem véletlen, hogy ekkor jut nagy szerephez a különböző összeírások névanyagának visszamenőleges nemzetiségi értékelése is. Pl. Acsády I. 1896.; Györffy I. 1915. 284–287.

17. térkép

Guta és Surány környékének etnikai viszonyai a Lexicon locorum... (1773) alapján

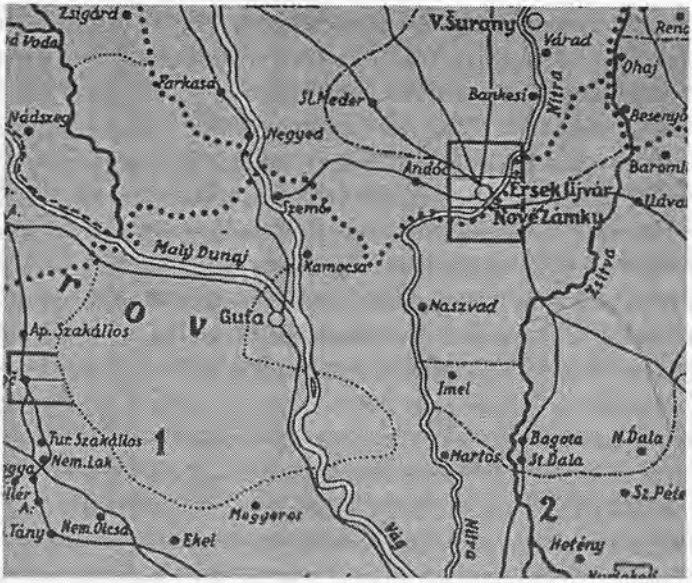

a.

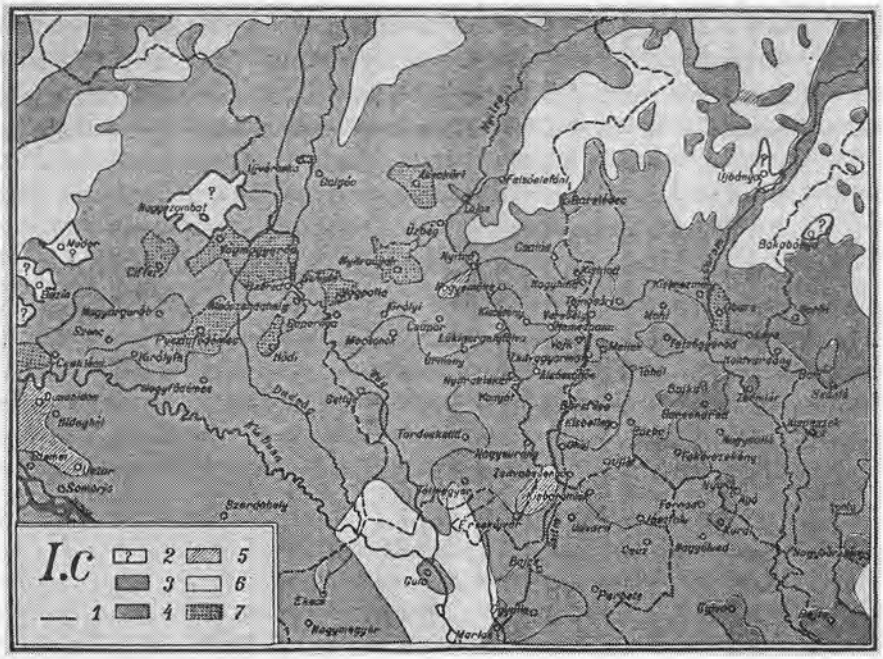

b.

a, Forrás: Jócsik L. 1943. 2. sz. melléklet

b, Forrás: Kniezsa I. 1941. I. c térkép (rajzolta: Glaser Lajos)

ségi statisztikai képet.[361] A célkitűzések között viszont nem szerepelt a vegyes etnikumú települések interkulturális kommunikációjának, a nemzetiségek közötti szociális kapcsolatoknak, a mindennapok etnikumközi érintkezéseinek a feltárása.

A gömöri vegyes (szlovák–magyar) községek etnikai képéhez tehát egy harmadik etnikum, a cigányság is hozzátartozik. Ezért a cigányság meghatározása, különleges státusának értelmezése nem maradhatott ki a kutatásokból. A szakirodalomban már a cigányság kultúrájának felfogása, bemutatása, értelmezése is komoly gondot okoz, ám még inkább problematikus *a statisztikai minősítésük.*[362] Saját vizsgálataimban tehát települési szinten találkoztam ezzel a minősítési problémával. A községi etnikai mikrovizsgálatok szükségessé tették az árnyalt megközelítést ahhoz, hogy megállapíthassuk, a cigányok mennyiben módosíthatják a magyar–szlovák nemzetiségi, nyelvi arányt egy-egy településen (és ezáltal esetleg a feltételezett etnikai/nyelvi határt is). E sajátos kultúra hordozóinak „mérhető arányokká való alakítása" nem kis fejtörést okoz a társadalomföldrajzot, a szociológiát és a statisztikát művelő szakembereknek.

Mennyien vannak?

Hogyan ragadható meg, és milyen ismérvek alapján számlálható meg e népcsoport? Antropológiai jegyek szerint (ez leginkább *a külső* megítélésnél dominál, vagyis hogy kit tartanak cigánynak) vagy pedig az etnikai *önazonosság vállalása* alapján? A két eredmény ugyanis még csak meg sem közelíti egy-

361 Az egyes települések kutatásánál, azaz a kiválasztásánál a következő tényezők voltak a döntők: *a)* az 1991-es csehszlovák népszámlálás alapján meghúzható gömöri *nemzetiségi határ mentén feküdjenek* a települések. *b)* az 1991-es csehszlovák népszámlálás alapján *vegyes etnikumúak* legyenek. A vegyesség megítélésénél egyrészt a szlovák statisztika irányszámai szerint jártam el, amely szerint azok a települések tekinthetők vegyesnek, ahol a nemzetiség részaránya *meghaladja a 10%*-ot, illetve a 100 főt, másrészt ezt a meghatározást azzal szűkítettem, hogy az "erős" (általánosan elfogadott 25%-os) multietnikus községeket emeltem ki. *c)* elegendő statisztikai adat álljon rendelkezésre a vizsgálathoz, és a községekben is elérhetők legyenek az etnikai jellegű kutatásokhoz elengedhetetlen adatbázisok. *d)* egy színmagyar (90% feletti magyar arány) település, *Deresk* pedig *kontrollként* került a multietnikus községek mellé. Ennél a településnél is az volt a kritérium, hogy az etnikai határ mentén feküdjön, és elérhetők legyenek a falu nemzetiségi adatbázisai. E pontok alapján a kiválasztott települések a következők (a nevek mögött a magyar nemzetiségűek aránya az 1991-es csehszlovák népszámlálás alapján): *Alsófalu* (Poliná) 71%; *Deresk* (Drzkovce) 94%; *Felfalu* (Chvalová) 41%; *Gice* (Hucín) 49%; *Gömörliget* (Gemerský Sad) 61% (ezt a települést 1963-ban *Gömörnánás* (Novácany) *Mikolcsány* (Mikolcany) összevonásával alakították ki); *Kuntapolca* (Kunova Teplica) 50%; *Páskaháza* (Paškova) 69%; *Szkáros* (Skerešovo) 40%; *Visnyó* (Višnové) 74%.

362 Kocsis K. 1989b. 283–305.

mást. Az 1980-as népszámlálásban például hatezren vallották magukat cigánynak, de becslés alapján (külső megítélés) ez a szám eléri a majd háromszázötvenezret.[363] Ha a nyelv oldaláról próbáljuk meghatározni a cigányságot, akkor sem kapunk még csak megközelítőleg sem pontos számokat, hiszen elenyésző számú cigány beszéli valamely cigány nyelvet. Az 1990-es népösszeírás Magyarországon csupán 142 283 cigányt számlál. Anyanyelvként a cigányt 1990-ben 48 072 fő vallotta a sajátjának.[364] Tehát a nemzetiségi és nyelvi bevallás között is ellentét feszül. Az is kérdéses, hogy a cigányságot etnikumnak vagy nemzeti kisebbségnek tekintsük-e?

Hazánkban csak az 1993-as kisebbségi törvény adja meg a cigányságnak a nemzeti kisebbségi státust, és a vele járó kisebbségi önkormányzat lehetőségét.[365] 1993-ig a jog a cigányságot csupán mint „sajátos kultúrájú etnikai csoportot" definiálta. Mivel kutatásaim a mai Szlovákia területét érintették, le kell szögezni, hogy a cigányság – az addig csupán roma etnikumként jelzett kisebbség – 1991 óta ebben az országban is az önálló nemzeti kisebbségek jogaival rendelkezik.[366] Noha a cigányság jogi helyzete a kilencvenes években mindkét ország területén rendeződött, továbbra is súlyos problémát jelent, hogy kik tartoznak ebbe a népcsoportba. Szuhay Péter egy tanulmányában igen árnyaltan, több nézőpontból írja körül a *„Kit tekinthetünk cigánynak?"* kérdést. A cigányság meghatározásánál alapvetően négy szempontot szoktak érvényesíteni: 1. statisztikai, szociológiai megközelítés; 2. etnográfiai megközelítés; 3. antropológiai megközelítés; 4. etnikai önazonosság és vállalás figyelembevétele. Szuhay az egyes pontokat részletesen tárgyalja, bemutatja az előnyeit és kritikai éllel (főként éppen a statisztikainak) a hátrányait. Megfogható, „egysoros" definíciót a cigányokra ő sem ad (nem is adhat), hanem láthatólag kísérletet tesz arra, hogy meghatározza a *kereteket, amelyeken belül szabadon (a vizsgálatok céljától függően) értelmezhető a cigányság.*[367]

A cigányság felmérésére, az önkéntes bevallás és a valóság között feszülő ellentét feloldására nem egy többé-kevésbé jó módszer született, amelyek alkalmazhatóságát, korlátait általában maguk a kifejlesztők és egyben felhasználók jelzik.[368] Ez a kérdőmódszer már az első cigányösszeírás (1893) óta lényegében változatlan: azokat sorolják a cigány etnikum (nemzeti kisebbség) közé, *akiket a nem cigány környezet különböző ismérvek (életmód, életvitel, antropológiai jelleg) és az együttélés tapasztalatai alapján cigánynak tart.*[369] Éppen gömöri kutatásaim lezárása és eredményeinek közzététele után írt egy

363 Kocsis K.–Kovács Z. 1991. 78–105.
364 1990. évi népszámlálás. 1993.
365 L. részletesen: Samu M. 1995.
366 Jurová, A. 1996. 35–56.
367 Szuhay P.–Barati A. 1993. 340–363.
368 Hoóz I. 1989. 100–113.
369 Kemény I. 1974. 1. 63.; *Beszámoló a magyarországi cigányok...* 1976.

elemzést kritikai éllel Ladányi János és Szelényi Iván e kérdezési módszer használhatóságáról (hogy mennyire elfogadható, pontos és etikus ez a metódus a cigány népesség számának megállapítására). Ezen írás „többfordulós", a személyeskedéstől sem mentes élénk vitát váltott ki.[370]

Ki a cigány?

A két markáns irányzat egyike szerint a *„Ki a cigány?"* kérdés tudományos igénnyel megválaszolhatatlan (Ladányi–Szelényi). Csak azt tudjuk megállapítani, hogy *egy adott* időpontban valamilyen szempontrendszer alapján ki tartja magát cigánynak. Szuhay fenti meghatározásához hasonlóan a szerzők *statisztikai* szempontból árnyalt felmérési ívekre támaszkodva is csupán egymást többé-kevésbé átfedő számadatokat („mentális térképeket")[371] tartanak lehetségesnek megadni, amelyeken belül értelmezhető a cigányság létszáma.[372] Szelényi Iván saját korábbi kutatását is kritikus szemmel értékelve arra a következtetésre jut, hogy a különböző statisztikai felmérések, becslések eredményeinek eltérése nem elsősorban módszertani bizonytalanságból, hanem magának *az etnikai minősítésnek téves alapelvéből* fakad. Hiszen a mintavételi eljárás során *„a cigánynak és nem cigánynak tekintett népesség nem alkot egyértelműen definiálható és egymást kölcsönösen kizáró csoportokat."*[373] És bár az önminősítés a legmegbízhatatlanabb felmérési módszer, úgy vélik, hogy mégis ez a legetikusabb.

Ezzel a felfogással szemben foglalt állást Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor. *Pontos* kutatási célok kitűzése után és körültekintő mintavétel alapján (ez a legnehezebb része a vizsgálatoknak) az etnikai minősítés külső információforrásokra (a helyi közösséget jól ismerő személyekre) támaszkodva elvégezhető. Ezzel a módszerrel a „Ki a cigány?" kérdésre megbízható, majdnem pontos eredményt kapunk.[374]

370 A *Kritika* 1997. decemberi számában jelent meg Ladányi János és Szelényi Iván tanulmánya „Ki a cigány" címen (3–6.), melyre a *Kritika* 1998 márciusában Havas Gábor, Kemény István és Kertesi Gábor „A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren" című cikkben (31–33.) reagáltak. Erre a cikkre Ladányi János és Szelényi Iván ugyanabban a *Kritika*-számban „Az etnikai besorolás objektivitásáról" címen (33–35.) válaszolt. Kertesi Gábor a *Replika* 1998. márciusi számában „Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről" címen (201–222.) újabb tanulmányt tett közzé, melyre Ladányi János és Szelényi Iván 1998. júniusi *Replikában* „Még egyszer az etnikai besorolás 'objektivitásáról'" című (179–181.) írásában viszontválaszolt. – A cigányság statisztikai felmérésének különböző módszereiről, eredményeiről, a vizsgálatok időpontjairól, kereteiről l. az itt felsorolt írásokat.

371 L. Ladányi J.–Szelényi I. 1997. 3.

372 „... arról, hogy egy etnikai csoport 'objektíve' milyen létszámú, az empirikus társadalomkutatás módszereivel lényegileg semmit sem lehet mondani." Ladányi J.–Szelényi I. 1997. 3.

373 Ladányi J.–Szelényi I. 1997. 5.

374 Havas G.–Kemény I.–Kertesi G. 1998. 33.

Bár a replikázó felek is kölcsönösen utalnak rá,[375] de úgy vélem, ki kell hangsúlyozni, hogy a vita alapvető *felfogásbeli eltérésből*, azaz *az „etnicitás" értelmének különböző értelmezéséből fakad*. Szelényi Iván Ladányi Jánossal együtt az etnicitást olyan állandó, élő és termelődő *folyamatként(!)* értelmezi, amelyben a csoportidentitás újabb és újabb konstruálása, a csoportokat egymástól megkülönböztető szimbolikus vonások előtérbe helyezése történik. Az etnicitás fogalma állandóan változó dinamikus modellként jelenik meg, melynek lényege a *másiktól való eltérés* megfogalmazása, hangsúlyozása.[376] Fredrik Barth ezt úgy fogalmazza meg, hogy *„nincs alapunk úgy kezelni magatartásokat, mintha azok egyszer s mindenkorra rögzítettek s az idők során változatlanok lennének ... hogyan kezeljünk valamit, ami egyszerre változtatja határait és tartalmát"*.[377] Nem lehet úgy beszélni az etnikai csoportokról, mintha azok valódi entitások, közösségek és tartós (belsőleg homogén) kollektívák lennének.[378] Ez az elméleti irányzat az etnikai identitást úgy tekinti, hogy az csak jól behatárolható történelmi időszakra jellemző társadalmi konstrukció lehet. Az etnikai identitás mindenkor társadalmi (és hatalmi) meghatározottságú (konstruktivizmus). A kulturális különbségek tehát társadalmilag szerveződnek.[379] A másik irányzat úgy véli, hogy körültekintő mintavétel alapján elvégzett kutatások az etnikai hovatartozást objektív kategóriaként tételezhetik (esszencializmus).[380]

Saját tapasztalataim alapján és Hoóz Istvánnal egyetértve meg kell jegyeznem, hogy ebben a fajta minősítésben a közösséget jól ismerő, megkérdezett célszemélyek elsősorban *nem* az életmódot, társadalmi magatartást, nyelvi, kulturális vonásokat, *hanem* a rasszjegyeket hangsúlyozzák, és nem kerülnek a cigányok közé pl. olyan „magyarok", akik maguk is „cigány életmódot" folytatnak, ám akiknél a cigányságot meghatározó antropológiai jegyek hiányoznak.[381] Ez a fajta minősítés azonban utat nyit(hat) az előítéleteknek, és a megbélyegzés lehetőségét is magában hordja.[382]

Az etnicitás fenti értelmezése és a cigányság külső (azaz kívülálló általi) besorolása kapcsán felmerülő etikai probléma miatt az 1980-as népszámlálásnál a hazai *„történeti" nemzetiségekre* alkalmazott ún. „társadalmi minősítés" módszere sem tökéletes. Ugyanis a hazai etnikai statisztika művelői ekkor fel-

375 „Kemény és munkatársai ... abból az alaphipotézisből indultak ki, hogy az etnicitás nem az etnikai csoport tagjaként megjelölt személyek objektív jellemzője, hanem az e személyeket minősítők szubjektív ítélete." Ladányi J. – Szelényi I. 1998a. 34.

376 Hobsbawm, E. J. 1992. 34–37.

377 Barth, F. 1996. 3–25.

378 Brubaker, R. 1996. 35.

379 Feischmidt M. 1997. 7–28.

380 L. *Az „etnicitás" fogalma...* c. tanulmányban.

381 Hoóz I. 1989. 8–113.

382 Szuhay P. – Barati A. 1993. 340.

ismerték, hogy az önkéntes bevallás nem ad pontos képet a magyarországi nemzetiségek számáról. Ezért a „társadalmi minősítés" módszerével egészítették ki az önkéntes bevallást. Ennek a települési etnikai szerkezeteket vizsgáló módszernek a lényege, hogy az adott községben élőket a faluközösséget jól ismerő, idősebb lakosok, értelmiségiek (pap, polgármester) az *együttélés folyamán szerzett saját tapasztalataik alapján nemzetiségileg minősítenek*, azaz az egy lakásban lakó személyek együttesének nemzetiségi hovatartozását helyi ismeretekre támaszkodva állapították meg.[383] Az 1980-as hivatalos nemzetiségi felvételhez hasonlóan, ám annál még árnyaltabban[384] végezték el Hoóz István és munkatársai Baranya megye nemzetiségi statisztikai elemzését, és a kutatás eredményeit tartalmazó kötettel mintát adtak a nemzetiségi jellegű mikrovizsgálatokhoz.[385] Bár az alapvető „statisztikai mankó", az anyanyelv segítségével a „történeti" nemzetiségekhez tartozók száma árnyaltabban (pontosabban) határozható meg (és ezért ebben az esetben ez a felmérési mód elfogadottabb, kevésbé támadott), itt is csupán külső személyek vélekedéséről van szó, akik másra alkalmazzák a szerintük megfelelő etnikai ismérvet.

Besorolási módszer. Lehet-e mérni és térben leképezni az „etnicitást"?

Mivel gömöri vizsgálataim célkitűzéseiben az etnikai földrajzi vizsgálatokhoz (pl. térképek) konkrét adatokra volt szükségem, megpróbáltam a két felfogást egymáshoz közelíteni, azaz az objektivista módszert „csiszolni", „dinamikusabbá" tenni, és finomítani mind a szlovák és magyar, mind a cigány személyeket minősítők szubjektív ítéletét. Noha a vizsgálataimban alkalmazott metódus az előbb vázolt (esszencialista) módszerkörhöz tartozik, ám az alapjában statisztikai felmérési mód (zárt kérdőív) helyett a *kérdéseket nyílttá tettem*, azaz a nemzetiségi hovatartozás „száraz" felvétele mellett ezeket az adatokat (*a jelen* etnikai viszonyait, térszerkezeteit) árnyaló *egyéni élettörténetek, vélekedések* is beépítésre kerültek. Hangsúlyozottan az volt tehát a cél, hogy a megyei hivatalos statisztikai adatokon nyugvó etnikai folyamatokat mikrovizsgálatokkal árnyaljam, azaz sajátos néprajzi módszerekkel a száraz statisztikai (és földrajzi) adatok „mögé" pillantsak, és választ kapjak arra a kérdésre, hogy milyen kulturális (nyelvi, vallási, tehát adatokkal megragadható, „mérhető") viszonyokat takarnak a községekben felvett nemzetiségi adatok.[386] A megkérdezett milyen fordulópontokhoz, eseményhez vagy *folyamathoz* köti a vele egy közösségben élő, és így általa jól ismert személyek élettörténetében az etnikai

383 1990. évi népszámlálás. 1993.

384 A vizsgálatok részletes leszármazási elemzést is tartalmaztak.

385 A felmérés módszertanáról részletesen: Hoóz I. 1985. 19–53.

386 A vizsgálati eredmények részleteiről: Keményfi R. 1998a.

identitást és annak esetleges változását. A cél a hivatalos statisztikai adatok összevetése volt a településeken tapasztaltakkal, illetve a gömöri szlovák–magyar etnikai határ finomítása az ellenőrzött és korrigált adatok alapján. Ez nem jelenti azt, hogy tudatos torzításokat kellene feltételezni a hivatalos népszámlálások nemzetiségi számaiban. Valójában azt vizsgáltam, hogy vegyes etnikumú községekben a nem igazán mérhető kulturális, *nyelvi viszonyok pontos statisztikai számokká való redukálása milyen torzulásokat eredményezhet*.

A cigányság felmérésére új besorolási módszert próbáltam alkalmazni: a szakirodalomban általánosan használt és általam fenntartásokkal fogadott fenti cigány minősítési eljárást *megfordítottam*, és azokat soroltam (legalábbis próbáltam) a cigány etnikum (nemzeti kisebbség) sorába, *akik olyan cigányok, hogy magukat románnak vallják(!) – különböző ismérvek (életmód, antropológiai jelleg, családi leszármazás) alapján – cigánynak tartanak*. Természetesen ez a minősítési-besorolási rendszer sem tökéletes, hiszen nem kerüli ki a minősítő szubjektivitását, és azt, hogy olyan személyek is bekerülnek ebbe a népcsoportba, akik magukat nem vallják cigánynak, ám ezzel az újszerű megközelítéssel úgy gondoltam, hogy sikerül kiküszöbölni a „kívülálló" etnikumok előítéleteit, esetleges „lealacsonyító" megítélését, hiszen ha valaki a saját népcsoportjához tartozónak vél mást, azzal egyben sorsközösséget és az élet sok területén azonos *értékrendet* is vállal.

De az előre, „íróasztal mellett" megfogalmazott cigány minősítési módszer a terepen használhatatlan volt!

Egyrészt azért, mert a községekben „láthatatlanná", azaz felkutathatatlanná váltak, akik magukat a népszámlálásban cigánynak vallották. Másrészt, ha sikerült is ilyen személyekre lelni, azok nem ismerték annyira a falut, hogy etnikai szempontból minősíthessenek mindenkit, harmadrészt pedig *statisztikai szempontból* értelmezhetetlen, számadatokban nem kifejezhető válaszokat adtak. E falvakban[387] ugyanis nincsenek olyan egyértelmű ismérvek (jelen esetben pl. a cigány nyelv vagy a környezettől eltérő vallás), amelyekhez a saját és más családok nemzetiségi *önképét* mindent kizáróan statisztikai módon is hozzáköthetnék, noha magukat valamilyen (főként gazdasági) megfontolás miatt a népszámlálásokon cigánynak vallották. Hol a rokonsági hovatartozás (családi felmenők), hol a közösségből való kiszakadás („az *már* nem cigány"), hol az egyszerűen „tudom róla" volt a minősítési kritérium, de sok családdal kapcsolatban, amelyeket a nem cigány környezet cigánynak vélt, a cigányokhoz való besorolásától tartózkodtak, a kérdést indokolatlannak találták.

387 Más településen a cigányság önminősítéséről: Szabó J. 1993. 18–28.

A gömöri *Baracán* egyetlen személyt sem találtunk, aki magát a hivatalos népszámláláskor cigánynak vallotta, de a cigányságát a *mindennapokban* felvállaló cigány személy megkérdezése azt mutatta, hogy saját maguk számára sincsenek objektív kritériumok önmaguk etnikai meghatározására: *„Nem tudom, hogy van ez, ki a cigány. Ezt nem kell eldönteni, nem kell rajta gondolkodni, ezt mindenki tudja, aki annak született."* A megkérdezésnél viszont ugyanő a falu lakosságának több mint 74 százalékát cigánynak minősítette annak ellenére, hogy a népszámláláskor egyetlen személy sem vallotta magát cigánynak Baracán! Kontrollként felvételre került „nem" cigány személy vélekedése is (ebben a relációban tehát látjuk, hogy azonnal relatívvá válik bármilyen kísérlet is a cigányok és nem cigányok objektív elkülönítésére). A két eredmény az utolsó névig egyezően azonos! Tehát nincs különbség a cigányok saját minősítése és a „külső" felmérés szempontrendszere között. Ugyanazok az ismérvek voltak az irányadók: rasszjegyek, családi leszármazás, életmód. Sőt az iskolázottság is.[388]

A cigányság *belső* statisztikai felmérése a cigányság kulturális hovatartozásának bizonytalansága miatt nem lehetséges, mivel az etnikai identitásuk Bíró A. Zoltán vizsgálatai alapján csak a nem cigány környezetükkel való „találkozások" során nyilvánul meg. Eltérő kultúrájú etnikumról azokban a helyzetekben (fizikai, mentális találkozások) beszélhetünk, ahol fontos az etnikai hovatartozás (pl. gazdasági téren: segélyek, családi vonalon: házasságkötés) és amelyek így befolyásolják a helyzetben betöltött viselkedésmintákat.[389] A cigányság etnikus öntudata, szimbolizációja tehát csak a „többségi társadalomhoz" való *viszonyrendszerében* és viszonyulásán keresztül értelmezhető.[390] Az etnikai kérdések finomabb („etnicitás") megközelítésében természetesen a nemzetiségi statisztikai magatartás mindenki elidegeníthetetlen joga, és ez az önkéntes bevallás kellene hogy legyen az egyetlen elfogadható statisztikai mérési alap.[391] Ám ezek a magatartási minták az egyén és a közösség életében a saját érdekeknek megfelelően többször változhatnak. Kvalitatív megközelíté-

388 Baracai gyűjtés. A pontos számok: 322 lakosból 239 főt minősített cigány etnikumúnak. Pontosan ugyanennyi volt az etnikumon kívüli kikérdezéssel felmért eredmény is. A baracai minősítéseket Gecse Annabella végezte el. A fenti adatok az ő szíves közlésén alapulnak.

389 Bíró A. Z. 1996. 247–277.

390 Szuhay P. 1993. 31. Más interetnikus (román–cigány, magyar–cigány) viszonylatban esettanulmányok: Fosztó L. 1998. 93–110.; Kotics J. 1998. 133–145. A nem mérhető kulturális szimbolizációra, határokra példa, hogy a cigányság elhatárolásában az életmód, antropológiai jegyek mellett az iskolázottság, a valláshoz, munkához való viszony, a gyermekek száma és a házasságkötéskor betöltött életkor is szerepet játszik.

391 A Ladányi–Szelényi szerzőpáros a legetikusabb felmérésnek (ha már mérünk) szintén csak a nemzetiségi önbevallást tudja elfogadni.

10. táblázat

A cigányság száma és aránya (az 1991-es hivatalos összeírás alapján)

Település	Összesen	Cigány	Százalék
Alsófalu	129	19	15
Deresk	466	6	1,2
Felfalu	64	–	–
Gice	745	14	2
Gömörliget	353	18	5,1
Kuntapolca	668	33	5
Páskaháza	254	23	9
Szkáros	251	48	19
Visnyó	68	–	–

si móddal, terepvizsgálati módszerrel kimutatható identitási mintáknak mérhető számokká való átalakítása tehát nem lehetséges. Az etnicitás ilyen értelmű megközelítéséből nem következik a térbeli vetület. Nem lehet változó magatartásokat számszerűvé tenni, nem is lehet tehát kvantitatív térképeken az „adatokat" megjeleníteni. A terepen így csupán egyetlen olyan jelenséggel találkozunk, amely lehetőséget ad a cigányság körülhatárolására. Ez az *endogám* házasodás, amellyel a környezetétől elzárja magát. *A cigányságot tehát egyetlen olyan népcsoportként lehet értelmezni, amely e falvakban zárt, belső családi kapcsolatrendszerrel bír.*

Etnikai térfolyamatok elemzése – az esszencialista modell finomítása

A fenti vizsgálatok *kiegészítésére* komoly fenntartásokkal, de elvégeztem az általánosan használt „cigány az, akiket a nem cigány környezet – különböző ismérvek alapján – cigánynak tart" meghatározás segítségével is az etnikai felmérést. Az így kapott információk csupán kiegészítették a népszámláláskor önként vállalt nemzetiségi és anyanyelvi adatokat. Ám e módszerrel kapcsolatban alapvető kérdés, hogy *mi alapján minősítenek* személyeket, családokat a településen velük együtt élő más személyek? A tereptapasztalatok azt mutatják, hogy a magyarság és a szlovákság minősítésénél mind a tíz településen a domináns szerepet az *anyanyelv* játszotta,[392] azaz anyanyelve alapján soroltak be valakit valamelyik etnikumba. A második ítélkezési szempont a *nemze-*

392 Ha etnikai felmérést végzünk, akkor még ma is érvényesnek tekinthető az 1872-es szentpétervári konferencia iránymutatása, mely szerint az egyes államok nemzetiségi összetételének megállapítására az önkéntes anyanyelvi bevallás lehet egyedül alkalmas?

11. táblázat

A Turóc völgyeinek falvai – etnikai jelleg (50% felett) (1991: nemzetiség; 1994/96: minősítés alapján)

	Alsófalu	Deresk	Felfalu	Szkáros	Visnyó
1991	magyar	magyar	szlovák	relatív magyar többség	magyar
1994/96	magyar	magyar	relatív szlovák többség	relatív magyar többség	
Anyanyelv	magyar	magyar	magyar	magyar	magyar

12. táblázat

A Murány és a Csetnek völgyeinek falvai – etnikai jelleg (50% felett) (1991: nemzetiség; 1994/96: minősítés alapján)

	Gice	Gömörliget	Fáskaháza	Kuntapolca
1991	relatív magyar többség	magyar	magyar	magyar
1994/96	cigány (!)	magyar	cigány (!)	relatív magyar többség
Anyanyelv	magyar	magyar	magyar	szlovák-magyar

tiségi igazodás volt, amely a leszármazáson, a családi kapcsolatokon nyugodott. Ez azt jelenti, hogy az adott személy, bár mindkét felmenője magyar, és a magyart tanulta anyanyelvként, de ő maga már „inkább" a szlovák nyelvet beszéli. Ilyen esetben már szlováknak, „elveszőfélben", kutatói terminussal: a „nyelvhasználati asszimiláció" útján lévőnek minősítettek valakit. Ugyanilyen megfontolások alapján azonban volt olyan is, akit „szlovák nyelvű élete" ellenére éppen a magyar felmenők miatt „még" magyarnak vettek fel.[393] A legnagyobb probléma a vegyes házasságokból származó utódok megítélésénél volt.[394] Hoóz István baranyai nemzetiségi vizsgálataiban árnyalt vegyes házassági kategóriákat (4 csoportot) állított fel az asszimiláció előrehaladási fokainak megfelelően, és ebbe a már előre megadott keretbe igyekezett a vegyes *családokat* besorolni.[395] Ezzel a módszerrel ellentétben, e tíz település vegyes házasságai kapcsán nem állítottam fel semmiféle külső, kutatói korlátot, irá-

393 Hoóz I. 1975. 26–30.

394 A vegyes házasságok utódjai nemzetiségi megoszlásának kérdésköréről és a bevallási motivációkról: Mirnics K. 1994. 117–127. Részletes statisztikai elemzés a vegyes házasságokról vö.: Varga E. Á. 1996. 82–94.

395 Hoóz I. 1975. 31.

nyitott kategóriát a vegyes kapcsolatokból származó utódok nemzetiségi besorolásánál, mivel egyrészt szigorúan a közösségi vélekedésekre voltam kíváncsi, másrészt a baranyai vizsgálatokkal ellentétben a multietnikus családokat nem teljességükben, hanem *egyénekre* lebontva minősíttettem.[396] A „Ki a cigány?" egzakt módon megválaszolhatatlan kérdésére, vagyis a cigány lakosok etnikai besorolására az antropológiai jelleget, a családi kötelékeket és a leszármazást adták meg kiindulási pontként.

Bár elvégeztem és közzé is tettem e külső szempontú felmérés pontos számadatait, ma már úgy vélem, hogy az „etnicitás" értelmének újragondolása, a cigányság statisztikai felmérésének és klasszifikációjának nehézségei miatt a gömöri kutatásoknál számszerűsíthető adatok helyett csak az egyes települések domináns etnikai *jellegéről* lehet beszélni. A pontos számok egy kiragadott időpontot tükröznek, és maga az etnikai megoszlás igen gyorsan megváltozhat (lásd például a trianoni döntést követő óriási tudatos nemzetiségi cserét az etnikai határ mentén fekvő felvidéki városokban).[397] Ma úgy látom, hogy a külső megítéléssel felvett adatok inkább csak irányszámok, melyek *keretei között* értelmezhető a cigányság létszáma.

A települések kiválasztásakor a döntő szempont az volt, hogy az 1991-es népszámlálás alapján *két* nemzetiségre nézve legyen vegyes, ám a feltételezett etnikai szerkezetet a terepvizsgálatok módosították, és a felmérések nem bi-, hanem *tripoláris*, csupán relatív szlovák, illetve magyar többségű *(Felfalu, Kuntapolca)* falvakat mutatnak, sőt *Gice* és *Páskaháza* esetében a felmérés abszolút cigány többséget jelez.

A vizsgálatok azt is megmutatják, hogy egy adott településen nem lehet a cigánysággal kapcsolatban „kritikus arányról" beszélni, hogy „valamilyen" arány egy magyar többségű vegyes települést a hivatalos népszámlálásokban a szlovák oldalra „átbillent", ugyanis a cigányság esetében ez nem a számuktól, hanem az anyanyelvükkel sokszor nem azonos *nemzetiségi bevallásuktól* függ: pl. a magyar anyanyelvű cigányság *Gicén* szlováknak, *Deresken* pedig magyarnak vallotta magát a népszámlálásokban. Ha a dereski cigányság statisztikai magatartása más, és szlováknak vallja magát, akkor nem 94%-ot, hanem 70% körüli magyar etnikai arányt jelzett volna az 1991-es összeírás.

A cigányság jelentős és nem elhanyagolható alakítója a gömöri falvak népességének és nemzetiségi arculatának. A vidék népi összetételéhez a 17. század óta hozzátartoznak a cigányok, akik a múlt században is még végig magyar nyelvűek voltak.[398] Az 1893-as első cigányösszeírás is úgy említi a gömöri

396 Meg kell jegyeznem azt is, hogy Dávid Zoltán éles kritikával fogadta Hoóz módszerét, a nemzetiségi családok külső megítélését. Szerinte nem szabad az önkéntes nemzetiségi bevallást megkérdőjelezni, és például a származást tudakolni. Ám cikke második felében, önmagának ellentmondva(!), ezt a módszert a cigányság esetében már *megengedhetőnek* tartja! – Dávid Z. 1980. 96.

397 Keményfi R. 1998b. 300–307.

398 Paládi-Kovács A. 1982.

Rozsnyói és *Rimaszécsi* járásokat, mint kiemelkedő cigány népességgel rendelkező területeket.[399] A cigány lakosság a híressé vált gömöri zenészbandákon kívül a megyében vályogvetésből, tapasztásból, alkalmi munkából élt.[400] A hagyományos gazdálkodás szétesése, átalakulása a cigányságot sem kerülte el. A második világháborút követően a termelőszövetkezetekben dolgoztak, a mai szlovák gazdaságszerkezeti átalakítás nyomán nagyrészt munkanélkülivé váltak.

Tapasztalataim alapján a tíz helységben a táblázatban szereplő hivatalos adatnál jóval magasabb a cigányság aránya. A népösszeírási adatok azonban *Szkároson* és *Alsófalun* így is jelentős (10% feletti) cigány népességet tükröznek. A *Murány* völgyének falvaiban a hivatalos és a minősítéssel felvett nemzetiségi adatsorokban szintén a cigányság jelentős etnikai arányokat módosító szerepével találkozunk. A hivatalos népösszeírás alapján relatív magyar többséget mutató *Gice* a cigányok nagy száma miatt valójában *cigány többségű* (50% felett)! Ám anyanyelvi szempontból más a helyzet. *Gice* roma lakosai mind magyar anyanyelvűek, akiknek nagy része 1991-ben mégis szlováknak vallotta magát. Ezt a magatartást a faluban gazdasági megfontolásokkal magyarázzák. A gicei munka nélküli roma családok ezzel a statisztikai etnikai viselkedéssel biztosítottabbnak vélik a segély megszakítatlan folyósítását.

Gömörliget szlovák nyelvű cigány lakosai a megye északi községeiből az 1960-as évek óta folyamosan érkeznek az elöregedés, kihalás folytán üressé váló házak olcsó megvásárlásával.[401] De ennek ellenére ez az egyetlen település, ahol a minősítés nem csökkentette, hanem *növelte* a magyarok arányát. Ugyanis a települést 1991 óta több szlovák család elhagyta, ami nem csupán a lakosságszámot, hanem a szlovákok etnikai arányát is visszaszorította.[402] A hivatalos adatokkal megadott szlovákok számát a minősítéssel felvett cigánynak vélt személyek is módosítják, akik az összeírásokban nagyrészt anyanyelvüknek megfelelően szlováknak vallották magukat. *Gömörliget* anyanyelvi megoszlása *magyar–szlovák,* de magyar nyelvű többséggel.

A *Csetnek* völgyében fekvő két település, *Páskaháza* és *Kuntapolca* hivatalos (önkéntes) és minősített etnikai megoszlása között is ellentmondás van. Az 1991-ben még abszolút magyar többséggel rendelkező *Kuntapolca* a roma lakosok etnikai minősítése után csupán a relatív nemzetiségi többséget mutató falvak közé került. A vegyes (szlovák, magyar) anyanyelvű, de nagyobbrészt szlovák nyelvű cigányság 1991-ben a nemzetiség bevallásánál döntő többségben szlováknak és nem románnak vallotta magát. A magyarok száma a minősítés következtében külön kezelt cigánysággal csökkent. *A Csetnek* völgye má-

399 *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott...* 1895.
400 Paládi-Kovács A. 1988. 178.; Faggyas I. 1993.
401 Gömörligeti gyűjtés.
402 Gömörligeti gyűjtés.

sik településének, *Páskaházának* abszolút magyar többsége is megszűnt a cigányság külön etnikumként való számbavétele után. Sőt! *Gicéhez* hasonlóan *cigány többségűvé* vált a község. Az anyanyelv szempontjából viszont itt homogén magyar a roma lakosság.

A tíz településen a statisztikai problémát tulajdonképpen nem a szlovákság, illetve a magyarság elkülönítése jelenti, hanem az 1960-as évektől a községekbe költöző cigány etnikum. A két történeti nemzetiség számarányait pontosan adnák vissza a népösszeírások, ha a roma etnikum megkülönböztethető és vállalt, erős nemzeti azonosságtudattal rendelkezne. Ennek híján a cigányság a magyar és a szlovák etnikum létszámában bújik meg, tehát statisztikai szempontból *„rejtőzködő etnikumról"*[403] van szó.

Képzetes nyelvhatár

Sajátos etnikai átalakulás folyamata játszódott le a második világháborút követő évtizedekben. A fent felsorolt, a század első felében még magyar és magyar többségű vegyes nemzetiségű településeken fokozatos *nemzetiségi csere* zajlott le. Bár a magyarság visszaszorulását jelző statisztikai adatok „mintha" azt tükröznék, hogy nagy tömegben szlovákok jelentek meg ezekben a falvakban, valójában nem erről van szó. Igaz, hogy vegyes házasságokkal valóban költöztek be szlovákok is, de a falvakban nagy arányban megjelent a cigányság. Ténylegesen tehát *magyar–cigány* vegyes etnikumú településekről beszélhetünk, ahol a szlovákság csak harmadik etnikai elemként van jelen.

A községek etnikai jellege azt mutatja, hogy a harmadik nemzetiség (cigányság) jelenléte miatt nem lehet minden települést szlovák vagy magyar többségűként (50% felett) az etnikai határ valamelyik oldalára egyértelműen besorolni, és ezen az alapon a Gömörben északon élő szlovákság és a délen megtelepült magyarság között éles etnikai választóvonalat húzni. A cigányságnak mint „rejtőzködő etnikumnak" a minősítéssel való megjelentetése, „előhívása" azt eredményezte, hogy az 1991-es etnikai határ *feldarabolódott.*

A cigányság etnikai módosító szerepével kapcsolatban az *anyanyelv* kérdésére is ki kell térni, ugyanis a csehszlovák és a szlovák összeírások nem közlik település szerinti bontásban az anyanyelvi adatokat. A nemzetiségi adatok alapján valamely etnikum relatív nyelvi többsége a községek nemzetiségi arculatát tisztán *bipolárissá* tenné, azaz a falvak etnikai megoszlását egyértelműen két nyelv: a szlovák és a magyar köré rendezné. Mivel a minősítés alapján megjelenő cigányság az, amelyik etnikai szempontból felborítja a kétpólusú nemzetiségi szerkezetet, a kérdés az, hogy a gömöri cigány népesség milyen nyelven beszél, mit vall anyanyelvének. A terepen felvett interjúkból

403 Vécsey Károly igen találó kifejezése. – Vécsey K. 1995. 65.

18. térkép

A történelmi Gömör és Kis-Hont vármegye szlovákiai része

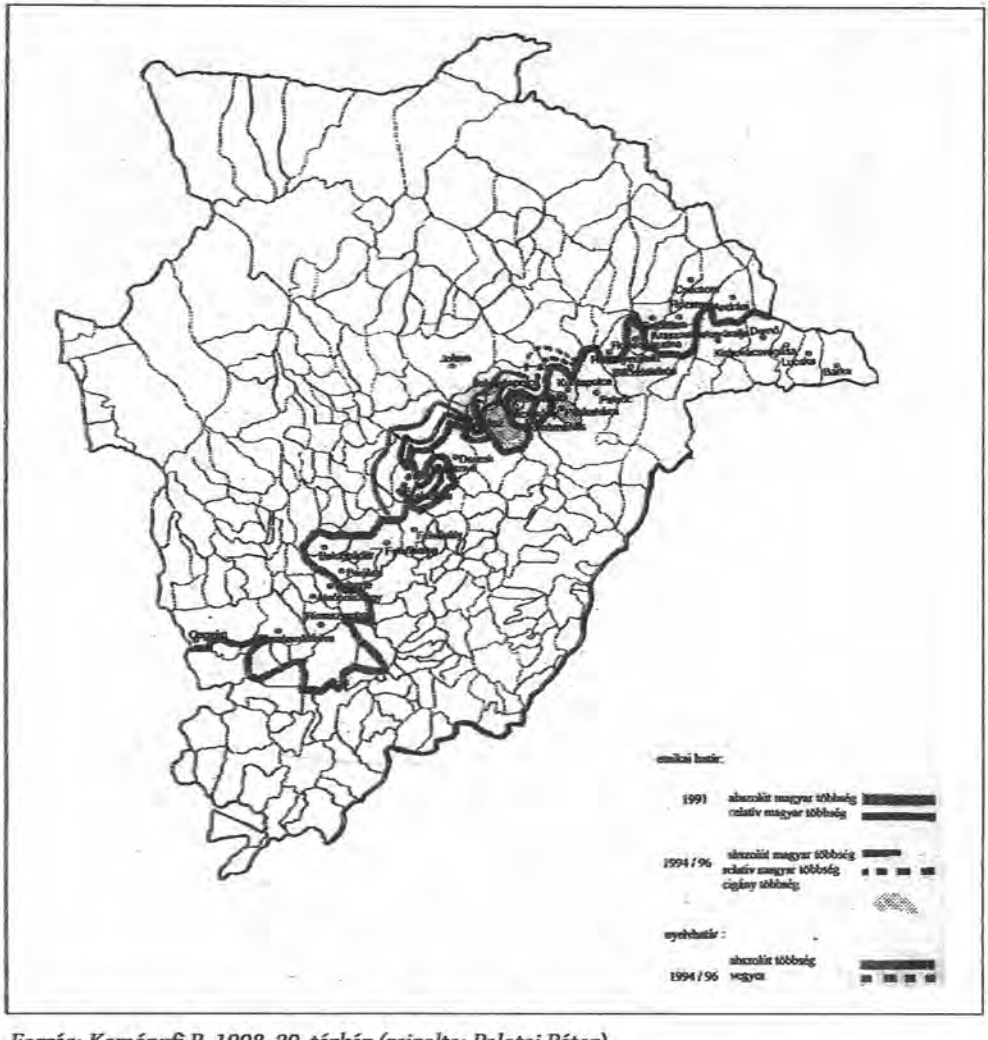

Forrás: Keményfi R. 1998. 29. térkép (rajzolta: Palotai Péter)

lút többségű községeket meghatározni. És bár először a néprajztudomány használta az ilyen kevert kultúrájú területekre a *kontaktzóna,* határövezet kifejezéseket, mára az etnikai földrajz sem éles választóvonalakról, hanem *köztes* terekről beszél.

Mint jeleztem, összetett minősítési módszerrel magam is elvégeztem egy kiválasztott térség etnikai felmérését, ám ma úgy látom, hogy ez a vizsgálat egy klasszifikációs kísérlet, amely csupán *árnyalhatja, kiegészítheti* az önkéntes bevallás adatait, és nem helyettesítheti azokat. Ugyanakkor értékes ismere-

tekkel járulhat hozzá az etnikailag kevert közösségek sokoldalú bemutatásához, a bennük kirajzolódó erővonalak, tendenciák ismertetéséhez.

A katonai felvételezések alkalmazása a cigányság térbeli helyzetének települési vizsgálatában

Településnéprajzot, -földrajzot, -történetet vizsgáló kutatók számára Magyarország három katonai felvételezésének térképlapjai elengedhetetlen adatbázisok. Az egyes térképi szelvények nem csupán a külterületi viszonyok elemzésére alkalmasak,[405] hanem a települések belső térstruktúrájának változását, morfológiai képének alakulását mutató klasszikus források is egyben. Bár a felvételezések három nagyobb időszakot öleltek át (az első: 1763–1787, a második: 1819–1865 évek között, a harmadik 1865–1885 között volt), az egyes térképlapok mégis egy-egy konkrét időpontban készültek, tehát az ezekben az időpontokban érvényes települési állapotot tükrözik. A felmérések között eltelt száz év mégis lehetővé teszi, hogy a térképlapok a községek, városok belterületének alakulását történeti *folyamatában* láttassák.

A településföldrajzban a klasszikus morfológia leírja és elemzi a település alaktani jegyeit.[406] A katonai felvételezések ebben az esetben kiindulási *alapadatbázisként* szerepelnek. A funkcionális morfológia viszont a katonai térképeket *segéd-adatforrásokként* használja, mert a fő kérdése ennek a morfológiai irányzatnak, hogy bizonyos funkcióknak milyen morfológiai jegyek felelnek meg, és az, hogy bizonyos funkció megváltozásával hogyan alakul át az adott település morfológiai megjelenése.[407] A funkcionális morfológia a hagyományos településföldrajztól abban is eltér, hogy *„...kísérletet tesz a településállomány fejlődésének, formálódása feltételeinek tágabb – társadalmi, politikai, ideológiai, szociológiai stb. – keretekbe való ágyazására."*[408]

A funkcionális morfológiai vizsgálatok a kérdésfeltevés jellege, irányultsága miatt a településföldrajz fenti értelmű megújulásáig a hagyományos földrajz területéről fokozatosan átcsúsztak a néprajz terébe, és a településnéprajz fontos részévé váltak: *„A településnéprajz olyan ága a néprajztudománynak, amely elsősorban paraszttelepülések (tanyák, falvak, agrárvárosok) formájának, településrendjének leírásával, összehasonlításával, eredeztetésével, valamint a népi társadalom, a településrend és a hagyományos gazdálkodási mód összefüggéseinek, egymásra hatásának kutatásával foglalkozik."*[409] Nem véletlen tehát, hogy

405 Pl. Becsei J. 1996. 171–197. – Az első katonai felvételezés viszont nem alkalmas a községhatárok pontos megállapítására. L. *Megjegyzések a 18. századi etnikai határok...* című tanulmányt.
406 Mendöl T. 1963. 11.
407 Kőszegfalvi Gy. – Tóth J. 1998. 432.
408 Idézet: Beluszky P. 1999. 10. – Ezzel a szemlélettel készült Beluszky településföldrajzi kötete.
409 Bárth J. 1996. 8.

a településnéprajzi kutatások körében születő tanulmányok a települési belső rendek eredetének értelmezéséhez mind a három felvételezés térképszelvényeit előszeretettel és nagy számban használják.[410] A fenti tudományterületek (településnéprajz, -földrajz, -történet) mellett a magyarországi katonai felvételezések térképlapjai *közvetve* és megfelelő történeti adatokra támaszkodva alkalmasak lehetnek az *etnikai földrajz* egyik, a *települési* etnikai térszerkezeteket vizsgáló ága számára is. Az etnikai térszerkezetekkel foglalkozó, etnikai statisztikai idősorokat rendszerező és elemző etnikai földrajz nem csupán regionális, hanem települési szinten is – a tudomány előbbi definíciójából adódóan – természetesen valamilyen módszerrel (önkéntes bevallás, minősítés) felvételezett konkrét, mérhető adatbázisokra támaszkodik. Célja, hogy különböző metódusokkal térképeket szerkeszthessen, és ezek segítségével nemzetiségi térfolyamatokat mutasson be. A 18. század végéig, a nemzeti ébredés és a polgári társadalmak megszilárdulásának időszakáig a nemzeti hovatartozás elemzése és az etnikai határok felrajzolása nem osztotta meg a népcsoportokat, tehát magában a korszakban nem volt értelme az etnikai kérdésfeltevésnek, ezért nem találunk a korszakban etnikai megoszlást mutató települési adatokat sem.

A települési etnikai térképek egyik fő jellegzetessége, hogy – ellentétben a nagyobb térségeket átfogó, akár a múlt hivatalos nemzetiségi adataira támaszkodó etnikai térképekkel – csupán a *jelen* valamilyen minősítési módszerrel felvett nemzetiségi adataira támaszkodó térszerkezeteit képes bemutatni. Visszamenőleg vannak akár a 18. századra is települési etnikai megoszlást mutató névelemzések (pl. 1715–20-as összeírás), de ezek a településen belüli etnikai térszerkezetek elemzésére – részletes, házak szerinti felvételezés és jó települési alaptérképek[411] hiányában – nem alkalmasak. Másrészt ezeknek a mikrokutatásoknak az etnikai minősítés is lényeges része, melyek elvégzésére szintén nincs mód a múltban.

Úgy vélem azonban, hogy a katonai felvételezések segítségével mód nyílik arra, hogy ezeket a jelenre irányuló kutatásokat az időben megnyújtsuk, és *következtetni* tudjunk a múlt etnikai térszerkezeteire is. A lehetséges közvetett települési etnikai térszerkezeti elemzésekből e helyen csupán a *cigányság* községeken belüli területi elhelyezkedésének a katonai felvételezések alapján nyomon követhető történeti változását, egykori térbeli helyzetének *rekonstruálását* szeretném pár példával bemutatni. A települési példák kiválasztásának feltétele az volt, hogy kutatási alappontként rendelkezésre álljanak ma (vagy a közelmúltban) felvételezett települési etnikai térszerkezetek. A történeti Gömör és Kis-Hont megye etnikai változásának elemzésénél kiválasztot-

410 Bárth J. 1996. 289–294.; Novák L. 1995.

411 Alaptérkép: olyan térképlap, mely az ábrázolandó információk szempontjából előre meghatározott kiindulási ismereteket tartalmaz (pl. községhatárok, folyók, alapvető hegyvonulatok), és további, az ábrázolási célnak megfelelő fejlesztési lehetőséget rejt magában. – Bárczi G.–Országh L. 1959. I. 112. nyomán.

tam tíz települést, melyekben empirikus etnikai mikrovizsgálatokat végeztem.[412] A kutatások egyik lényeges fejezete volt a községek etnikai térszerkezetének felvételezése. Ezek a térképek tehát a rendelkezésemre álltak a történeti összehasonlítás elvégzésére. A mai Szabolcs-Szatmár-Bereg (illetve a történeti Szatmár) megyében fekvő, szintén példaként szereplő község települési etnikai alaprajzát a falubeli cigányokról értekező kötetből vettem át.[413] De mivel itt nem végeztem terepkutatásokat, Kántorjánosit csupán kontrollként mutatom be, hogy a Gömörben tapasztaltakat egy ellentétes, de szintén tanulságos esettel egészítsem ki.

A cigányság jelenlegi térbeli helyzete néhány gömöri és szatmári településen

A történeti Gömör és Kis-Hont megye három települése: *Deresk, Gice* és *Baraca* mai etnikai térszerkezetének meghatározója a cigányság.

Tapasztalataim alapján azonban a fenti helységekben a *13. táblázat*ban szereplő hivatalosnál jóval magasabb a cigányság aránya. A községek népesedéstörténetének 1920 utáni szakasza pontos, mérhető számokkal nyomon követhető, a településeken lezajlott nemzetiségi folyamatokat az adatok mégsem tükrözik pontosan. Gömöri kutatásaim azt mutatják, hogy e három település Gömör *bizonytalan* vegyes etnikumú települési sávjában fekszik. Ebben a zónában hol a szlovák, hol a magyar nemzetiségi karakter dominanciája nő. Ez az állandó *ingadozás* a már mért nemzetiségi adatok alapján a többszöri határváltozások és ezek következményeiként (mimikri, kitelepítések, reszlovakizáció...) a 20. században is megmaradt. A hivatalos statisztika szerint ezeken a településeken napjainkban minimális a cigányok száma. Ám a részletes terepkutatás során alkalmazott etnikai minősítés ezt a képet alapjaiban változtatta meg.

Az etnikai hovatartozás adatfelvétele rákérdezéses módszerrel 1994–96 között történt. Az eredmények tehát a lakossági ítélkezést, vélekedést tükrözik.[414] A cigányság mint etnikum és a nemzetiségi törvény óta jogi értelemben is különálló nemzetiség meghatározásánál a *„cigány az, akiket a nem cigány környezet – különböző ismérvek alapján – cigánynak tart"* minősítési elvet alkalmaztam.[415] A „Ki a cigány?" egzakt módon megválaszolhatatlan kérdésére és a cigány lakosok etnikai besorolására az antropológiai jelleget, a családi kapcsokat és a leszármazást adták meg kiindulási pontként.

412 A részletes települési elemzést l. Keményfi R. 1998a. 154–210.

413 Juhász É. 2000. 10.

414 A módszer részletes leírását és nehézségeit l. Keményfi R. 1998a. 31–34., 196–198.

415 A módszer korlátairól, etikus vagy nem etikus voltáról, nehézségeiről l. *Etnikai besorolás és statisztika* c. című tanulmányt.

13. táblázat

A cigányság száma és aránya (1991) (hivatalos népszámlálás alapján)

Település	Összesen	Cigány	Százalék
Deresk	466	6	1,2
Gice	745	14	2
Baraca	303	–	0

14. táblázat

A kiválasztott községek etnikai megoszlása (1991: nemzetiség; 1994/96: minősítés alapján)

		Összes	Magyar	Magyarok aránya	Szlovák	Cigány	Egyéb
Deresk	1991	466	438	93,9%	21	6	1
	1994/96	458	315	68,7%	5	138	–
Felfalu	1991	153	64	41,8%	89	–	–
	1994/96	160	56	35%	67	37	–
Gice	1991	745	360	48,3%	353	14	18
	1994/96	725	270	37,2%	90	365(!)	–
Baraca	1991	303	294	97%	7	–	–
	1994/96	319	81	25,3%	–	238(!)	–

A fenti minősítési rendszer alapján a települések a *14. táblázat* szerinti nemzetiségi megoszlást mutatják.

A települések hivatalos, azaz önként vállalt és a minősítéssel kapott etnikai megoszlása között lényeges eltérés csupán a cigányok számában van. Bár a népesség-összeírás Deresket egyveretű magyarként jelzi (94%), a tereptapasztalat azt mutatja, hogy etnikai szempontból egy magyar többségű, ám *magyar–cigány* településről van szó. Baracán a hivatalos statisztika egy cigány lakost sem jelez, a felmérés viszont azt mutatja, hogy a lakosság 74 százaléka(!) cigány.[416] A cigányságnak köszönhetően a gicei terepfelvétel a helység etnikai szerkezetében érdekes fordulatot hozott. A hivatalos népösszeírás alapján relatív magyar többséget mutató község a cigányok nagy száma miatt valójában *cigány többségű* (50,3%)! Ám anyanyelvi szempontból más a helyzet. *Gice* roma lakosai mind magyar anyanyelvűek, akiknek nagy része 1991-ben mégis szlováknak vallotta magát.

A cigányság etnikai módosító szerepével kapcsolatban tehát az *anyanyelv* kérdésére is ki kell térni, ugyanis a csehszlovák és a szlovák összeírások nem

416 Lásd az *Etnikai besorolás és statisztika* c. tanulmányt.

közlik települési bontásban az anyanyelvi adatokat. A nyelvi megoszlás a vegyes etnikumú községek nemzetiségi arculatát tisztán *bipolárissá* tenné, azaz a falvak etnikai megoszlását egyértelműen két nyelv – a szlovák és a magyar köré – rendezné. Mivel a minősítés alapján megjelenő cigányság az, amelyik etnikai szempontból felborítja a kétpólusú nemzetiségi szerkezetet, a kérdés az, hogy a gömöri cigány népesség milyen nyelven beszél, mit vall anyanyelvének. A terepen felvett interjúkból az derül ki, hogy a cigányság egyik faluban sem beszéli a cigányt anyanyelveként. Az első világháborút megelőzően cigány, de többségében *magyar anyanyelvű* cigányok telepedtek le a falvakban. Deresk, Gice és Baraca cigány lakosai ma is magyar anyanyelvűek.

A század első felében még magyar és magyar többségű vegyes nemzetiségű településeken fokozatos *nemzetiségi csere* zajlott le. Bár a magyarság visszaszorulását jelző statisztikai adatok „mintha" azt tükröznék, hogy nagy tömegben szlovákok jelentek meg ezekben a falvakban, nem erről van szó. Igaz, hogy vegyes házasságokkal valóban költöztek be szlovákok is a falvakba, de nagy arányban a cigányság megjelenéséről van szó. És ez azt eredményezte, hogy a statisztikában abszolút vagy relatív magyar többségűként feltüntetett magyar–szlovák vegyes etnikumú falvakban, így Gicén és a tiszta magyar Baracán is a minősítés után a második etnikum a számarányát tekintve nem a szlovák, hanem a cigány (sőt Gicén és Baracán a magyarok számát is meghaladja) vált. *Ténylegesen tehát magyar–cigány* etnikai kevertségről beszélhetünk, ahol a szlovákság csak harmadik szerkezeti elemként van jelen. A felmérések tehát azt mutatják, hogy a települések nem bi- (magyar–szlovák), hanem *tripoláris* (magyar–szlovák–cigány) nemzetiségi megoszlást mutatnak. Sőt Gice és Baraca esetében a felmérés abszolút cigány többséget mutat, tehát a terepkutatás teljes nemzetiségi fordulatot, cserét eredményezett.

Noha elvégeztem a külső szempontú etnikai felmérést, a cigányság statisztikai felmérésének és klasszifikációjának nehézségei miatt a gömöri kutatásoknál számszerűsíthető adatok helyett csak az egyes települések domináns etnikai *jellegéről* lehet beszélni. A pontos számok egy kiragadott időpontot tükröznek, és maga az etnikai megoszlás igen gyorsan megváltozhat.[417] Ám ez a statisztika előtt „rejtett nemzetiségi-cserefolyamat" a hivatalos összeírásokból nem, csak közvetlenül a terepen felvett adatokból derülhet ki.

A települési etnikai térszerkezetek a minősítéssel felvett nemzetiségi megoszlások alapján készültek. Mivel a települések nemzetiségi térszerkezeteiről a korábbi időkben nem készült felmérés, a jelen etnikai térstruktúrák kialakulásának folyamatát csak a helységek emlékezete alapján lehet nyomon követni. Az emlékek alapján két nagy nemzetiségi térszerkezeti típusba sorolható a négy község:

417 L. pl. Jolsva. Keményfi R. 1998a. 211–219.

Szegregált etnikai települési szerkezetek:

a) ma is élő szegregáció:

cigány ⇒ ⇐ (szlovák-magyar): *Deresk, Gice*

cigány ⇒ ⇐ magyar: *Kántorjánosi*

b) felbomlott szegregáció:

cigány ⇒ ⇐ magyar: *Baraca*

A szegregált etnikai szerkezetű falvak első csoportjában ma is a cigányság települési elkülönülése figyelhető meg. Az első cigánycsaládokat a községek rossz minőségű, akkor még külterületi részeire telepítették le, és így kialakultak e falvak ősi cigány részei, ahol ma is főként a régebben, az első világháború előtt és a két világháború között érkezett cigánycsaládok laknak (l. alább a történeti részben). Az 1960-as, (70-es években érkezett újabb cigány betelepülők egyrészt beházasodással a telepeket erősítették tovább, másrészt viszont az elöregedés miatt fokozatosan üressé vált házakba való betelepüléssel már a falvak belső, központi részeibe is beköltöztek. A kis vásárlóerejű cigányság a lassan elöregedő népességű falvak üresen maradt házait veszi meg, és ezzel etnikai szempontból fokról fokra megváltoztatják (oldják) a községek tényleges nemzetiségi térszerkezetét (Deresk, Gice).

Baracán azonban az első kategóriában említett egykori cigánytelep felbomlott. Ezt az emlékezet azzal magyarázza, hogy a fent leírt dereski és gicei ma is megfigyelhető etnikai térszerkezeti keveredés már *lezajlott*. A település központi részein élő idős generáció napjainkra kihalt, az elhaltak utódai a jobb megélhetés és érvényesülés reményében azonban nem maradtak a faluban, így az üresen álló házakat a cigányság áron alul felvásárolta. A fiatalabb cigánycsaládok számára mód nyílt az egykori telepről a község központjába való beköltözésre.

A szatmári Kántorjánosin ma a cigányság lakhelye a falu északi részén a gömöri Dereskhez és Gicéhez hasonlóan elkülönül. Ám a gömöri településekkel ellentétben ez a szegregáció napjainkban sem felbomló, hanem *stabilizálódó*. A falu régi cigánytelepének (l. alább) felszámolásával az volt a cél, hogy a Kántorjánosin élő cigányság szociális helyzetét és lakókörülményeit állami támogatással, lakásépítési programmal megoldják. A program keretében az 1960-as és 70-es években a régi cigánytelepet ugyan felszámolták, de a településen a cigányok számára egy tömbben juttatott építési telkek, bár új helyen és jobb körülmények között a cigányság szegregációját tovább erősítették, szinte „véglegesítették".[418]

A mai községi belső etnikai térszerkezetek kialakulási folyamatát a közösségi emlékezet mellett egzakt források alapján is nyomon követhetjük, és akár igazolhatjuk a község lakóinak saját magukról alkotott településtörténeti emlékeit.

418 Juhász É. 2000. 9–11. A Kántorjánosin megfigyelhető új cigánytelep kialakítása az egész országban jellemző volt. Az okokat l. Csalog Zs. 1997. 100–112.

6. ábra

Deresk cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása

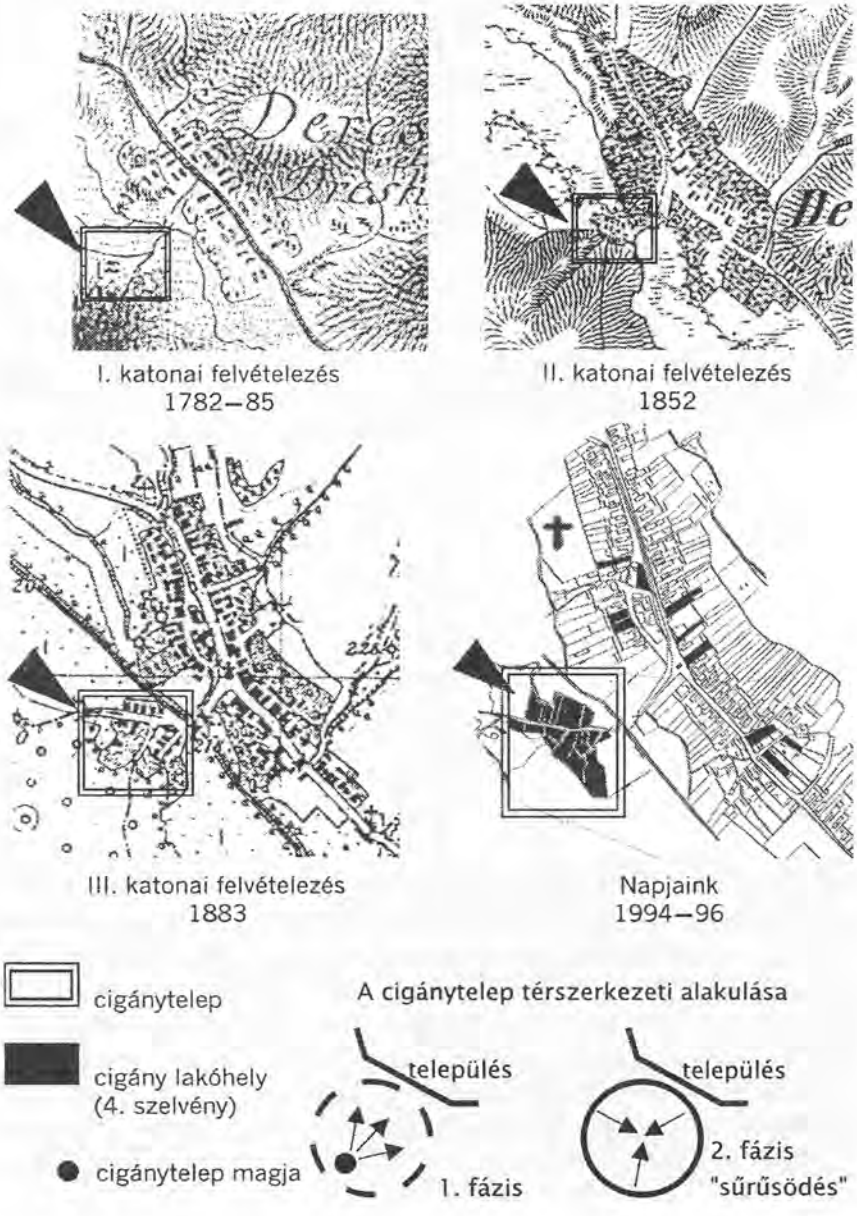

A cigányság térbeli helyzetének történeti alakulása a kiválasztott gömöri és szatmári településeken

A Habsburg Birodalomban Mária Terézia uralkodása idején átfogó koncepció készült a cigányok jogi, társadalmi helyzetének rendezésére. A legfőbb cél a letelepítéssel megoldható adóztatás volt. Mária Terézia törekvését fia, II. József folytatta. Az uralkodó elképzelése a cigány életmód felszámolását, a cigányság társadalmi felemelését tartalmazta. II. József törekvései között a cigányság jogi helyzetének megszilárdítása is szerepelt e népcsoport „jobbággyá nevelésével."[419]

A Habsburgok törekvéseinek térképi forrásokból ma is rekonstruálható települési térszerkezeti lenyomata is maradt, hiszen bármilyen szociális intézkedés foganatosításához legelső lépésként a cigányság vándorló életmódjának megszüntetésére, számának pontos megállapítására, azaz a cigányság *letelepítésére* volt szükség. A letelepítés menetét az uralkodók rendeletekben újra és újra pontosították. A települési térszerkezetek mai kutatói „szerencsésnek" mondhatják magukat, hogy a letelepítési politika egyik hangsúlyos eleme nem teljesült. A rendeletek tiltották a cigányság telepszerű letelepítését (hiszen éppen a jobbágyok közé való betelepítésnek nevelő szándéka lett volna), a községek nagy részében mégis egy tömbben kapták meg a cigányok a telkeket.[420] Tehát már a rendelet megszületésének idejére visszavezethetjük a cigányság két nagy – a telepen lakó, illetve nem telepen élő – csoportjának kialakulását.[421] Ez az elkülönült telepítés a községek belső alaprajzán is megmutatkozott, tehát korabeli térképek (és a közösségi emlékezet) segítségével visszamenőleg következtethetünk az egykori cigánytelepek térbeli helyzetére. Az országnak voltak olyan térségei is, melyeken igyekeztek az uralkodói rendeletek fő, azaz telepítési részét egyszerűen szabotálni.[422] A helyi ellenakciókat leszámítva a 18. század végén, a 19. század folyamán a cigányság nagy részének letelepítése mégis végbement. Kialakultak az ország rurális térségeiben a községi cigánytelepek. Nem minden helységben, de vannak az országnak olyan térségei, amelyeken különösen nagy számban formálódtak ki a falvak más részeitől elkülönült cigánytelepek. Ilyen területek: Somogy megye (a 20. század elejére száznál több cigányteleppel), Jászság, Szolnok megye más területei[423] és a források, illetve saját tereptapasztalataim alapján ide sorolható Gömör megye is.

A cigányság több száz éve alakítója a gömöri falvak népességének. Korabeli források közül a cigányokat büntető perek azt mutatják, hogy a vidék né-

419 Mezey B. 1986. 14–15.
420 A fő rendeleteket l. Mezey B. 1986. 84–94.
421 Kemény I. 1974. 66–67.
422 Szabó L. 1966. 125–131.
423 Csalog Zs. 1997. 100.

7. ábra

Gice cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása

I. katonai felvételezés
1782–85

II. katonai felvételezés
1852

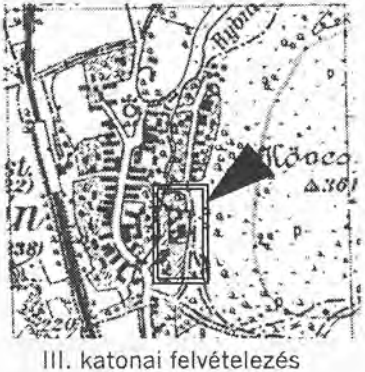

III. katonai felvételezés
1883

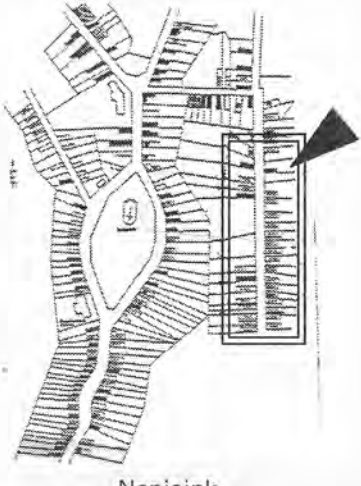

Napjaink
1994–96

A cigánytelep térszerkezeti alakulása

1. fázis 2. fázis

A történeti cigánytelep súlyának csökkenése

cigánytelep

cigány lakóhely
(4. szelvény)

● cigánytelep magja

pi összetételéhez a 17. század óta hozzátartoznak a cigányok, akik a múlt században is végig magyar nyelvűek voltak.[424] Az 1893-as első cigányösszeírás is úgy említi a gömöri Rozsnyói és Rimaszécsi járásokat mint kiemelkedő cigány népességgel rendelkező területeket.[425] Csetneket például az 1910-es népszámlálás mint legnagyobbrészt cigányok lakta települést említi, akiknek a többsége szlovák anyanyelvű.[426] A cigány lakosság a gömöri zenészeken kívül a megyében vályogvetésből, tapasztásból, alkalmi munkából élt.[427]

Dereskre az első cigánycsaládok a 18. század első felében költöztek be, és az emlékezet szerint *valószínűleg* már a mai telep helyén telepedtek le a falu elkülönülő északkeleti felében, hiszen a 18. század első felének forrásai azt jelzik, hogy Deresken már egy letelepedett cigánycsalád élt.[428] Az 1782–85 között végrehajtott első katonai felvételezés térképlapja feltehetően ezt a telepcsírát mutatja *(6. ábra)*.[429] A második katonai felvételezés (1852) a község egyéb részeitől elkülönült cigánytelepet már határozottan mutatja. Ám a harmincegy évvel később felvett (1883) és az előzőnél pontosabb, részletesebb (azaz nagyobb méretarányú)[430] katonai felvételezés térképlapjai már egyértelműen körvonalazzák a száz évvel azelőtti cigánytelepet. A cigánytelep a Turóc-patakig kiépült. A telep folyamatos épülését az indokolja, hogy a 19. században újabb és újabb cigánycsaládok telepedtek le Deresken. A községet az 1893-as cigányösszeírás úgy jelzi, hogy megyei viszonylatban is kimagasló a községben a cigányok száma.[431] A dereski közösség emlékezete és a ma felvett községi térszerkezet (1994/96) visszaigazolja a cigánytelep történeti-térbeli fejlődését, hiszen ma is *ugyanott* van a napjainkban még mindig elkülönülő cigánytelep, ahol annak magját a második és harmadik felvételezés már száz éve határozottan kirajzolta. A térképlapok azonban azt is láttatják, hogy a dereski cigánytelep kiterjedése csupán az első két katonai felvételezés közötti időszakban növekedett és forrt egybe a település központi magjával. Az elmúlt száz évben a térbeli terjeszkedés megállt, a házak számának növekedését nem követte a telekhelyek

424 Paládi-Kovács A. 1982.; Zsupos Z. 2000.

425 A Magyarországon végrehajtott... 1895.

426 *Csetnek* a hagyományosan sok cigány lakost számláló települések közé tartozik, mivel 1760-ban, amikor az első cigánycsaládokat letelepítették ideális életfeltételeket biztosítottak a számukra: a községben külön építettek nekik új házakat. – Vende A. é. n. 35.

427 Paládi-Kovács A. 1988. 178.; Faggyas I. 1993.

428 Ila B. 1944. II. 198.

429 A települések (Deresk, Gice, Baraca, Kántorjánosi) alaprajzai az első, a második és a harmadik katonai felvételezés lapjairól lettek kimetszve. Hadtörténeti Intézet Térképtár. I. 19.-9; 19.-10; XXVI-14; II. XXXVII-40; XXXVII-42; XLV-45; III. 4564-4; 4664-2; 4868-2.

430 A második katonai felmérés méretaránya: 1:28 800; a harmadiké 1:25 000. Természetesen csak az eredeti térképlapokon, a mellékelt ábrákon méretarány nélkül, hasonló nagyságúként szerepelnek az egyes felvételezésekből kimetszett települések.

431 Keményfi R. 1998a. 84. – Az 1910-es összeírás jelzi, hogy az egyéb anyanyelvűek (846 főből 41) cigányok. Keményfi R. 1998a. 175.

8. ábra

Baraca cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása

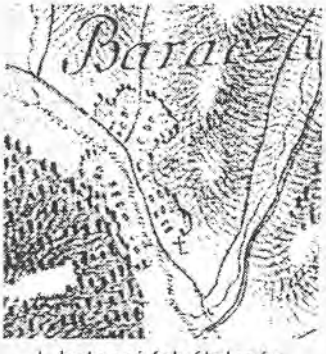

I. katonai felvételezés
1782–85

II. katonai felvételezés
1852

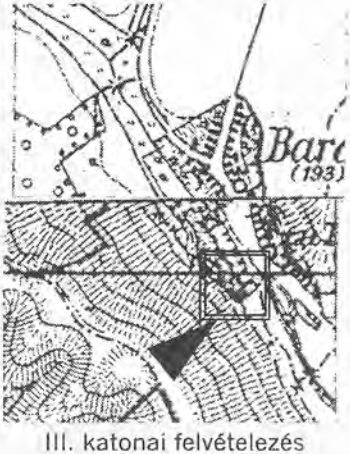

III. katonai felvételezés
1883

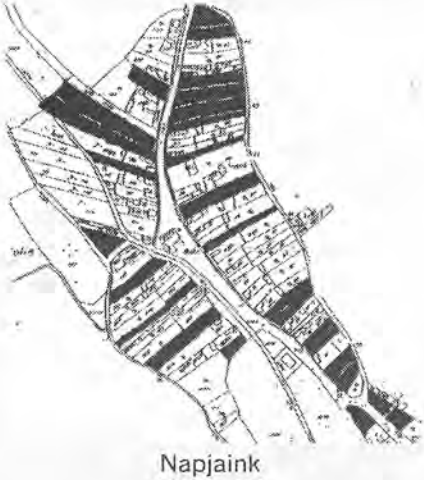

Napjaink
1994–96

A cigánytelep térszerkezeti alakulása

1. fázis 2. fázis 3. fázis

cigánytelep

cigány lakóhely (4. szelvény)

cigánytelep magja

9. ábra

Kántorjánosi cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása

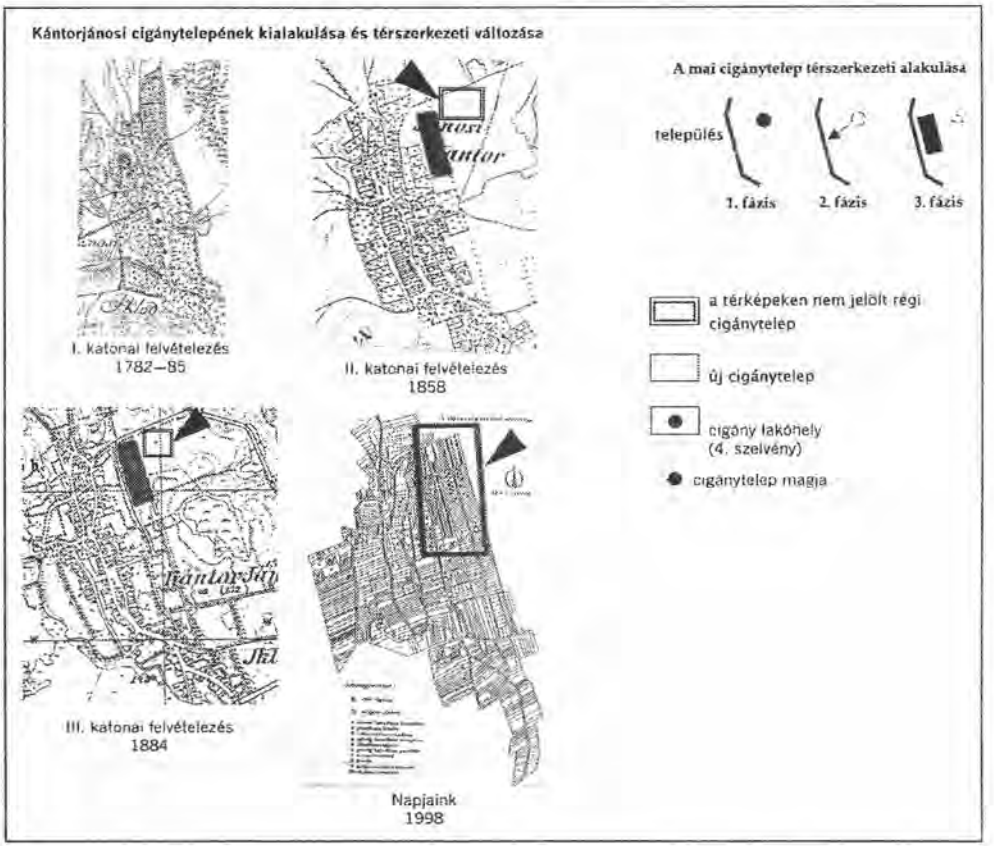

számának emelkedése, azaz a cigánytelep nem kifelé nagyobbodott, hanem „sűrűsödött", azaz ugyanazon a területen az újabb és újabb betelepülőkkel a házak száma növekedett,[432] illetve a második világháborút követően (tehát újabban) beköltözött cigányok a fent említett módon már a falu belső területein jutottak lakóhelyhez. A cigánytelep térbeli növekedésének délen (Turóc völgye) és nyugaton (hirtelen emelkedő dombság)[433] természetföldrajzi akadálya volt, északon pedig a falu szakrális tere (római katolikus templom, templomudvar és plébánia) nem engedte a cigány lakóterület térbeli növekedését.[434]

432 Hasonló települési térszerkezeti alakulás (azaz „sűrűsödés") zajlott le Kisgéresen is. Keményfi R. 1999. 211–220.

433 L. Deresk környezetének természetföldrajzi tömbszelvényét: Keményfi 1998a. 22. térkép.

434 L. az 1. ábra „a cigánytelep térszerkezeti alakulásának vázlata" alcímű részét.

Gicén – Dereskhez hasonlóan – a 18. század első felében már egy cigánycsalád élt.[435] A cigányság száma a 19. században nagy valószínűséggel folyamatosan emelkedett, hiszen az 1910-es összeírás már azt jelzi, hogy magas az egyéb anyanyelvűek aránya, azoké, akik a cigányt beszélik anyanyelvként.[436] A cigányok gicei magas számát ez mindenképpen jelzi, hiszen ilyen bejegyzés az 1910-es népszámlálási kötetben nagyon ritka. Napjainkra pedig (l. fenti adatokat) abszolút többségben vannak a cigányok Gicén. A község cigánytelepének kialakulását a második katonai felvételezéstől (1852) követhetjük nyomon. A cigányok számának növekedésével folyamatosan terjeszkedett a telep,[437] de Dereskkel ellentétben nem körkörös fejlődési iránnyal, hanem észak felé, egy vékony észak-déli tengely mentén *(7. ábra)*, hiszen a hirtelen emelkedő Gicei-oldalhegy (361 m) lezárta és lezárja a telep keleti, a település történeti magja pedig a nyugati irányú térbeli kibővülését. A térképekről azt is leolvashatjuk, hogy a 19. század közepére kirajzolódott egykori telep elveszette a súlyát, déli vége lakatlanná vált, és napjainkra fokozatosan északabbra húzódott. Bár a telep ma is megvan, a második világháborút követően a településre költöző újabb és újabb cigánycsaládok a fent említett okok miatt Gice belső területeire is beköltöztek, és ennek a tendenciának köszönhetően nagyon lassan oldódik a településre jellemző cigány–magyar szegregáció.

Baraca jól körvonalazható cigánytelepe nagy valószínűséggel a második katonai felvételezés időszakára alakult ki a község délnyugati részén *(8. ábra)*. A falu egykori telepe a Baraca-patak jobb, vizenyősebb partján körvonalazódott. *„Baracán azonban a cigányság jelenléte egyetlen statisztikából sem derül ki. (Ám ez nem egyedi jelenség.) ... Az 1893-as összeírásban csak azokat a településeket találjuk, amelyekben a cigányság számaránya eléri a 10%-ot. Sem ebben, sem a későbbi összeírásokban a cigányság kimutatható, elkülönült számokban nem szerepel.“*[438] A századfordulóig visszanyúló baracai emlékezet a cigánycsaládok délnyugati elkülönülését száz évvel ezelőttről már biztosan jelzi. A 19. századra az anyakönyvek segítségével lehet következtetni, mely egyházi iratok ugyanennek a századnak az első felében jeleznek cigány vezetéknevű lakosokat. És ezek a nevek visszaigazolhatják (Dereskhez hasonlóan) a második katonai felvételezésen egyértelműen jelzett cigánytelep létezését. Bár meg kell jegyezni: Ila szerint nem bizonyítható teljesen, hogy a cigány nevet viselők cigányok voltak.[439] A község cigánytelepének térszerkezeti történeti magját az is igazolja, hogy az emlékezet is ide helyezi az egykori telepet.

435 Ila B. 1944. II. 339.

436 *A Magy. Sz. Kor. Orsz. Népsz...* 1912. 224–232. 1910-ben 471 lakóból 59 egyéb (azaz nem magyar, nem szlovák, nem német) anyanyelvű volt.

437 Az 1893-as cigányösszeírás Dereskhez hasonlóan Gicén is kimagasló számú cigányt tüntet fel. Keményfi R. 1998a. 84.

438 Gecse A. 2000. 3–4.

439 Ila B. 1976. I. 461.

A cigányság szegregációját csupán a 20. század második felében nem a telepre beköltöző cigánycsaládok bontották fel.[440] A falu forgalmizsák-helyzete (a termelőszövetkezet megszűnése, munkanélküliség, elvándorlás, kihalás) azt eredményezte, hogy a baracai ingatlanok elértéktelenedtek, szabad utat nyitva a kis vásárlóerejű cigányság letelepedésének. Magyarországhoz hasonlóan a csehszlovák állami politika is ösztönözte a cigánytelepek felszámolását, a cigányság szociális helyzetének javítását (l. alább Kántorjánosi esetét). Ezek a folyamatok Baracán végül ahhoz vezettek, hogy a község egykori cigánytelepe mára teljesen felbomlott, sőt fokozatosan az egész település cigánnyá válik.

Baraca cigánytelepének történeti magja a község délnyugati részén, mocsaras, vizenyős helyen alakult ki. A telepnek e rossz természeti adottsága miatt sem kifelé, sem befelé („sűrűsödés") nem volt lehetősége terjeszkedni (délnyugaton hirtelen emelkedő magaslat is lezárja). Csak egy lehetséges növekedési irány maradt: a község felé való terjeszkedés, de nem egybeépüléssel (zár a patak), hanem fokozatos *áttelepedéssel*. Ez vezetett el a 20. század második felére a mai etnikai térszerkezeti kép kialakulásához, a történeti cigánytelep megszűnéséhez. A katonai felvételezések a gömöri településekkel ellentétben a szatmári Kántorjánosin kialakult cigánytelepről mást tükröznek.

Kántorjánosin ma a cigányság lakhelye a falu északi részén elkülönül *(9. ábra)*.[441] Ám a gömöri településekkel ellentétben ennek a szegregációnak a kialakulását a katonai felvételezések nem követik nyomon. A falu emlékezete és a statisztikai adatok alapján volt egy történeti cigánytelepe,[442] de ez nem a belterületen, hanem külterületen helyezkedett el. A katonai felvételezések ezért nem is jelzik. Hogy a cigánytelepet nem jelölték, annak természetföldrajzi oka van, hiszen Kántorjánosi – ellentétben a fenti gömöri településekkel – sík területen és nem szűk folyóvölgyben fekszik, tehát a cigányok elkülönített letelepítésére Szatmárban megvolt a lehetőség. Másrészt Kántorjánosi külterületén nem önálló, felparcellázott házhelyeken, hanem irányítatlan „térszerkezeti kuszaságban", szedett-vedett épületekben élt a cigányság. Gömör és Szatmár között a természetföldrajzi adottságokból adódik az a különbség is, hogy a Gömör megye völgyi településein igen korán, a 18. század végén belterületen, sok helyen nem elkülönülve, hanem paraszti házak között, rendes lakóházakban és nem sátrakban éltek a cigányok.[443] *E jobb szociális helyzet igazolói a katonai felvételezések, hiszen a bár elkülönülve élő gömöri cigányok lakhelyeit belterületi, önálló házhelyekkel jelölik.*[444] Ám a katonai felvételezések a mai települési képpel és az emlékezettel összevetve mégis alkalmasak a

440 Gecse A. 2000. 4.

441 A mai helyzetet bemutató negyedik térképszelvény: Juhász É. 2000. 10.

442 Az 1893-as összeírás alapján a falu 6%-a volt cigány. Juhász É. 2000. 7.

443 Ila B. 1976. I. 461.

444 Ila a serkei járást hozza példának, ahol 92 fő összeírt cigányból csak 29 lakik kunyhóban. Ám a síksági putnoki járásban a házban lakók aránya csupán 10%. Ila B. 1976. 461–462.

Kántorjánosin élő cigánytelep térbeli változásának nyomon követésére, ugyanis a térképszelvényekről leolvasható, hogy az 1960-as és 70-es években a régi cigánytelep felszámolása után ismét *egy tömbben*, a település északkeleti részének kibővítésével, külterület felparcellázásával alakították ki az új cigánytelepet. Ez a térség jóllehet területileg összeépült a község magjával, sem szociálisan, sem felekezetileg,[445] sem etnikailag tehát nem forrt mégsem egybe a falu más részeivel.[446] Ezt a katonai felvételek is igazolják: *Amíg a település délkeleti felén szerves, fokozatos (száz évig tartó, házhelyről házhelyre előrehaladó) kiépülést, területi bővülést figyelhetünk meg, addig a község északkeleti térrészén szervetlen, minden előzményt nélkülöző mesterséges tömblakhely-kialakítást jeleznek a térképek, hiszen minden előzményt nélkülöző, szabályos téglalapot „ragasztottak" Kántorjánosi belterületéhez.*[447] A gömöri községekkel ellentétben Kántorjánosi régi cigánytelepe tehát nem hosszú időszakot átölelő folyamat eredményeként alakult át vagy mozdult el a helyéről, hanem egy határozott gyors döntés eredményeként szűnt meg. De az alapcélját a mesterséges felszámolás nem érte el, hiszen a régi telep megszüntetését Kántorjánosi belterületével szerves egységet nem alkotó új telep kialakítása követte.

A katonai felvételezések tehát alkalmasak lehetnek arra, hogy több módon és közvetett úton segítséget nyújtsanak a cigánytelepek történeti alakulásának térszerkezeti vizsgálatában. Olyan esetekben is megerősíthetnek a cigányság adott községi jelenlétére irányuló feltevéseket, melyekre más közvetlen forrás (pl. népszámlálás) nem áll a rendelkezésünkre, vagy a cigányok jelenlétét nem lehet direkt kimutatni (ismét a népszámlálások) csak a községi emlékezet alapján valószínűsíteni. A katonai felvételezések térképlapjai – jellegükből adódóan – az *abszolút* teret képzik le. Nem adnak információt pl. a cigányság belső tagolódásáról, rétegzettségéről, mindennapi térhasználatáról. De e térképek történeti háttérinformációt hordoznak, és kutatási alapkeretet biztosíthatnak a cigányságot középpontba állító finom árnyalatú *relatív* (mentális, szimbolikus, aktivitás-) terek vizsgálataihoz és akár a cigányság proxemikai kutatásaihoz.

445 A telepen élő cigányok döntő többsége görög katolikus, de a község többsége református. Juhász É. 2000. 19.

446 Az új telepek általános előnye a régiekkel szemben, hogy jobb a műszaki színvonaluk, de éppen magasabb (a minimumot meghaladó) értékük miatt nem ítélhetők lebontásra, hosszú távra állandósítják a cigányság diszkriminatív, kényszerű szegregációját. Éppen ezért ezeket az új keletű cigánytelepeket szociális gettónak is nevezik. – Csalog Zs. 1997. 104.; uő 1984. 41–48.; Kocsis K. 1998. 288.

447 A 4. *ábrán* fekete téglalappal jelölve az utóbbi terület.

FÜGGELÉK

Ábrajegyzék

1. Fenes demográfiai megoszlása
2. Az etnikumhoz tartozók száma és az etnikumon belüli születések közötti arány
3. A kontaktzóna és az államhatár lehetséges két helyzete
4. A kultúrrégió kialakulása. In: Trócsányi A. 1998. 305. (Hagett P. nyomán)
5. A görög katolikus kultúrrégió
6. Deresk cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása
7. Gice cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása
8. Baraca cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása
9. Kántorjánosi cigánytelepének kialakulása és térszerkezeti változása

Táblázajegyzék

1. Várasfenes etnikai megoszlása 1552–1870
2. Várasfenes etnikai megoszlása 1880–1910
3. Várasfenes felekezeti megoszlása 1880–1910
4. Várasfenes etnikai megoszlása 1977–1992
5. Várasfenes felekezeti megoszlása 1977–1992
6. Várasfenes 1982-es kormegoszlása
7. Várasfenes természetes szaporodása felekezeti megoszlásban 1983–1990
8. A Kárpát-medencében élő görög katolikusok számának változása
9. A görög katolikusok becsült száma és aránya 1990–1991
10. A cigányság száma és aránya (az 1991-es hivatalos összeírás alapján)
11. A Túróc völgyeinek falvai – etnikai jelleg (50% felett)
12. A Murány és a Csetnek völgyeinek falvai – etnikai jelleg (50% felett)
13. A cigányság száma és aránya 1991
14. A kiválasztott községek etnikai megoszlása

Térképjegyzék

1. Versailles-teremtette kisebbségek Köztes-Európában. In: Pándi Lajos 1997. 335. (rajzolta: Molnárné Kasza Katalin)
2. Etnikailag homogén és kevert területek Köztes-Európában az első világháború után. In: Pándi Lajos 1997. 337. (rajzolta: Molnárné Kasza Katalin)
3. Bihar vármegye 1900. (rajzolta: id. Keményfi Róbert)
4. Fenes etnikai térképe 1991. (rajzolta: id. Keményfi Róbert)
5. Nagyobb nemzetségek Fenesen 1991. (rajzolta: id. Keményfi Róbert)

6. Dolmány etnikai térképe. In: Sick, W-D. 1968. 17.
7. A nyugati civilizáció kelet-európai határai. In: Molnár G. 1998. 24. (Huntington 1993.; 1996 nyomán)
8. Közép-Európa és hazánk mozgásai a Jaltai Európában. In: Beluszky P. 1996. 92.
9. Hazánk és „Közép-Európa" mozgása 1990 után. In: Beluszky P. 1996. 92.
10. Köztes-Európa kiterjedése a Pándi L. (szerk.) kötet alapján. In: Belszuky P. 1996. 95.
11. A dél-szerbiai biztonsági övezet. In: *Népszabadság* 2001. LIX. 44. 3. (első kiadás)
12. A dél-szerbiai biztonsági övezet. In: *Népszabadság* 2001. LIX. 52. 2. (első kiadás)
13. Görög katolikusok Köztes-Európában 1910. In: Pándi L. 1997. 31.
14. Ukrajna: egy hasadó ország. In: Huntington, S. P. 1998. 272.
15. Az 1996. november 17-i romániai elnökválasztási eredmények Erdélyben és Regátban. In: Molnár G. 1998. 25.
16. Európa 2010-ben. In: Molnár G. 1998. 28.
17. Guta és Surány környékének etnikai viszonyai a *Lexikon locorum...* (1773) alapján a) In: Jócsik L. 1943. 2. sz. melléklet, b) In: Kniezsa I. 1941. I c. térkép (rajzolta: Glaser Lajos)
18. A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye szlovákiai része. In: Keményfi R. 1998. 29. térkép (rajzolta: Palotai Péter)

A kötet írásainak előző megjelenései

Az „etnicitás" fogalma és helye az etnikai térszerkezeti kutatásokban. Itt jelenik meg először. Előadás formában elhangzott: 2001. május 30-án, az MTA Kisebbségkutató Intézet „Kisebbségi magyarság: nemzetiségi lét, identitás és önszerveződés városi környezetben és falun" című konferenciáján.

A nyelvsziget fogalmának ideológiai hátteréről. *Néprajzi Látóhatár,* 2000. IX. évf., 1-2. sz., 1-10.

Az etnikai tér és a nemzetállamiság eszméje. *Tabula,* 1999. II.. évf., 2. sz., 3-26. (E kötetben a tanulmány rövidített változata szerepel.)

Etnikai ütközőzóna Várasfenesen. *Néprajzi Látóhatár,* 1993. II. évf., 1-2. sz., 125-142.; *Etno-kulturgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban.* (esettanulmányként) Folklór és Etnográfia 84. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1994. 31-71.

Kulturális határok értelmezésének kérdéséhez. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *In memoriam Sztrinkó István.* Folklór és Etnográfia 85. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1994. 13-22.

Az európai görög katolikusság térfolyamatainak elemzési lehetőségei az etnikai dinamika alapján. In: Keményfi Róbert – Ilyés Zoltán (szerk.): *Tiszteletadás Szabó Józsefnek. Tanulmányok a földrajztudomány témaköreiből.* Debrecení Egyetem Néprajzi Tanszéke, Eszterházy Károly Főiskola Földrajz Tanszék. Debrecen, 2000. 117-150.; Az európai görög katolikus tér reneszánsza címen – rövidített változat. In: S. Lackovits Emőke – Mészáros Veronika (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-medencében.* Veszprém, 2001. 105-128.

Vegyes etnikumú települések etnikai besorolásának kérdése a XVIII. században. Vályi András kísérlete és a század forrásainak későbbi etnikai értékelései. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* I-II. k. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2000. 471-487.

Megjegyzés a XVIII. századi etnikai határok ábrázolásának kérdéshez. In: Füleky György (szerk.): *A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében.* Gödöllői Agrártudományi Egyetem MSZKI. Gödöllő, 1997. 165-170.

Etnikai besorolás és statisztika. Elvi alapvetés a gömöri cigányok három évszázados jelenlétének vizsgálatához. *Regio,* 1999. X. évf., 1. sz. 137-155. (térkép nélkül) Rövidített változatban: Képzetes roma nyelvhatár a történeti Gömör és Kis-Hont megyékben. In: Éger György–Josef Langer (szerk.): *Határ, régió, etnikumok Közép-Európában.* Osiris–MTA Kisébbségkutató Intézet. Budapest, 2001. pp. 218-237.

A katonai felvételezések alkalmazása a cigányság térbeli helyzetének települési vizsgálatában. In: Hála József – Szarvas Zsuzsa – Szilágyi Miklós (szerk.): *Számadó. Tanulmányok Paládi-Kovács Attila tiszteletére.* MTA Néprajzi Kutatóintézete. Budapest, 2001. 231-248.

Bibliográfia

Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában (1720–21). *Magyar Statisztikai Közlemények.* (Új folyam) XII. k. Atheneum. Budapest, 1896.

A. Gergely András: A térszerveződés szimbolikus üzenetei. I–II. *Comitatus: Önkormányzati Szemle,* 1996. január, 33–42., február, 13–14.

A. Gergely András: *Kisebbség, etnikum, Regionalizmus.* MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1997.

A Hajdúdorogi Egyházmegye és a Miskolci Apostoli Kormányzóság Schematizmusa. A Hajdúdorogi Egyházmegyei Hivatal, 1982.

Altermatt, Urs: *A szarajevói jelzőtűz.* Osiris Kiadó. Budapest, 2000.

A magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly S/S-ben 1920 január–március havában. I–III. k. Budapest, 1920.

Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism.* Verso. London, 1983.

András Károly: Tények és problémák a magyar kisebbségi egyházi életben. *Regio.* 2. évf., 1991. 3. sz. 13–37.

Andreescu, Gabriel: Az erdélyi kérdéstől az európai kérdésig. *Beszélő.* 3. évf., 1998. 9. sz. 35–40.

Ante, Ulrich: *Politische Geographie.* Westermann. Braunschweig, 1981.

Arató Endre: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon 1790–1848.* I–II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1960.

Aschauer,Wolfgang – Heller, Wilfried Nationalität als Faktor der Siedlungsbild? Eine Fallstudie deutscher Minderheitensiedlungen in Ungarn 1945–1988. *Geographische Zeitschrift.* 77. Jahrgang. 4 Heft. 1989. 228–243.

Babbie, Earl: *A társadalomtudományi kutatás gyakorlata.* Balassi Kiadó. Budapest, 1996.

Barabás Béla: Egyházak. In: *Hetven év. A romániai magyarság története 1919–1989.* Magyarságkutató Intézet, Budapest, 1990. 100–103.

Barabás Jenő: A népi kultúra zonális struktúrája. In: Paládi-Kovács Attila (szerk.): *Néprajzi csoportok kutatási módszerei. Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához.* 7. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest, 1980. 23–39.

Bárczi Géza – Országh László (szerk.): *A magyar nyelv értelmező szótára.* I–VII. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1959–1962.

Barna Gábor: Mentális határok – megduplázott világok. In: Balázs Géza – Csoma Zsigmond – Jung Károly – Nagy Ilona – Verebélyi Kincső (szerk.): *Folklorisztika 2000-ben. Tanulmányok Voigt Vilmos 60. születésnapjára.* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Budapest, 2000. 689–701.

Bartha Elek: Etnikai különbségek és a vallások integráló ereje. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1984. 97–101.

Bartha Elek: Vallás és etnikum. In: Dankó Imre – Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 3. ELTE Folklore Tanszék. Budapest, 1987a. 194–217.

Bartha Elek: Az egyházak szerepe a nemzetiségi kultúra megőrzésében. In: Gyivicsán Anna (szerk.): *Folklór és tradíció* IV. MTA Néprajzi Kutató Csoport. Budapest, 1987b. 238–247.

Bartha Elek: *Vallásökológia.* Ethnica Kiadás. Debrecen, 1992.

Bartha Elek: Régió és religió. *Dimenziók*. 1. évf., 1993. 1–2. sz. 46–57.
Bartha Elek: A szakrális tér néprajza. In: Lőrincz Zoltán (szerk.): *A szakrális építészet ma hazánkban*. Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely, 1995. 11–24.
Bartha Elek: Hagyomány és identitás a magyar görög katolikusok körében. In: Küllős Imola (szerk.): *Vallási néprajz* 8. Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója. Budapest, 1996. 191–201.
Bartha Elek: Görög katolikus ünnepeink szokásvilága. *Studia Folkloristica et Ethnographica* 41. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1999.
Barth, Fredrik (ed.): *Ethnic groups and boundaries. The social Organisation of Culture Difference*. G. Allen&Unwin. London, 1969.
Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7. évf., 1996. 1. sz. 3–25.
Bárth János: *Szállások, falvak, városok*. Kalocsai Múzeumbarátok Köre. Kalocsa, 1996.
Bartholomaeides, Ladislaus: *Inclyti sucerioris Ungariae comitatus Gömöriensis notitia historico-geographico statistica*. Leutschoviae, 1805–1808.
Batizi András: *Vályi András élete és munkássága*. Sárkány. Budapest, 1935.
Bayer, Karel: Közép-Európa: útkereszteződés és élő paradoxon – Csehország, mint magterület példáján. *Földrajzi Közlemények*. 119. (43.) évf., 1995. 3–4. sz. 251–262.
Becker, Siegfried: Interethnik und kultureller Frieden. Zum Konzept des Ethnischen in der Europäischen Ethnologie. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Mit der Differenz leben*. Münster. Südosteuropa-Gesellschaft. München, Waxmann. New York, 1996. 131–142.
Becsei József: Az alföldi tanyarendszer történeti földrajza. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza, 1996. 171–197.
Beluszky Pál: Közép-Európa – merre vagy? *Földrajzi Közlemények*. 119. (43.).
évf., 1995. 3–4. sz. 223–232.
Beluszky Pál: Változó helyünk Európában. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza.*: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza, 1996. 77–96.
Beluszky Pál: *Magyarország településföldrajza*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1999.
Bendix, Regina – Roodenburg, Herman: Managing Ethnicity: An Introduction. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): *Managing Ethnicity. Perspektives from folklore studies, history and anthropology*. ix–xviii. Het Spinhuis. Amsterdam, 2000.
Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1967.
Berend, Nina – Mattheier, Klaus (Hrsg.): *Sprachinselforschung. Eine Gedenkschrift für Hugo Jedig*. Peter Lang. Frankfurt am Main, 1994.
Berényi István: *A szociálgeográfia értelmezése*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 1997.
Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásokról. MTA Szociológiai Kutató Intézet. Budapest, 1976.
Biró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. In: Gagyi József (szerk.): *Egymás mellett élés. A magyar–román, magyar–cigány kapcsolatokról*. KAM – *Regionális* és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda, 1996. 247–277.
Bodor Antal: *A falukutatás vezérfonala*. A Magyar Társaság Falukutató Intézete. Budapest, 1935.
Bohannan, Paul – Glazer, Mark (szerk.): *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem Kft. Budapest, 1997.
Bonkáló Sándor: *A rutének*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem. Budapest, 1996.
Borbély Andor – Nagy Júlia: Magyarország I. katonai felvétele II. József korában. *Térképészeti Közlöny* II. k., 1932. 1–2. sz. – különlenyomat
Botlik József: *Hármas kereszt alatt*. Hatodik Síp Alapítvány, Új Mandátum Könyvkiadó. Budapest, 1997.

Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmuskutatásban. *Beszélő*. 3. évf. (I.). 1996. 7. sz. 26–41.

Brunner, Georg: *Nemzetiségi kérdés és kisebbségi konfliktusok Kelet-Európában*. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1995.

Buchhofer, Ekkehard: *Die Bevölerungsentwicklung in den polnisch verwalteten deutschen Ostgebieten von 1956–1965*. Schriften des Geographischen Instituts der Universität Kiel. XXVII. Kiel, 1967.

Bulk Kornél: A görög-katholikus egyház szervezete és közigazgatása. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi. Bihar vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 420–425.

Bunyitay Vincze: *A váradi püspökség története*. I–IV. (s.n.) Nagyvárad, 1883–1884.

Carter, Francis W.: Közép-Európa: valóság vagy földrajzi fikció? *Földrajzi Közlemények*. 119. (43.) évf., 1995. 3–4. sz. 232–250.

Cassirer, Ernst: A modern politikai mítoszok technikája. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris–Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997. 37–50.

Chaunu, Pierre: *Felvilágosodás*. Osiris Kiadó. Budapest, 1998.

Cohen, Anthony P.: A kultúra mint identitás egy antropológus szemével. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris–Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997. 101–108.

Conversi, Daniele: A nacionalizmuselmélet három irányzata. *Regio* 9. évf., 1998. 3. sz. 37–55.

Corni, Gustavo – Gies, Horst: *„Blut und Boden" Rassenideologie und Agrarpolitik im Staat Hitlers*. Verlag Schulze–Kichner. Idstein, 1994.

Csalog Zsolt: 1984. Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéséről. *Szociálpolitikai értesítő*. 2. sz. 36–79.

Csalog Zsolt: Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt. In: Csepeli György–Örkény Antal–Székelyi Mária (szerk.): Kisebbségszociológia. Minoritás könyvek, 4. Budapest, 1997. 100–112.

Csaplovics János: *Ethnographiai Értekezés Magyar Országról*. Tudományos gyűjtemény. III., 1822.

Cséfalvay Zoltán: *Térképek a fejünkben*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1990.

Csíki Tamás: Magyarremete gazdasági-társadalmi viszonyai a két világháború között. *Néprajzi Látóhatár*. 3. évf., 1994. 3–4. sz. 131–138.

Csíki Tamás: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon*. Osiris Kiadó. Budapest, 1999.

Csorba Csaba: A tiszántúli régió néptörténeti vázlata. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1984. 17–26.

Dávid Zoltán: Az 1715–20. évi összeírás. In: Kovacsics József (szerk.): *A történeti statisztika forrásai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Budapest, 1957. 145–200.

Dávid Zoltán: Magyarország első katonai felmérése (1786–89). In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Budapest, 1960. 33–58.

Dávid Zoltán: A magyar nemzetiségi statisztika múltja és jelene. In: *Valóság*. 33. évf., 1980. 8. sz. 87–101.

Dávid Zoltán: A magyar-szlovák nyelvhatár 1664-ben. *Történeti Demográfiai Füzetek*. 1993. 12. 9–31.

Dekker, Ton – Helsloot, John – Wijers, Carla (ed.): *Roots & Rituals. The construction of ethnic identities*. Het Spinhuis. Amsterdam, 2000.

Diamandy Miklós: A görög-keleti román egyház szervezete és közigazgatása. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi. Bihar vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 420–425.

Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf: Der Beitrag der Wissenschaften zur Konstruktion ethnischer Minderheiten. In: Dittrich, Eckhard J. – Radtke, Frank-Olaf (Hrsg.): *Ethnizität*. Westdeutscher Verlag GmbH. Opladen, 1989. 11–40.

D. Molnár István: Vallási kisebbség vagy kisebbségi vallás? *Dimenziók*. 1. évf., 1993. 1–2. sz. 22–39.

D. Molnár István: *Vallási kisebbség és kisebbségi vallás*. Balassi Kiadó, Budapest, 1995.
Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics: *Kell-e nekünk Európa*. Kráter Kiadó. Budapest, 1999.
Ebeling, Frank: *Geopolitik. Karl Haushofer und seine Raumwissenschaft 1919–1945*. Akademie Verlag. Berlin, 1994.
Éger György: *Regionalizmus*. Osiris Kiadó. Budapest, 2000.
Enyedi György: *Földrajz és társadalom. Tanulmányok*. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1983.
Erdősi Ferenc: Entwicklingspolitik in den Grenzgebieten Ungarns. In: *Arberitsmaterialen zur Raumkordnung und Faumplanaung*. Heft 86., Bayreuth, 1990. 85–95.
Eriksen, Thomas Hylland: Ethnicity and Nationalism: Definitions and Critical Reflektions. In: Lindholm, Helena (ed.): *Ethnicity and Nationalism*. Nordens&Padrigu. Göteborg, 1993. 40–50.
Eriksen, Thomas Hylland: Ethnicity and Culture: A Second Look. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): *Managing Ethnicity. Perspektives from folklore studies, history and anthropology*. Het Spinhuis. Amsterdam, 2000. 185–205.
Faggyas István: *A cigányzene Gömörben*. Gömör Néprajza XLI. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1993.
Fata, Márta: *Rudolf Hartmann – Das Auge des Volkskundlers. Fotowandfahrten im Spannungsfeld von Sprachinselforschung und Interethnik*. Institut für donauschwäbische Geschichte und Landeskunde. Tübingen, 1999.
Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997a
Feischmidt Margit: Multikulturalizmus: kultúra, identitás és politika. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris – Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997b. 7–28.
Fényes Elek: *Magyarország statisztikája*. Trattner – Károlyi. Pest, 1842.
Fényes Elek: *Magyarország statisztikai birtokviszonyai*. Ráth Mór. Budapest, 1859.
Fezer, Fritz: *Karteninterpretation*. Westermann. Braunschweig, 1974.
Fischer, Holger: Die Darstellung der ungarndeutschen Minderheit auf ungarischen Nationalitätenkarten des 19. und 20. Jahrhunderts. In: Kovacsics József (Hrsg.): *Die Deutschen in Ungarn*. Universität Eötvös Lóránd. Budapest, 1993. 41–61.
Fischer, Holger: Centrum – periféria kapcsolatok a tudományban. In: Nemes Nagy József (szerk.): *Földrajz, Regionális tudomány. Regionális* Tudományi Tanulmányok. 2. ELTE *Regionális* Földrajzi Tanszék. Budapest, 1995a. 19–28.
Fischer, Holger: Nemzeti kisebbségek ábrázolása a XIX. és XX. századi magyar nemzetiségi térképen. In: Lizanyec Péter (szerk): *Kárpátaljai Magyar Tudományos Társaság Közleményei*. II. Ungvári Állami Egyetem – Hungarológiai Központ. Ungvár, 1995b. 5–23.
Fischer, Holger: Az etnikai és vallási csoportok együttélése Magyarországon a legújabb németországi történetírásban. *Regio*. 8. évf., 1997. 1. sz. 65–81.
Font Mária: *Oroszország, Ukrajna, Rusz*. Balassi Kiadó, University Press. Budapest–Pécs, 1998.
Fosztó László: Cigány–magyar egymás mellett élés Székelyszáldoboson. In: Bari Károly (szerk.): *Tanulmányok a cigányságról és hagyományos kultúrájáról*. Petőfi Sándor Művelődési Központ. Gödöllő, 1998. 93–110.
Foucher, Michel: *Európa–Köztársaság*. Napvilág Kiadó. Budapest, 1999.
Fördös László: A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon. *Föld és Ember*. 10. évf., 1930. 1. sz. 205–257.
Fukuyama, Francis: *A történelem vége*. Európa Kiadó. Budapest, 1994.
Galló Béla: A mediterrán térség geopolitikai jelentősége. In: Kulcsár Kálmán (szerk.): *Az integráció: történelmi kihívások és válaszkísérletek*. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1998. 96–124.
Gecse Annabella: *A baracai cigányság térhasználata*. (munkacím) Kézirat. DENIA 3343. 2000.
Gecse Gusztáv: *Vallástörténeti Lexikon*. Kossuth Könyvkiadó. Budapest. 1983.
Gellner, Ernest: *Nations and Nationalism*. Basil Blackwell. Oxford, 1983.

Gergely Jenő: Az erdélyi görög katolikus román egyház. *Regio*. 2. évf., 1991. 3. sz. 106–117.
Gerndt, Helge: Deutsche Volkskunde und Nationalsozialismus – was haben wir aus der Geschichte gelernt? *Schweizerisches Archiv für Volkskunde*. 91., 1995. 53–75.
Giordano, Ralph: *Wenn Hitler den Krieg gewonnen hätte*. Rasch und Röhring Verlag. Hamburg, 1991.
Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P.: Introduction. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (ed.): *Ethnicity. Theory and experience*. Harvard University Press. Cambridge, Massachusetts and London, England, 1975. 1–26.
Gombár Csaba: Újjászületik a geopolitika fogalma? In: *Világosság*. 24. évf., 1983. 8–9. sz. 561–568.
Gráfik Imre: A tér és jelentései. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve* 3. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár, 1997. 107–113.
Greverus, Ina-Maria: Grenzen und Kontakte zur Territorialität des Menschen. In: Foltin, Hans-Friedrich (Hrsg.): *Festschrift für Gerhard Heilfurth zum 60. Geburtstag*. Schwartz. Göttingen, 1969. 11–26.
Gross, Hermann: Die volkswirthschaftliche Bedeutung des Südost-Deutschtums. *Geograpische Rundschau*. 18. Jahrgang., 1966. 205–211.
Guibernau, Monserrat: *Nationalisms: the Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*. Polity Press. Cambridge, 1996.
Gunda Béla: Műveltségi áramlatok és társadalmi tényezők. *Ethnographia* 69. évf., 1958. 567–577.
Gunszt Péter: Kelet-Európa gazdasági-társadalmi fejlődésének néhány kérdése. *Valóság*. 17. évf., 1974. 3. sz. 18–29.
Györffy György: *István király és műve*. Gondolat Könyvkiadó. Budapest, 1977.
Györffy István: A Fekete-Körös völgyi magyarság. *Földrajzi Közlemények*. 41. évf., 1913. 451–552.
Györffy István: Dél-Bihar népesedési és nemzetiségi viszonyai negyedfélszáv év óta. In: *Földrajzi Közlemények*. 43. évf., 1915. 257–293.
Hajdú Zoltán: Az európai politikai földrajz fejlődésének jellegzetes szakaszai. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza*. JPTE TTK Általános Társadalomföldrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadói Iroda – University Press. Pécs, 1997. 3–28.
Hajdú Zoltán: Örökség, útkeresés, megújulás. (A magyar politikai földrajz a XX. században). In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia*. JPTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs, 1999. 261–265.
Halecki, Oskar: *A nyugati civilizáció peremén*. Osiris–Századvég Kiadó. Budapest, 1995.
Hall, Stuart: A kulturális identitásról. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Multikulturalizmus*. Osiris–Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997. 60–85.
Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika*, 27. évf., 1998. 3. sz. 31–33.
Heckmann, Friedrich: *Minderheiten. Begriffsanalyse und Entwicklung einer historisch-systematischen Typologie*. Kölner Zeitschrift für Soziologie 30. 1978. 761–779.
Heckmann, Friedrich: *Ethnische Minderheiten, Volk und Nation*. Ferdinand Enke Verlag. Stuttgart, 1992.
Himka, John-Paul: Religious Communities in Ukraine. *Östereichische Osthefte*. 2000. Jahrgang 42. Heft 3–4. 241–278.
Hjärpe, Jan: Islam, Nationalism and Ethnicity. In: Lindholm, Helena (ed.): *Ethnicity and Nationalism*. Nordens&Padrigu. Göteborg, 1993. 207–223.
Hobsbawm, Eric J.: Nacionalizmus és etnicitás. *Hiány*, 3. évf., 1992. 8. sz. 34–37.
Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. Maecenas Kiadó. Budapest, 1997.
Hoffmann Tamás: A magyar agrárfejlődés településtörténeti következményei. *Agrártörténeti Szemle*, 12. évf., 1971. 3–4. sz. 284–293.

Hoffmann Tamás: Barna vagy fekete? (Néprajzi elméletek német nyelven). In: Szilágyi Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi társadalom*. XIX. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1998. 9–26.

Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti számbavételének problémái. *Demográfia*, 16. évf., 1975. 1. sz. 26–30.

Hoóz István: A népesség nemzetiség szerinti megoszlásának tanulmányozásáról. In: Hoóz István – Kepecs József – Klinger András (szerk.): *A Baranya megyében élő nemzetiségek demográfiai helyzete 1980-ban*. Állami Gorkij Könyvtár. Budapest, 1985. 19–53.

Hoóz István: A magyarországi cigányösszeírásokról és a cigány népesség számának alakulásáról. In: *A cigányok számának és demográfiai helyzetének alakulása Baranya megyében*. (Kézirat gyanánt) Pécs, 1989. 100–113.

Huntington, Samuel P.: The Clash of Civilization. *Foreign Affairs*. 72., 1993. 3. 22–49.

Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1998.

Hunya Gábor (szerk.): *Románia 1944–1990. Gazdaság és politikatörténet*. Atlantisz (Medvetánc) Kiadó. Budapest, 1990.

Hunyadi László: A világ vallásföldrajza. Végeken Kiadó. Budapest, 1995.

Ila Bálint: *Gömör megye*. I–IV. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1944–1976

Ilyés Zoltán: Politikai, kulturális-etnikai és természeti határok a Székelyföldön. (Kísérlet a XIX. század végi állapot rekonstruálására). In: Pál Ágnes – Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határon innen – határon túl*. József Attila Tudományegyetem Gazdasági Földrajzi Tanszék, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. Szeged, 1996. 63–71.

Ilyés Zoltán: Az exogámia hatása három román eredetű csík-megyei havasi telep anyanyelvi állapotára és etnikus identitására (1841–1930). *Demográfia*, 41. évf., 1998. 2–3. sz. 285–299.

Ilyés Zoltán: „Magyarul beszélünk" In: Borbély Éva – Czégényi Dóra (szerk): *Változó társadalom*. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár, 1999. 6–21.

Ilyés Zoltán: Az etnikai kép változásai a Vingai-járás falvaiban a 18. század elejétől napjainkig. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *Az Alföld történeti földrajza*. Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza, 2000. 153–183.

Illyés Elemér: *Nationale Minderheiten in Rumänien*. (Ethnos Band 23) Braumueller. Wien, 1981.

Isajiw, W. Wsevolod: *Definitions of Ethnicity. Occasional Papers in Ethnic and Imigration Studies*. The Multicultural History Society of Ontario. Toronto, Ontario, 1979. March. 6.

Ivancsó István: *Görög katolikus szertartástan*. Szent Atanáz Hittudományi Főiskola. Nyíregyháza, 1997.

Jakó Zsigmond: *Bihar megye a török pusztítás előtt*. Pázmány Péter Tudományegyetem. Budapest, 1940.

Jócsik Lajos: *A magyarság a cseh és szlovák néprajzi térképeken*. A Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Kisebbségjogi Intézete. Budapest, 1943.

Juhász Éva: Moro raj jertyiszár. *Studia Minoritatum* 1. Romológiai Kutatóközpont. Szekszárd–Debrecen, 2000.

Jungbauer, Gustav: Sprachinselvolkskunde. *Zeitschrift für Volkskunde*. III., 1930. 143–150., 196–204.

Jurová, Anna: Cigányok–romák Szlovákiában 1945 után. *Regio*. 7. évf., 1996. 2. sz. 35–56.

Kapronczay Péter: A koszovói konfliktus történelmi, politikai és kulturális háttere. In. Krausz Tamás (szerk.): *A Balkán-háborúk és a nagyhatalmak*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1999. 23–36.

Karsai László: *Vallonok és Flamandok*. Kossuth Kiadó. Budapest, 1986.

Kemény István: A magyarországi cigány lakosság. *Valóság*. 17. évf., 1974. 1. sz. 63–72.

Keményfi Róbert: *Etno-kultúrgeográfiai vizsgálatok két magyar–román faluban*. Folklór és etnográfia 84. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1994.

Keményfi Róbert: Etnikai térszerkezeti vizsgálatok multietnikus településeken. *Regio*. 7. évf., 1996. 4. sz. 120–132.

Keményfi Róbert: *A történeti Gömör és Kis-Hont vármegye etnikai rajza*. Gömör Néprajza L. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1998a.

Keményfi Róbert: Etnikai folyamatok – etnikai statisztika. Jolsva, egy közép-európai város. In: Eperjessy Ernő – Grín Igor – Kruppa András (szerk.): *Az együttélés évezrede a Kárpát-medencében*. Magyar Néprajzi Társaság. Debrecen–Békéscsaba, 1998a. 300–307.

Keményfi Róbert: Az ONCSA-telepek építésének néhány települési térszerkezeti következményéről. In: Ujváry Zoltán (szerk.): *Ünnepi kötet Szabó László tiszteletére*. Ethnica Kiadás. Debrecen, 1999. 211–220.

Kertesi Gábor: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika*, 9. évf., 1998. 3. sz. 201–222.

Kis Ilona (szerk.): *A megváltó Oroszország*. Századvég Kiadó. Budapest, 1992.

Kissinger, Henry: *Diplomácia*. Panem, McGraw, Hill, Grafo. Budapest, 1996.

Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1988.

Klemenčič, Vladimir: Grenzregionen und Nationale Minderheiten. *Geographica Slovenica*, 8. 1978. 7–20.

Klemenčič, Vladimir: Die Gestaltung der Grenze und der derzeitigen Grenzgebiete. In: *Arbeitsmaterialen zur Raumordnung und Raumplanung*. Heft 86. Bayreuth, 1990. 67–84.

Klemperer, Victor: *A Harmadik Birodalom nyelve*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest, 1984.

Klinghammer István: Nemzetiségi térképek szerkesztésének története. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Felvidék történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testület, Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. Nyíregyháza, 1998. 217–234.

Kloss, Heinz: Grundfragen der Ethnopolitik im 20. Jahrhundert. Verlag Braumüller. Wien–Stuttgart, 1969.

K. Nagy Sándor: *Bihar-ország*. Hollósy Jenő Könyvnyomda. Nagyvárad, 1884.

K. Nagy Sándor: *Bihar megye földrajza*. Hollósy Jenő Könyvnyomda. Nagyvárad, 1886.

Kniezsa István: *A magyar–szlovák nyelvhatár történetéhez*. Atheneum. Budapest, 1941.

Kocsis Károly: *Etnikai változások a mai Szlovákia és a Vajdaság területén a XI. századtól napjainkig*. ELTE BTK Politikaelméleti Továbbképző Intézet. Budapest, 1989a.

Kocsis Károly: Magyarország jelenlegi etnikai térszerkezetének sajátosságai. *Földrajzi Közlemények*. 37. évf., 1989b. 4. sz. 283–305.

Kocsis Károly: A Kárpát–Balkán régió etnikai-vallási arculata. *Földrajzi Közlemények*. 115. (39.) évf., 1991. 3–4. sz. 165–189.

Kocsis Károly: *Jugoszlávia. Egy felrobbant etnikai mozaik esete*. Teleki László Alapítvány. Budapest, 1993.

Kocsis Károly: Adalékok az etnikai földrajzi kutatások és etnikai térképezés történetéhez a Kárpát-medence területén. *Földrajzi Közlemények*, 120. (43.) évf., 1996. 2–3. sz. 167–180.

Kocsis Károly: Etnikai földrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. 279–301.

Kocsis Károly: A Kárpát-medence változó vallási térszerkezete. *Földrajzi Közlemények*, 123. (47.) évf., 1999. 1–2. sz. 11–18.

Kocsis Károly – Kovács Zoltán: A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete. Budapest, 1991. 78–105.

Korabinsky Johann Matthias: *Geographisch-Historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn*. Pressburg, zu finden im Weber und Korabinskyschen Verlage. 1786.

Korff Gottfreid: Kultgurgrenzen und Nationale Identiat Arbeitstagung der Internationalen europaischen Ethnokarotogrphischen Arbeitsgruppe (IEEA) in Bad Honnef vom 5–7. April 1993. In: Zeitschrift für Volkskunde 89. Jahrgang 1993. 259–261.

Kosiński, Leszek A.: Secret German war-sources for population Study of East-Central Europe 1930–1960. – *The Geographical Rewiew*. 59. 1976. 21–34.

Kost, Klaus: *Die Einflüsse der Geopolitik auf Forschung und Theorie der Politischen Geographie von ihren Anfängen bis 1945*. Bonner Geographische Abhandlungen. 76. Ferd. Dümmlers Verlag. Bonn, 1988.

Kotics József: Cigány–magyar–román együttélés Zabolán. *Néprajzi Látóhatár*. 7. évf., 1998. 3–4. sz. 133–145.

Kovács Alajos: A magyar–tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok*. 72. évf., 1938. 1–3. sz. 561–575.

Kovács Albert: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Budapest, 1881.

Kovacsics József: Bevezetés a történeti demográfia forrásainak tanulmányozásába. In: Kovacsics József (szerk.): *Magyarország történeti demográfiája*. 3–15. Budapest, 1963.

Kovács Márton: *A felsőőri magyar népsziget. Település- és népiségtörténeti értekezések*. Pázmány Péter Tudományegyetem. Budapest, 1942.

Köstlin, Konrad: Roots and Rituals: Managing Ethnicity. Ein Vorwort. In: *Roots and Rituals: Managing ethnicity*. SIEF-Information-Bulletin, New Series No. 2., P:J. Meertens-Institut. Amsterdam, 1997.

Kőszegfalvi György – Tóth József: Általános településföldrajz. In: Tóth József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. 387–448.

Kraas-Schneider, Frauke: *Bevölkerungsgruppen und Minoritäten*. Verlag Steiner. Stuttgart, 1989.

Kraas-Schneider, Frauke: *Ethnolinguistische Bevölkerungsgruppen und Minoritäten in der geographischen Forschung*. Die Erde. 123. Jahrgang. 1992. 3. 177–190.

Kretschmer Ingrid: *Die thematische Karte als Wissenschftliche Aussegeform der volkskunde*. Forschungen zur deutschen Landeskunde. 153. Bundesanst für Landeskunde und Raumforschung. Bad Godesberg, 1965.

Kristó Gyula: *A vármegyék kialakulása Magyarországon*. Magvető Könyvkiadó. Budapest. 1988.

Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. *Hadtörténeti Közlemények*. 20. évf., 1973. 4. sz. 639–660.

Kuhn, Walter: *Deutsche Sprachinselforschung*. Verlag Günter Wolff. Plauen, 1934.

Lackó Miklós: *Nyilasok, nemzetiszocialisták 1935–1944*. Kossuth Kiadó. Budapest, 1966.

Ladányi János – Szelényi Iván: „Ki a cigány". *Kritika*, 26. évf., 1997. 12. sz. 3–6.

Ladányi János – Szelényi Iván: Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika*, 27. évf., 1998a. 3. sz. 33–35.

Ladányi János – Szelényi Iván: Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról". In: *Replika*, 1998b. 30. sz., június. 179–181.

Lemberg, Hans: *„Ethnische Säuberung": Ein Mittel zur Lösung von Nationalitätenproblemen?* Aus Politik und Zeitgeschichte. Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament. 1992. XI. 6. 27–38.

Lendvai L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*. Áron Kiadó. Budapest, 1997.

Lexicon locorum regni Hungariae populosorum anno 1773 officiose confectum (Magyarország helységeinek 1773-ban készült hivatalos összeírása). Budapest, 1920.

Litván György (szerk.): *Trianon felé. A győztes hatalmak tárgyalásai Magyarországról*. MTA Történettudományi Intézete. Budapest, 1998.

Lynch, Kevin: *The Image of the City*. M.I.T.-Press. Cambridge, Massachusetts, 1960.

Maksay Ferenc: *A magyar falu középkori településrendje*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1971.

Meinecke, Friedrich: *Weltbürgertum und Nationalstaat. Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates*. Oldenbourg. München–Berlin, 1922.

Meitzen, August: Die Flur Thalheim als Beispiel der Ostanlage und Feldeinteilung im Siebenbürger Sachsenlande. *Archiv für Vereins für siebenbürgische Landeskunde.* 27. 3. Heft., 1897. 651–692.

Mendöl Tibor: *Általános településföldrajz.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1963.

Mendöl Tibor: *A földrajztudomány az ókortól napjainkig.* ELTE Eötvös Kiadó. Budapest, 1999.

Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban. 1422–1985.* Kossuth Kiadó. Budapest, 1986.

Mező Ferenc: A posztmodern geopolitika és kultúrföldrészek. *Valóság,* 42. évf., 1999a. 9. sz. 1–10.

Mező Ferenc: Etnicitás, időstruktúrák a volt Jugoszlávia geopolitikai rendszerében. *Tér és Társadalom.* 13. évf., 1999b. 1–2. sz. 142–159.

Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1682).* Magyar Történettudományi Intézet. Budapest, 1943.

Mikó Imre: Nemzet és nemzetiség. *Korunk.* 30. évf., 1971. 5. sz. 681–691.

Miletics Péter: Egy európai határrégió: Kelet-Közép-Európa geopolitika térben. In: Pál Ágnes – Szónokyné Ancsin Gabriella (szerk.): *Határon innen – határon túl.* József Attila Tudományegyetem Gazdasági Földrajzi Tanszék, Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Földrajz Tanszék. Szeged, 1996. 240–250.

Miletics Péter: Közép-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza.* JPTE TTK Általános Földrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadó Iroda – University Press. Pécs, 1997. 107–132.

Mirnics Károly: Az asszimiláció hatása a természetes népmozgalomra. *Regio,* 2. évf., 1991. 4. sz. 142–165.

Mirnics Károly: Kétnyelvűség a vajdasági vegyes házasságokban. *Regio,* 5. évf., 1994. 4. sz. 117–127.

Molnár Gusztáv: Az erdélyi kérdés. In: *Beszélő,* 3. évf., 1998. 9. sz. 24–34.

Molnár Gusztáv: Köztes-Európa – geopolitikai térség vagy választóvonal? *Regio,* 10. évf., 1999. 2. sz. 59–80.

Moosmüller, Alios: Perspektíven des Fachs Interkulturelle Kommunikation aus Kulturwissenschaftlicher Sicht. In: *Zeitschrift für Volkskunde.* 96. II., 2000. 169–185.

Moser, Hugo: Volkstumprobleme der deutschen Sprachinseln in Ost- und Südeuropa. In: Rothfels, Hans – Markert, Werner (Hrsg.): *Deutscher Osten und Slawischer Westen. Tübingener Studien zur Geschichte und Politik 4.* Mohr. Tübingen, 1955. 17–28.

Nagy György: A nemzetiség fogalma. *Korunk,* 30. évf., 1971. 5. sz. 663–673.

Nagy, Ludovicus: *Notitiae Politico-Geographico-Statisticae Inclyti Regni Hungariae.* Procusae Typis Annae Landerer. Budae, 1828.

Neisser, Horst: Statistik, eine Methode der Volkskunde. In: Geiger, Klaus – Jeggle, Utz – Korff, Gottfried (Hrsg): *Abschied vom Volksleben.* Tübinger Vereinigung für Volkskunde. Tübingen, 1970. 105–123.

Nemes Nagy József: *A tér a társadalomkutatásban.* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest, 1998.

Niedermüller Péter: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunkiation. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Mit Differenz leben.* Münster, München, Waxmann, New York, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996. 143–151.

Novák László: *Településnéprajz. Néprajz egyetemi hallgatóknak.* 18. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1995.

Oláh Sándor: Magyar görög katolikus „románok". *Regio,* 4. évf., 1993. 2. sz. 99–120.

Olzak, Susan: Etnikai konfliktusok elemzési stratégiái. *Regio,* 4. évf., 1993. 1. sz. 159–182.

Ortutay Gyula (szerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon II.* Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979.

Ossenbrügge, Jürgen: Zwischen Lokalpolitik, Regionalismus und internationalen Konflikten: Neuentwicklungen in der anglo-amerikanischen politischen Geographie. In: *Geographische Zeitschrift*. 72. Jahrgang. 1984. 22–33.

Paládi-Kovács Attila: *A Barkóság és népe*. Herman Otto Múzeum. Miskolc, 1982.

Paládi-Kovács Attila: Kulturális határok és kontaktzónák Észak-Magyarországon. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Otto Múzeum. Miskolc, 1984. 61–73.

Paládi-Kovács Attila: *Életmód, foglalkozás, nemzetiség*. Gömör néprajza XIV. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1988.

Paldus József: Katonai térképek készítése II. József idejében, különös tekintettel Magyarországra. *Hadtörténelmi Közlemények*, 30. évf., 1917. 167–185.

Pándi Lajos: *Köztes-Európa 1763–1993*. Osiris Kiadó. Budapest, 1997.

Pápay Gyula: Néhány megjegyzés a kartográfiai „tér" fogalmához. In: *Földrajzi Közlemények*, 28. (104.) évf., 1980. 1–2. sz. 50–57.

Pap Norbert: Nyugat-Európa politikai földrajza. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): *Európa politikai földrajza*. JPTE TTK Általános Földrajzi és Urbanisztikai Tanszék és a JPTE TK Kiadó Iroda – University Press. Pécs, 1997. 85–105.

Papp Richárd: *Magyar zsidó revival?* Akadémiai Kisebbségkutató Intézet. Budapest, 2000.

Pataki G. Zsolt: A geopolitikai módszertan. In: Pap Norbert – Tóth József (szerk.): *Első magyar politikai földrajzi konferencia*. JPTE TTK Földrajzi Intézet. Pécs, 1999. 277–281.

Patterson, Orlando: Context and Choice in Ethnic Allegiance: A Theoretical Framework and Caribbean Case Study. In: Glazer, Nathan – Moynihan, Daniel P. (eds.): *Ethnicity. Theory and Experience*. Harvard Univerity Press. Cambridge, 1975. 305–349.

Petrassevics, Nikefor: Ortodox görög katolikus vallásos néphagyományok kölcsönhatásai a Kárpát-medencében. In: Fejős Zoltán – Küllős Imola (szerk.): *Vallásosság és népi kultúra a határainkon túl*. Magyarságkutató Intézet. Budapest, 1990. 74–94.

Petrov, Anton: *Národopisná mapa Uher podle úředního Lexikonu Osad z roku 1773*. V. Praze. 1924.

Petrov, Anton: *Přispévky k Historické demogrfia Slovenska v XVIII–XIX*. s Toleti. V. Praze. 1928.

Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története*. I–II. Görög katolikus Főiskola. Nyíregyháza, 1990.

Pirigyi István: Bizánci szertartású egyházak. In: Gesztelyi Tamás (szerk.): *Egyházak a mai Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1991. 55–72.

Plihál Katalin: A Townson által használt Korabinszky-féle Magyarország-térkép. In: Rózsa Péter (szerk.): *Robert Townson magyarországi utazásai*. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 1999. 43–46.

Popély Gyula: Népfogyatkozás. A csehszlovákiai magyarság a népszámlálások tükrében (1918–1945). *Regio*, 1991.

Pozdnyakov, Elgiz: Oroszország esélyei a geopolitikai összeomlás után. In: Kiss Ilona – Sakelina, Tatjana – Kortunov, Andrej (szerk.): *Doktrinák és alternatívák*. Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet. Budapest, 1998. 86–117.

Pražák, Richard: Zur Problematik der Aufklärung und der Anfänge der sogennanten Nationalen Wiedergeburt in Mitteleuropa. In: Hans Hermann Bartens (Hrsg.): *Sprache Und Volk im 18. Jh.* Lang. Frankfurt am Main, 1983. 125–138.

Pritz Pál: *Pax Germanica*. Osiris Kiadó. Budapest, 1999.

Pusztai Bertalan: A gálocsi katolikusok szakrális tárgyrendszerének megváltozása. *Múzeumi Kurír*, 62. 1991. 15–18.

Rátz Kálmán: *A pánszlávizmus története*. Lucidus Kiadó. Budapest, 2000.

Rétvári László: Közép-Európa földrajzi igazsága. *Földrajztanítás*, 33. évf., 1993. 3–4. sz. 17–22.

Rétvári László: Közép-Európa: a kohéziós földrajzi erővonalak. In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Tér–Gazdaság–Társadalom*. MTA Földrajzi Kutató Intézet. Budapest, 1996. 293–313.

Révay István: A demográfia tükrében. In: Fazekas József (szerk.): *Vagyunk és leszünk*. Kalligram Könyvkiadó. Pozsony, 1993. 29–42.

Ring Éva (szerk.): *Helyünk Európában*. I–II. Magvető Könyvkiadó. Budapest, 1986.

Romsics Ignác: *Nemzet, nemzetiség és állam*. Napvilág Kiadó. Budapest, 1998.

Rónai András: *Gondolatok a politikai földrajz témaköréből. – Az újságírójelölt kézikönyve*. VI. füzet. Budapest, 1941.

Rónai András: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó. Budapest, 1989.

Rónai András (szerk.): *Közép-Európa Atlasz*. Szent István Társulat, Püski Kiadó (fakszimile kiadás). Budapest, 1993.

Roth, Klaus: Europäische Ethnologie und Interkulturelle Kommunikation. In: Roth, Klaus (Hrsg.): *Mit der Differenz leben*. Münster, München, Waxmann, New York, Südosteuropa-Gesellschaft, München, 1996. 11–27.

Rumänische Lankartenfälschungen und ihre Kritik. Statwissenschaftliche Institut. Budapest, 1942.

Ruppert, Karl: Közép-Európa. Egy fogalom megközelítése. In: Dövényi Zoltán (szerk.): *Tér–Gazdaság–Társadalom*. MTA Földrajzi Kutató Intézet. Budapest, 1996. 293–313.

Samu Mihály: *A magyar kisebbségi törvény*. Püski. Budapest, 1995.

Sawatzky, Harry L.: Die Lebensfähigkeit geschlossener Volksgruppen am Beispiel der Mennoniten in Manitoba/Westkanada. In: Lenz, Karl – Schott, Carl (Hrsg.): *Beiträge zur Geographie Nordamerikas. Marburger geographische Schriften*. 66. Marburg, 1976. 111–123.

Schenk, Annemie – Weber-Kellermann, Ingeborg: *Interethnik und sozialer Wandel*. Studienkreis für Europäische Ethnologie. Marburg, 1973.

Schlenger, Herbert: Die Volkskunde als Grundwissenschaft der Kulturgeographie. *Zeitschrift für Volkskunde*, Bd. 6. 1936. 186–197.

Sebők László: A katolikus egyházszervezet változásai Trianon óta. *Regio*, 2. évf., 1991. 3. sz. 65–88.

Sick, Wolf-Dieter: Die Siebenbürger Sachsen in Rumänien. *Geographische Rundschau*, 20. Jahrgang Heft 1. 1968. 12–22.

Sipos Orbán: *Bihar vármegye a népesedési, vallási, nemzetiségi és közoktatási statisztika szempontjából*. Szent László Nyomda. Nagyvárad, 1903.

Smith, Anthony D.: *National Identity*. Univesity of Nevada. Reno, Las Vegas, London, 1991.

Smith, Anthony D.: A nacionalizmus. In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó. Pécs, 1995a. 9–24.

Smith, Anthony D.: Kiválasztott népek: miért maradnak fenn egyes népcsoportok? In: Bretter Zoltán – Deák Ágnes (szerk.): *Eszmék a politikában: A nacionalizmus*. Tanulmány Kiadó. Pécs, 1995b. 27–51.

Smith, Anthony D.: *Myths and Memories of the Nation*. Oxford University Press, 1999.

Smith, Anthony D.: Sacred Ethnicity: The Role of Religion in the Persistence and Renewal of Ethnic Communities. In: Bendix, Regina – Roodenburg, Herman (ed.): *Managing Ethnicity. Perspektives from folklore studies, history and anthropology*. Het Spinhuis. Amsterdam, 2000. 97–120.

Stark, Joachim: Völker, Ethnien, Minderheiten. Bemerkungen zu Erkenntnistheorie und Terminologie der Minderheitenforschung. In: *Jahrbuch für Ostdeutsche Volkskunde*. 31. Marburg, 1988. 1–55.

Steinberg, Stephen: *Az etnikum mítosza. Fajok, etnikumok és osztályok Amerikában*. Cserépfalvi Alapítvány. Budapest, 1994.

Sulyok István: Az ev. Református egyház. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi. Bihar vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, ě.n. 430–436.

Sundhaussen, Holm: A délkelet-európai kisebbségek migrációs veszteségei a 20. században. *Regio*, 5. évf., 1994. 4. sz. 3–13.

Suppan, Arnold – Heuberger, Valeria: Perspektiven des Nationalismus in Mittel-, Ost-, und Südosteuropa. *Österreichische Osthefte*, 1991. 33. 2. 199–213.

Süli-Zakar István: Magyarország határainak változásai az államalapítás korától 1920-ig. In: Frisnyák Sándor (szerk.): *A Kárpát-medence történeti földrajza*. MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Földrajzi Tanszéke. Nyíregyháza, 1996. 97–106.

Szabó Irén: A vallás és etnikai identitás kapcsolata két hegyközi faluban. Mikóháza és Alsóregmec. In: *Zemplén népessége, települései*. Rákóczi Ferenc Múzeum. Sárospatak, 1999. 337–356.

Szabó István: *Ugocsa megye*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1937.

Szabó Judit: Cigányok egy magyar–román közösségben a Maros menti Gernyeszegen. In: Barna Gábor (szerk.): *Cigány népi kultúra a Kárpát-medencében a 18–19. században. Cigány néprajzi tanulmányok*. 1. Mikszáth Kiadó. Salgótarján, 1993. 18–28.

Szabó László: Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. *Jászkunság*, 12. évf., 1966. 3. sz. 125–131.

Szabó László: A magyarnyelvűség és Várasfenes halottbúcsúztatóiról. In: Szabó László: *Társadalom, etnikum, identitás*. Folklór és etnográfia 91. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1996. 105–120.

Sztankó Péter: Zalkod és a szomszéd falvak viszonya. In: Szabó László – Keményfi Róbert (szerk.): *Varia*. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke. Debrecen, 1997. 517–539.

Sztankó Péter: *A mentális tér és az aktivitástér viszonya*. Kézirat. DENIA 3342. 1998.

Sztankó Péter: *Etnicitás Körösszakálon*. Szakdolgozat. DENIA 3341. 2001.

Szuhay Péter: Ki az ember? Az 1992. évi kétegyházi „etnikai háború". *Regio*, 3. évf., 1993. 4. sz. 31–54.

Szuhay Péter – Bartai Antónia: *Képek a magyarországi cigányság 20. századi történetéből*. Néprajzi Múzeum. Budapest, 1993.

Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történeti Szemle*, 3. 1981. 313–359.

Szvák Gyula: *Moszkóvia és a Nyugat*. Magvető Kiadó. Budapest, 1988.

Tagányi Károly: Gyepű és gyepűelve. *Magyar nyelv*, 9. évf., 1913. 97–104., 145–153., 201–206., 254–266.

Takács András: Military Enlisting at the Village Szék. In: Bartha, Elek – Kotics, József (red.): *Ethnographica et Folkloristica Carpathica*. Tom. 7–8. Department of Ethnography of the Lajos Kossuth University. Debrecen, 1992. 745–759.

Tomka Miklós: A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 46. 1973. 122–135.

Tomka Miklós: Elveszett katolikusok? *Teológia*, 1988. 22. évf. 2. sz. 113–118.

Tomka Miklós: Felekezeti szerkezet, felekezeti reprodukció. In: *Statisztikai Szemle*, 72. évf., 1994. 4–5. sz. 329–343.

Tóth Pál Péter: *Szórványban*. Püski Kiadó. Budapest, 1999.

Trifunovics Andrea: Az Olaszországban élő kisebbségek helyzete. *Regio*, 5. évf., 1994. 2. sz. 127–144.

Trócsányi András: A kulturális földrajz alapjai. In: Tót József – Vuics Tibor (szerk.): *Általános társadalomföldrajz*. I. Dialóg Campus Kiadó. Budapest–Pécs, 1998. 299–323.

Turner, Victor: Liminalitás és communitas. In: Zentai Violetta (szerk.): *Politikai antropológia*. Osiris Kiadó, Láthatatlan Kollégium. Budapest, 1997. 51–63.

Túrós Endre: Református templom egy katolikus faluban. In: Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor (szerk.): *„Jelbeszéd az életünk"*. Osiris–Századvég Könyvkiadó. Budapest, 1995. 542–551.

Túrós Endre: Magyarok, románok, cigányok: ki van a középpontban? In: *Egy más mellett élés*. KAM – Regionális és Antropológiai Kutatások Központja. Csíkszereda, 1996. 165–179.

Ujváry Zoltán: Az interetnikus kutatásokról Észak-Magyarország népi kultúrájának vizsgálatában. In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1984. 37–51.

Ujváry Zoltán: *Kapcsolatok és párhuzamok*. Folklór és etnográfia 78. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1994.

Urbán György: Török idők a Vág-Nyitra-Garam-Ipoly mentén 1664 táján. *Földrajzi Értesítő*, 44. évf., 1995. 1–2. sz. 139–142.

Vallance, Thomas G. – Torrens, Hugh S.: The anglo-australian traveller Robert Townson and his map of „Hungarian Pethrography" (1797) In: Dudich, Endre (edited by): *Contributions to the history of geological mapping*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 391–398.

Vályi András: *Magyarország leírása*. I–III. A' Királyi Universitas. Buda, 1796–99.

Varga Anna: Két szomszéd falu. In: Schmidt Henrik (szerk.): *Germanisztikai Tanulmányok*. 1. Universitate Litterarum Regia Hungarica Francisco-Josephina. Szeged, 1940. 87–182.

Varga E. Árpád: Népszámlálások a jelenkori Erdély területén. *Regio*, 1992.

Varga E. Árpád: A családok összetétele nemzetiség és felekezet szerint az 1992. évi román népszámlálás tükrében. *Regio*, 7. évf., 1996. 3. sz. 82–94.

Vende Aladár: Bihar vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi. Bihar vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 36–166.

Vende Aladár: Gömör-Kishont vármegye községei. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 25–107.

Veres László: Magyarország 17–19. századi parasztüvegei. *Studia Folcloristica et Ethnographica*, 28. Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék. Debrecen, 1991.

Vermeulen, Hans – Govers, Cora (ed.): *The Antropology of Ethnicity. Beyond 'Ethnic Groups and Boundaries'*. Het Spinhuis. Amsterdam, 1994.

Vesa, Ilie: *Lucrare de Diploma*. Kézirat. Bucureşti, 1983.

Vécsey Károly: Cigányok a székelyföldi Parajdon. *Regio*, 6. évf., 1995. 1–2. sz. 64–77.

Viga Gyula: *Árucsere és migráció*. Ethnica Kiadás. Debrecen–Miskolc, 1990.

Vilkuna, Kustaa: Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány*, (Új folyam) 20. évf., 1975. 12. sz. 752–760.

Virányi Gergely (szerk.): *Határellenőrzés az Európai Unióban*. Hanns Seidel Alapítvány. Budapest, 2000.

Vogelsang, Roland: Chinatowns und die chinesische Minorität in Nordamerika. *Erdkunde*, 37, 1983. 212–226.

Vogelsang, Roland: Zur geographisch orientireten Untersuchung ethnischer Minoritäten, dargestellt am Beispiel der chinesischen Kanadier. *Zeitschrift der Gesellschaft für Kanada-Studien*. 4. Jahrgang. Band, 6. 1984. 108–132.

Vogelsang, Roland: Ein Schema zur Untersuchung und Darstellung ethnischer Minoritäten – erläutert am Beispiel Kanadas. *Geographische Zeitschrift*. 73. Jahrgang. Heft 3. 1985. 145–162.

Voigt Vilmos: Van-e határa egy népi kultúrának? In: Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Herman Otto Múzeum. Miskolc, 1984. 75–87.

Weber-Kellermann, Ingeborg: Zur Frage der interethnischen Beziehungen in der „Sprachinselvolkskunde". *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde*. 62. 1959. 19–47.

Weber-Kellermann, Ingeborg: Probleme interethnischer Forschungen in Südosteuropa. In: *Ethnologia Europaea*. Vol. I. 3. 1964. 218–231.

Wellmann Imre: Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében. In: *Agrártörténeti Szemle*, 9. évf., 1967. 3–4. sz. 346–409.

Wilhelm Gábor: Kultúra és egyebek: a lappok esete Észak-Európában. *Regio*, 7. évf., 1. 1996. sz. 28–30.

Wirth, Eugen: *Theoretische Geographie*. Verlag Teubner. Stuttgart, 1979.

Yinger, J. Milton: *Ethnicity. Source of Strength? Source of Conflict?* State University of New York Press. Albany, 1994.

Zalatnay István: Etnikai közösség: kihívás és feladat az egyházak számára. *Regio*, 2. évf., 1991. 3. sz. 3–14.

Zsák J. Adolf: A nagyváradi latin szertartású püspökség szervezete és közigazgatása. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi. Bihar vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság. Budapest, é.n. 410–419.

Zsupos Zoltán: *Történeti-néprajzi források Gömörből II.* Kézirat. 2000.

Térképek. (a kötetben megjelent térképeket l. külön felsorolva)

Korabinszky János (Korabinsky Johannes Matthias): *Novissima regni Hungariai potomographica et telluris productum tabula*. Wien, 1791.

Statisztikák

A Magyar Korona Országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882.

A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott czigányösszeírás eredményei. *Magyar Statisztikai Közlemények*. (új sorozat) 9. k. Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal. Budapest. 1895.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. (új sorozat) 1. k. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1902.

A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1912.

A Magyar Szent Korona Országainak kivándorlása és visszavándorlása. *Magyar Statisztikai Közlemények*. (új sorozat) 67. k. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1918.

Az 1920. évi népszámlálás. *Magyar Statisztikai Közlemények*. (új sorozat) 69. k. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1923.

Az 1930. évi népszámlálás. *Magyar Statisztikai Közlemények*. (új sorozat) 83. k. A Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1932.

Az 1949. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1950.

1990. évi népszámlálás. A nemzetiségi népességek száma egyes községekben. Központi Statisztikai Hivatal Budapest, 1991.

1990. évi népszámlálás. Anyanyelv, nemzetiség településenként. Központi Statisztikai Hivatal. Budapest, 1993.

Rövidítés

DENIA: Debreceni Néprajzi Intézet Adattára